

ПИРОТСКИ
ЗБОРНИК

ПИРОТСКИ ЗБОРНИК

БР. 6

1974.

И з л а з и ј е д а н п у т г о д и ш њ е

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

др Петар Козић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ

Божидар Антић

др Илија Николић

др Јован Ђирић

Јован Манић

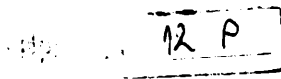
др Миодраг Видановић

Новица Живковић

мр Радомир Антић

Радован Живковић

др Тодор Васић

Лектор, коректор и технички уредник: **Момчило Цветковић**

У овом броју штампана су саопштења поднета на саветовању које је одржано јуна 1974. у Пироту са темом: **Пирот и околина у народноослободилачкој борби 1941—1945.**

У организацији „Пиротског зборника“ и Одбора за прославу 30. годишнице ослобођења Пирота, 5. и 6. јуна ове године одржано је у Пироту саветовање — симпозијум на тему: „ПИРОТ И ОКОЛИНА У НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ 1941—1945.“

На саветовању које је отворио Јован Манић, директор ННУ „Слобода“ и после поздравне речи Десимира Петровића, председника СО Пирот, поднето је 15 саопштења.

5. ЈУНА

1. Проф. др Петар КОЗИЋ, „НОБ — ОДЛУЧУЈУБА ФАЗА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ“ (уводно излагање);
2. Јован МИТИЋ, „ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА УОЧИ УСТАНКА НАРОДА СРБИЈЕ“;
3. Велимир КОСТИЋ — БАЈЕЖ, „РАД КПЈ У ПИРОТСКОМ ОКРУГУ У ВРЕМЕНУ ОД 1941. до 1944. ГОДИНЕ“;
4. Миодраг МИЈАЛКОВИЋ, „ПИРОТ И ОКОЛИНА У НОБ 1941,42.“;
5. Момчило МАНЧИЋ, „РАБАЊЕ ПРВЕ ПАРТИЗАНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ У ПИРОТСКОМ КРАЈУ“;

Седицом је руководило радно председништво у саставу: Влајко Стојковић, Бока Павловић, Јован Манић, Велимир Костић Бајеж и Душан Мијалковић.

6. ЈУНА

6. Драгољуб МИРЧЕТИЋ, „НИШАВСКА (ПИРОТСКА) ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА 1941—1943.“
7. Божидар КОЛИЋ Пушпа, „НИШАВСКА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА“;
8. Бока ПАВЛОВИЋ, „ПАРТИЈСКА ТЕХНИКА У ПИРОТУ“;
9. Живодин ИЛИЋ Рајко, „ПИРОТСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД“;
10. Драгољуб СТАНКОВИЋ „ЦАРИБРОДСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД“
11. Никола АНТИЋ, „МЕСТО И УЛОГА ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА У ЈАЧАЊУ НОП-а И СТВАРАЊУ КРУПНИХ ЈЕДИНИЦА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ“;
12. Др Јован ЦЕКИЋ, „ОСЛОБОЂЕЊЕ ПИРОТА“;

13. Милорад МАДИЋ, „ОД НИШАВЕ ДО ДРИМА“;
14. Душан ЈОНЧИЋ, „РАТНИ ПУТ 46. ДИВИЗИЈЕ“;
15. Живојин НИКОЛИЋ Брка, „ЈУГОИСТОЧНА СРБИЈА У НОБ“.

У пленарној дискусији поводом изложених саопштења узели су реч и следећи учесници скупа: Бока Златковић, о формирању Народноослободилачког фронта; Власта Поттић, о партизанским операцијама у вези са непосредним ослобођењем Пирота; Велимир Костић Бајез, о деловању појединаца у НОБ у Пиротском крају; Бошко Богдановић, о континуитету револуционарног покрета у пиротском крају; Миодраг Мијаљковић - делатност Љубомира Картаљевића; Томислав Тодоровић, о организацији и даљој акцији на прикупљању и обради материјала о НОБ у пиротском крају и Дезимир Петровић, предлогом за одликовање 46. дивизије, Пиротског одреда, 25. и 27. бригаде.

Седницом је руководило радно председништво у саставу: др Петар Козић, Добривоје Колић, Миодраг Мијаљковић, Томислав Тодоровић и Ката Филиповић.

На предлог радног председништва усвојено је да се прилозима имају сматрати и они чији су аутори најављени (Бока Павловић, Никола Костић Бура Златковић, Бока Златковић, Новица Живковић), али који из различитих разлога нису потпуни или завршени до почетка саветовања.

Истовремено је на саветовању формирана консултативна група од учесника саветовања у саставу: Велимир Костић Бајез, Божидар Колић, Бока Павловић, Миодраг Мијаљковић и Милорад Мадих ради помоћи Редакцијском одбору „Пиротског зборника“ у вези са припремом материјала — саопштења за штампу.

Редакција сматра да мора упозорити читаоце да се поднета саопштења објављују у овом броју Зборника само као грађа за једну будућу, потпуно и научно-коректно обрађену монографију о НОБ у пиротском крају. Стога, дакле, и ови прилози носе са собом и различита виђења људи о истој ствари, различите дескрипције и интерпретације истих догађаја, неуједначено сећање и сл. што и у овој фази настајања да се формира потпуно и максимално прецизно знање о НОБ и социјалистичкој револуцији Југославије представља значајан допринос.

Др ПЕТАР КОЗИЋ

**НОБ — ОДЛУЧУЈУЋА ФАЗА
СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ
(Уводно излагање)**

Без историје нема садашњости, без ње нема ни будућности. У прошлости су садржане претпоставке данашњем животу у коме се изграђују и додају нове. „Историја, писао је Маркс, није ништа друго до следовање појединих генерација, од којих свака експлоатише материјале, капитале и производне снаге које су за њу створиле све претходне генерације, стога, дакле, с једне стране, под сасвим промењеним околностима продужава предату јој делатност, а, с друге стране, с једном потпуно измењеном делатношћу модификује старе околности...“ Није случајно Енгелс тврдио још и то да није било робовског друштва не би било ни модерне Европе па ни модерног социјализма.

У вези са напред реченим, међутим, морају се имати у виду најмање две ствари:

Прва је у томе да сви догађаји, све људске акције и све личности нису подједнако утицали на даљи ток људског живота, на време које је долазило и његове карактеристике. Постоје важнији, мање важни и неважни догађаји па иако сви они доприносе да је историја, у ствари, њихова резултанта неки од њих посебно одређују ту резултанту и правац њеног развоја. За прелаз, на пример, од праисторије у цивилизацију значајно је много и преображај крвно-сродничких заједница у територијалне и претварање анимистичке у логичку свест и повећање становништва итд., али је почетак људске цивилизације пре свега у вези са друштвеном поделом рада, појавом приватне својине, стварањем вишка производа, класном диференцијацијом друштва, појавом државе и сл. За победу пак, индустријског друштва преко буржоаских револуција, којим се означава крај доминације феудализма, јесу биле од значаја и сељачке буне и хуманистичка књижевност и материјалистичка филозофија енциклопедиста, међутим, пресудну улогу су одиграле машине и слектрична енергија, робна производња и градска привреда. А када је реч о социјализму, данас већ као светском покрету и процесу, поред многих објективних и субјективних чинилаца који га условљавају јесу оружана и идеолошка офанзива пролетаријата, подруштвљавање својине над средствима за производњу, самоуправљање као самоорганизација друштва и вид одумирања етатистичких центара моћи, укидање класног карактера

друштвене поделе рада и експлоатације — фактори који га битно одређују.

Друга ствар коју треба имати на уму јесте та да није само у питању важност догађаја, њихов значај или друштвене импликације које изазивају. Историја је, у крајњој линији, континуитет прогресивних догађаја често прекидан и таквим који то нису али који не могу зауставити прогресиван ход човечанства. И црквена инквизиција и крсташки ратови, колонијална освајања и фашизам, и лудистички покрет и анархизам, и апархејд и издајство и тако даље јесу историјске чињенице али које за историју људског света значе само толико што су попуњавале празнину стварне, прогресивне људске историје тј. што су биле замена за још несазреле револуционарне, напредне процесе, институције, вредности и људе пред којима су се доцније милом или силом повлачиле.

Југословенски самоуправни социјализам има, такође, своју историју. Његова историја је социјалистичка револуција наших народа као укупност друштвене снаге и значаја радничког покрета, парламентарних победа социјалиста и борбе комуниста, радничких бојкота и штрајкова, ширења пролетерске идеологије и марксистичког погледа на свет, супротности између рада и капитала, борбе са окупаторима, обнове и планске социјалистичке изградње, диктатуре пролетаријата и самоуправљања итд. И наша социјалистичка револуција је трајање до у комунизам за који Маркс каже да и он „није стање које треба да буде успостављено, није идеал према коме стварност треба да се управља. Ми комунизмом називамо стварно кретање којим се укида садашње стање“.

Али ако треба рећи шта је у историји југословенског социјализма до данашњих дана било одлучујуће за победу социјалистичких самоуправних односа у глобалној структури нашег друштва тј. шта је најнепосредније омогућило да се конституише целина друштвених односа — економских, политичких, идеолошких — на социјалистичкој основи онда је то, бесумње, **народноослободилачка борба народа Југославије** као рат са окупатором али, истовремено, и као оружана фаза социјалистичке револуције у којој се превасходно осваја политичка власт и успоставља основа диктатуре пролетаријата. Не само због великог броја жртава које су пале у тој борби, због дотле непознатог хероизма и натчовечанских напора, због дивљења и симпатија напредних снага света за партизане, Комунистичку партију Југославије и Јосипа Броза Тита већ због тога што је НОБ у нас од самог почетка значила измену продукционих односа и подруштвљавање политичке свести на слободној територији, развијање социјалистичког морала и вредности, уништавање реакционарних политичких снага и успостављање темеља социјалистичке организације друштва. Због свега тога је друг Тито с правом говорио: „Епопеја четворогодишњег рата несумњиво представља најславнији период историје свих народа и народности Југославије... У току свенародне борбе, настала је и развила се наша револуционарна народна армија као саставни оружани дио народа. Створена је нова народна власт са изразито ре-

волуционарним обележјима. У ослободилачком рату створена је нова Југославија, земља збратимљених и равноправних народа и народности, која је кренула путем самосталног социјалистичког развоја“.

*
* *

О том периоду говоримо и ми данас на овом нашем скупу — о народноослободилачкој борби у Пироту и околини, у ствари, о доприносу народа овога краја, у том одлучујућем периоду, у стварању нове, социјалистичке Југославије. Није ово, наравно, први пут да о томе разговарамо. Било је и говора и расправа и писања о том периоду. Општински комитет СКС и Савез бораца у Пироту у неколико махова су се јављали организаторима акције за систематизацију грађе и меморија а неколико монографија и других посебних публикација и чланака доказују опредељење појединаца да део своје радне активности посвећују истраживањима, прикупљању и проучавању појединих аспеката НОБ. Па ипак, увек је остајало нешто недоречено, понекад речено са сумњом, контраверзно. Непрекидно остаје да лебди једно питање: може ли се боље, једноставније, потпуније рећи и написати не само оно што је опште познато као отпор и борба, као и свуда широм земље већ и оно што је специфично, појединачно и конкретно, што је непоновљиво и што је било само овде и нигде више. Ово саветовање треба да томе допринесе да мање - више комплетира и заокружи целокупну грађу за једну потпуну историју НОБ у нашем крају. Ако се зна да је врло мало писане документације на основу које би се могли реконструисати важни догађаји и иницијативе из времена окупације, значај овог саветовања на коме учествују претежно учесници НОБ постаје тим већи. Мемоарска грађа и сама постаје прворазредни извор за све садашње и будуће историографе и друге истраживаче и писце којима је тема НОБ и социјалистичка револуција у пиротском крају 1941—1944.

А питања је много чију истину морамо утврдити и прецизно је описати. Ми још нисмо потпуно и аргументовано показали не само аспирације бугарског окупатора које произилазе из великобугарских, санстефанских претензија на наше крајеве већ и то којим су се све званичним и перфидним средствима служили да би остварили управо ту сврху. Најчешће у неколико рукописних хроника (Градашнице, Крупца, Сукова, Петровца, Висока) ми наилазимо на опис зверстава фашистичке солдатске и полиције над недужним људима-сељацима али ми нисмо утврдили шта је крајњи циљ био тих бесмислених мрцварења а нарочито колико су те и такве жртве допринос укупном отпору, партизанском полету, патриотизму и једној психологији мржње као битне претпоставке борбеног односа маса против завојевача

Ми заиста морамо утврдити и показати на који начин и којим путем је Партија од самог почетка руководила НОП и у читавом Понишављу: да ли је то од маја 1941. године, када је одлуком ПК КПЈ за Србију био формиран Окружни комитет за нишки округ у чију надлежност је спадао и бивши пиротски округ и шта је тачно са покушајима да БКП посредством појединаца обезбеди неки свој утицај на

овом подручју. Ако се погледа шта је до сада написано и речено о људима који су се први придружили већ организованом партизанском одреду (Сврљишком-Нишавском) видеће се да се њихов број различито исказује а што је још важније њихов се животни пут не прати до краја иако је очигледно да се код неких јавља велика разлика између њихове улоге у првом и доцнијем периоду. Већ из прилога који су овде приложени може се такође видети да ствари нису на исти начин виђене и када је реч о тзв. Пиротској, односно Другој, односно Нишавској чети, а да већ и не говоримо о тз. „Дациној групи“, односно Вишавској партизанској чети која је јавности приказивана у два различита светла у позитивном и негативном.

У нашем крају нека имена су у директној вези са организовањем НОП и његових акција, међутим, њихово опредељење и поступци изазвали су њихову својеврсну, личну трагедију и отужну успомену на њих. То су, дакле, били: Драган Костић, Драгутин Златановић Блихер, Жика Антић Ботев, Љуба Картаљевић и други борци или издајници једно и друго-шта су били више: једно или друго.

У првој послератној публикацији у нас 1949. године, под насловом „Напредна штампа у Србији 1871-1949“ стоји да нема података за рад партијске технике у пиротском округу. Све до данас, међутим, није се нарочито много одмакло од те констатације. Другим речима, оно што је написано о томе ни мало не одговара улози и утицају који је одиграла од Партије организована техника пропагандног и другог информативног материјала у развијању идејно-политичког рада између бораца и народа. Па ипак, оно што највише недостаје јесте мало, врло мало, скоро узгредно додиривање питања формирања и улоге СКОЈ и АФЖ у НОП па чак и првих народноослободилачких одбора као првих облика народне власти. И тд. и тд.

На крају бих рекао још и следеће:

Ни овај скуп не може претендовати да је на њему речено све и најтачније о појединим моментима и целини НОП у пиротском крају. Нарочито се не може свака појединачна реч сматрати једино исправном. Треба знати да ће изречене констатације и оцене (поготову кад буду и објављиване) на овом саветовању покренути многе друге да кажу своја мишљења као учесници НОБ или изложе резултате својих истраживања као истраживачи. Истина се рађа у дијалогу, у интерперсоналном проверавању чињеница и исказа, кажу научници, у толеранцији расправе, наравно не и у компромису који производи полуистине или избегавању да се каже права истина и исто тако одбаци неистина ако је човек у то убеђен.

Пиротски округ је у априлском рату 1941. године међу први-ма био окупиран од стране немачких и бугарских фашистичких оку-патора. Након два дана што су немачки фашисти 6. априла 1941. го-дине бомбардовали Ниш и Белу Паланку, њихове разбојничке хор-де до зуба наоружане напале су нашу територију и након краћих борби са трупама Топличке дивизије заузеле Пирот и Белу Паланку. 18. априла 1941. године немачки фашисти су својим савезницима за учињене услуге у априлском рату уступили извесне делове наше територије. Пиротски округ новом демаркационом линијом био је подељен на два дела између фашистичке Бугарске и Недићеве Срби-је. Нова граница се кретала од Калне преко Мирановца, Пајежа, Ба-биног Кала, Сињца, Тсловца, Беле Воде и Љубераће па даље све до Власотиња. С обе стране демаркационе линије постављене су ка-рауле и граничне страже. На окупираној територији бугарски фа-шисти су поставили своју власт у селима и у градовима. Довели су своју полицију, а у школе своје учитеље и наставнике. Са друге стране демаркационе линије у Недићевој Србији, немачки окупато-ри и њихов слуга Милан Недић задржали су скоро цео апарат власти бив. Југославије у лицу среских начелника, општинских де-ловођа и жандармеријских станица по селима, које су добиле нов назив назив — српска државна стража.

После напада Немачке на СССР већ 23. и 24. јуна 1941. године немачки окупатори уз помоћ домаћих издајника покушали су на пре-пад да обезглаве партијску организацију. Доктор Херолд Турбер, на-челник Управног штаба, издао је у име војног заповедника Србије 22. јуна 1941. године наређење Милану Аћимовићу, комесару за унутра-шње послове Недићеве Србије, где се поред осталог каже и следеће:

„На основу последњих ратних догађаја молим да се одмах из-врше према ранијем споразуму с вама хапшења свих водећих кому-ниста и да се нареди шефу полиције у Београду да још ноћас извр-ши хапшење њему познатих комуниста града Београда. Ове особе треба затворити на Ади Циганлији. Доцније треба како ове, тако и остале у земљи ухапшене злочиначке елементе и комунисте, спр-овести у концентрационе логоре које ви према наређењу има да ор-ганизуете. На крају желим да вам скренем нарочито пажњу на ва-роши Ниш, Крагујевац, Ужице, Чачак и руднике Ртањ, Трепча и Бор.

Умољавате се за извештај о спровођењу” (Зборник докумената и података о НОР југословенских народа, том први, књига 1, докуменат бр. 108).

На удару су међу првима били комунисти у великим индустријским центрима као што је био Ниш. Хапшења у Нишу почела су у ноћи између 23. и 24. јула 1941. године. Те ноћи су гестаповци уз пратњу агената специјалне полиције и жандарма пошли од куће до куће и хапсили чланове КПЈ за које су имали податке, добијене од стране специјалне полиције у Нишу. Том приликом ухапшено је око 35 комуниста у граду. То је велики губитак за Партију јер највећи број ухапшених комуниста је стрељан у логорима у Нишу и Београду исте 1941. године.

Чланови Окружног комитета КПЈ за нишки округ Сретен Младеновић Мика, Аца Симић Брка, Конрад Жилник Слободан и Разуменка Зума Петровић, који су се тада налазили на илегалном раду у Нишу са делегатом ПК за Србију Василијом Бухом, предузели су све мере да се остали комунисти у нишком и пиротском ратном округу на време склоне из градова како би касније наставили рад у илегалним условима.

За разлику од других крајева, партијско-политички рад на подручју окупираном од Бугара био је посебно тежак и компликован. Чланови Партије са овог подручја за разлику од других крајева нису се враћали у своја места рођења. Из Пирота је емигрирао велики број људи, многи ученици и професори, службеници напуштали су своје домове и настанили се на подручју Недићеве Србије првенствено у Белој Паланци и Нишу. На граници су немачки и бугарски фашисти предузимали строгу контролу промета путника и робе. Августа 1941. године ОК Ниш, који је по одлуци ПК за Србију био задужен за партијски рад за подручје бившег пиротског округа, формирао је Срески комитет КПЈ са седиштем у Белој Паланци који је касније требало да прерасте у Окружни комитет за округ пиротски. Чланови Комитета били су: Александар Пекић Пера, Јован Ђирић Никола и Новица Илић Јоца. Комитет је свој рад развијао на читавој територији бившег пиротског округа. Његов задатак био је да ради на припремању устанка на читавој овој територији, са обе стране демаркационе линије, првенствено на стварању партизанских база, да ствара илегалне скојевске организације по селима и градовима. У то време у белопаланачком срезу било је свега 4 члана КПЈ од којих је већина живела пре капитулације у другим крајевима земље, па су се касније вратили у своја места. То су били Велимир Златановић, студент економије из Беле Паланке, Војин Краинович геометар из села Моклишта, Плавшић, учитељ у Космовцу и један радник машинбравар из села Рагодинца; кандидати за КПЈ били су Крста Тошић из Мокре, Жарко Митровић из Дивљане, Вуле Шулајко из Мокре, Никола Деспотовић из Беле Паланке и Мирко обућарски радник из села Дола. У лужничком срезу била су 3 члана КПЈ и то: Лазар Костић, омладинац из села Извора, Величковић Ср-

ба из Сурачева и Бира Јанковић учитељ из Пирота са службом у Шљивовику. Од ових другова Јован Ђирић, члан Комитета, је септембра 1941. године формирао партијску ћелију.

За разлику од белоаланачког и дела лужничког среза који су се 1941. године после стварања демаркационе линије нашли у саставу Недићеве Србије, у нишавском и лужничком срезу окупираном од Бугара комунисти родом из тих крајева нису се враћали у своја места. Они су се укључивали у партијски рад и у партизанске одреде на територији Недићеве Србије, тамо где су се и затекли, међу њима се налазила плејада истакнутих предратних комуниста и револуционара организатора устанка у многим крајевима наше земље, међу којима су се истицали Благоје Костић Црни Марко, народни херој и један од организатора партизанског одреда на Кукавици, Миливоје Манић Албанта из Костура, члан КПЈ од 1937. године, погинуо као заменик команданта Посавско-тамнавског партизанског одреда марта 1942, а за народног хероја проглашен 1943. године, Синиша Николајевић, професор из Пирота, члан КПЈ од 1941. године, погинуо 1943. године у Босни као начелник штаба 17. мајевачке босанске дивизије, Драгутин Гута Костић, из Пирота, члан КПЈ од 1920. године један од организатора Ваљевског партизанског одреда, погинуо 1942. године, Никола Станковић, правник и предратни судија из Височке Ржане, носилац Партизанске споменице из 1941. године, један од организатора Космајског партизанског одреда, судија Савезног врховног суда у Београду, Предраг Пека Костић, професор, родом из Рсаваца, предратни члан КПЈ, један од организатора устанка у неготинској крајини и члан штаба Крајинског партизанског одреда, погинуо јуна 1943. године код Бољевца, Предраг Игић Томица, радник из Пирота, истакнути командант Ударног батаљона II јужноморавског одреда, носилац споменице 1941. године.

Скојевских организација као таквих није било на терену бившег пиротског округа пре капитулације бивше Југославије, сем у пиротској Гимназији и Учитељској школи. Касније су формиране нове скојевске организације у Пироту, Белој Паланци и по селима у којима је било и радника, омладинаца. У белоаланачком срезу су поред Беле Паланке формиране скојевске организације од предратних скојеваца дошлих са других територија и у Моклишту од 5 чланова. Топоници и Букуровцу и Гаами од по 3 члана. Већина ових скојеваца живела је у градовима Нишу, Новом Саду, Пироту и Београду. После капитулације бивше Југославије у Пироту и нишавском срезу затекао се један број чланова СКОЈ-а из предратне скојевске организације Гимназије, и они су за сво време рата били основно језгро и ударна снага преко које је Партија продирала на ово подручје. Чланови СКОЈ-а у то време били сур Предраг Бошковић Павле, Момчило Милутиновић Моша, Бранимир Ђирић Лужнички, Петар Игњатовић Лозовски радник из Гњилана, Димитрије Стефановић — бива Гимназије из Пирота, Светозар Пантелић, бива Гимназије из Пирота, Драгољуб Миленковић Грца, радник из Пирота, Миодраг Мијалковић, гимназијалац из Гњилана, Света Ђирић гимназијалац из Петровца,

Милован Милошевић, Ђак из Гњилана, Симиша Николић, кожарски радник из Пирота итд. За разлику од Беле Паланке и Лужнице, у Пироту је још пре рата постојала бројнија радничка класа и развијен раднички револуционарни покрет у којем је учествовао велики број истакнутих политичких радника који су активно радили у синдикату и разним радничким културно-уметничким друштвима. Међутим радницима су се посебно истицали Васа Крстић, Милосав Славковић, Петар Милићевић, Вера Бирић, Ратомир Игњатовић, Коста Маринковић, Арса Глигоријевић, Миле Тодоровић, Божићар Колић, Влајко Стојковић, Љуба Јовановић и многи други.

Један од најважнијих задатака Партијског комитета у Белој Паланци био је да што пре успостави везу са активистима и напредним људима из Пирота и среза нишавског. То није било тешко с обзиром да се у Белој Паланци налазио у то време велики број избеглица, који нису хтели било да похађају бугарске школе, било да приме бугарска имена и личне карте. Прве везе успоставио је члан Комитета Јова Бирић са Момчилом Милутиновићем, Предрагом Бошковићем и Миодрагом Мијалковићем, Игњатовић Ратомиром и Станком Ристићем из Пирота, преко Беле Паланке где су ови другови долазили. Састанци су се одржавали у прво време у Златановићевој војеници у Белој Паланци, а касније у селима Мокри, Клисури и Чифлику. Комитет је веома често користио предратне чланове СКЈ из пиротске Гимназије и Учитељске школе за везу са омладином у Пироту. У тој активности посебно се истакла скојевска организација из Беле Паланке на чијем челу се налазио Бранко Миловановић Цига, затим Јован Николић, Веља Илић, Ратко Поповић, Станимир Бирић, омладинац Цветковић Бели и многи други скојевци. Ова скојевска организација из Беле Паланке под руководством Комитета коришћена је за политички рад са омладином и на територији среза белопаланачког и лужничког. Павле Бошковић и Момчило Милутиновић су добијали конкретне задатке за рад на терену с друге стране демаркационе линије. Према сећању Јове Бирића Николе, члана Комитета из тих дана, најважнији задатак је био да се повежу сви активисти у Пироту у мање групе, да се одржавају повремено илегални састанци на којима су прорађивани партијски материјали које је достављао Јова Бирић, да се припремају омладинци који ће бити спремни да се одмах на позив Партије укључе у партизанске одреде. Већ крајем 1941. године под руководством Јована Бирића били су створени пунктови и омладинске организације у великом броју села: у Гњилану, Петровцу, Градашници, Рагодешу, Нишору и другим местима. Најважнији задатак био је да се сакупља оружје и војна опрема, шаторска крила, цокуле и др. што је бацила бив. југословенска војска по околним селима.

Крајем новембра 1941. године Комитет је одлучио да се Предраг Бошковић и Момчило Борђевић повуку у Одред јер су били запажени активисти НОР и претила је опасност да буду хапшени. Бошковић је био распоређен за политички рад на терену Бела Вода—Љубераћа. Како је био настао извештај застој у одржавању веза из

међу Комитета и организација у Пироту, на тражење Комитета Одред је вратио Момчила Милутиновића и ставио га на располагање Комитету. У то време граничари са обе стране границе због масовне појаве шверца поштрили су били режим на граници па је било више погинулих и убијених. Тражена је трајнија и сигурнија веза између Комитета и организација НОП у Пироту и околини. На предлог Моше за ту везу одабран је Игњатија Пејчић Ивко, из Суводола, који је живео у Класури. Он је поседовао двовласничку карту и легално се кретао на граници.

Са десне стране Нишаве Срески комитет је успоставио везу преко села Гламе и Бабиног Кала са активистима НОП у Осмакову, Црноклишту и Рагодешу. Новембра 1941. године са тог подручја омладинци доносе већу количину муниције, а међу првима у Одред ступају Најдан Ристић Баволче, скојевац из Црноклишта и Ратко Тошић Бојевић, подофицир бивше југословенске војске, који је био формирао месну десетину у селу од којих је њих 7 након неколико дана са оружјем ступило у Нишавски партизански одред. После одласка ових другова у партизане политички рад се проширио и у селима Базовику, Осмакову и Црвенчеву. До краја децембра 1941. године након под веома тешким условима, Партија је направила успешан продор у Пирот и срез нишавски, створене су јаке партизанске базе како у граду, тако и у појединим селима. До краја 1941. године са овог подручја, изузимајући Височку Ржану, дошло је у Нишавски партизански одред око 20 бораца. Неки од тих бораца на тражење Комитета касније су враћени за илегални политичке раднике на терену.

1941. година, као прва ратна година, упркос великих напора и тешкоћа у раду-без довољно искустава, на недовољно за Партију обрађеном терену, веома је успешно завршена. Као што Партија није имала искуства у раду у првим данима рата, јер није довољно познавала људе и терен, то исто неписано правило важило је и за непријатеља. Територија округа била је подељена на два дела. Многи грађани су се нашли у заробљеништву као војници бивше Југославије а у Србији је било много избеглица из других крајева Југославије па чак и Словенаца. Апарат бивше Југославије био је разбијен, а у народу је владала извесна збуњеност. Он је са огорчењем и мржњом гледао на окупаторску власт јер је та власт тражила реквизицију и радну снагу за немачке фабрике. Са појавом четника Косте Пећанца у Србији сасвим су ишчезле илузије у народу о четницима, као борцима за слободу из време I светског рата. У њиховом редовима се окупљала руља, олош, нерадници и прописвети који никада и ништа нису представљали у народу. У деловима округа окупираним од стране бугарских фашиста, народ је са великом мржњом и неповерењем гледао на окупатора и његову власт. Увођење бугарског језика у школе и администрацију, инсистирање на уношењу бугарских имена у личне исправе дубоко је задирало у национални понос становништва ових крајева, будило жељу за осветом и што скоријим истеривањем окупатора. Без претеривања се може констатовати да су радници и омладинци без резерве прихва-

тили идеје НОП и свесрдно помагали борбу за сво време рата. Села су била главна упоришта партизана. Сељаци су били снабдевени храном, оружјем, муницијом. Велики број бораца, скоро половину у Одреду, била је из редова сеоске омладине. Што се тиче политичких странака бивше Југославије, оне су биле пасивне и за сво време рата нису показивале никакву активност. Највећи број присталица Драгољуба Јовановића и његове Земљорадничке странке и поред противљења Драгољуба под парлом да се чека јер још није време, искрено је приступио партизанском покрету какав је случај био са породицом Ненада Стефановића и његове супруге Данке из Нове Мале, са породицом Џенакови из Нишора, затим читава породица Стојана Борђевића. за време рата била је степиште партизана. Политички рад обављан је успешно са многим виђеним људима у Ѓвџилану, Барје Чифлику, Блату и другим селима среза нишавског. У белопаљаначком крају су се посебно истицали поједини људи из Сељчке странке, као што су били Влајко Пејчић, трговац из Беле Паланке, Спира Антић, учитељ из Ореовца и Филип Живковић, земљорадник из Клисуре. Окупатор и његове слуге за сво време рата налазили су своје сараднике углавном у редовима појединих богађијих трговаца и занатлија и богађијих сељака кој су своју сарадњу са окупатором засновали на извлачењу материјалне користи и ради личног богађења, већини тих људи је суђено после ослобођења од стране народних судова као ратним злочинцима или пак за ратну добит.

Са успостављањем демократионе линије између фашистичке Бугарске и Недићеве Србије и са запоседањем главне магистрале Ниш-Софија и Ниш—Скопље од стране бугарских трупа, променио се и однос снага на терену јер су разбијене четничке одреде Косте Пећанца сада замениле регуларне јединице бугарске војске. У првим данима рата бугарски војници нису били сасвим спремни нити расположни за борбу против партизана. Новембра 1941. године, два бугарска војника Неофрит Стојанов Ломски и Асен Друцанов са целокупном војном опремом долазе у Нишавски партизански одред, што је имало великог одјека како у редовима бугарске војске, тако и на трену у народу. Том догађају посветио је једну своју емисију и Радио Лондон децембра 1941. године. ПК за Србију и Окружни комитет у Нишу су питањима односа према бугарским окупаторима посвећивали посебну пажњу, што се види и из писма упућеног јануара 1942. године у коме се поред осталог каже: „У том циљу треба предузети следеће:

Прво, неодложно успоставити везу између Окружних комитета у источној Србији и Покрајинског комитета за Македонију по свим значајним питањима могућности координације акција и рада уопште. Пренети у Македонији наша искуства из партизанске борбе и пружити помоћ у организовању партизанских одреда и акција где за то постоје услови. Друго, сада више него икада радити на учвршћивању и проширавању партизанских одреда у источној Србији. Треће повезати се са бугарским војницима и позвати их да престану бити оружје у рукама реакционарне бугарске владе која хоће да баци и

њих у наручје крвавог фашизма” (Зборник докумената и података југословенских народа ТОМ II, докуменат бр. 130).

Септембра 1941. године у Бели Паланку долази Љуба Картаљевић, рођени брат Добрице Картаљевића Пуже. Том приликом Љуба се представио да долази испред бугарске Комунистичке партије и да је дошао да води разговоре о томе какву улогу треба да има бугарска Партија на окупирном подручју Пирота и околине.

Према сећањима Јована Бирнића, члана СК Бела Паланка, пренет му је став Среског комитета из Беле Паланке да бугарска Партија нема шта да тражи на овом подручју. КПЈ не признаје бугарску окупацију југословенских територија. Бугарски комунисти и антифашисти ако желе могу да се кључе у редове југословенских партизана у заједничкој борби против немачких и бугарских фашиста. СК је поставио питање Картаљевићу какву директиву је дала бугарска Партија својим члановима који су се налазили у бугарским окупаторским јединицама у Југославији. Одговорено је да бугарска Партија није дала никакав став својим члановима о односу према партизанима.

У току рата ПК за Србију и ОК Ниш су у више наврата у својим директивама постављали задатак партијским радницима на терену и штабовима одреда на овом подручју да треба да се повежу са бугарским комунистима и антифашистима и да се ангажују на разним задацима у борби против фашизма. У вези са тим директивама СК Бела Паланка је јануара 1942. године издао један летак упућен бугарским војницима који су се налазили у бугарским окупаторским јединицама на овом подручју. Летак је отштампан у техници СК у селу Ресник, а његова садржина гласи:

„Бугарски војници и официри — радници, сељаци и слободољубиви грађани Бугарске. Ви потомци Ботева, Левског, Раковског и других хероја сада служите као мач у рукама фашиста, непријатеља Словенства. Може ли неки међу слободољубивим народима да помисли, да су Бугари сагласни да буду искоришћени као фактор контрареволуције за угушвање слободољубивог покрета бугарског народа? Не, нико, ко год је познавао словенску борбену традицију бугарског народа, није могао то да допусти.

Над бугарским народом се навела цра фашистичка ноћ. Хитлерови агенти у Бугарској, издајници сопственог народа који верно служе Хитлеру и његовим разбојничким бандама, каљају добро име и част бугарског народа. Рат, у који је бугарска војска послата да га води на југословенској територији, неправедан је рат, реакционаран и контрареволуционаран. Ви сте ту доведени да угњетавате и тиранишете српски народ који се бори за своју слободу...”

(Позив је прошириван више пута, преведен на бугарски језик, умножаван и растуран у војсци. Чува се у Парт. архиву ЦК БКП — фонд 87).

Летак је имао великог одјека у редовима војника, посебно на оне који су чували границу. Њих су у неколико наврата по караулама посећивали борци Нишавског партизанског одреда Балкански и Ломски и то на простору од Беле Паланке и Беле Воде па до Властотинца. Један од познатих бугарских граничара партизанских сарадника звао се Карло. Срески комитет у Белој Паланци улагао је на-

поре да се политички рад међу бугарским војницима још више прошири и преко демаркационе линије. Била је успостављена и веза са симпатизерима НОП у Софији преко Љубе Картаљевића, члана Бугарске комунистичке партије. Он је био рођени брат Добрице Картаљевића Пуже, обућарског радника из Пирота, који се још од 1941. године налазио у Нишавском партизанском одреду. Картаљевић је био створио пункт за помагање НОП у Софији од симпатизера, и преко тог пункта прикупљао новац и набављао материјале у којима се оскудевало у Србији — лекове, хартију и друго. Марта 1942. године Картаљевић је преко Пирота и Буковца довео из Софије два Бугарина у партизане, један се звао Никола Ђирков, а други Клим. У 1942. години још два Бугарина су ступила у Нишавски партизански одред. Један од њих звао се Иван Димитров, сада живи у Видину у Бугарској. На терену среза нишавског са НОП је сарађивао још од почетка 1943. године Рангел Раићелов, учитељ у селу Пасјач, родом из села Козлов Дол у северној Бугарској. Он је чинио велике услуге партизанима излажући се опасностима да буде ликвидиран. Он није дочекао ослобођење јер су га на зверски начин убили четници Драже Михајловића септембра 1943. године. Један од активних сарадника НОП био је Пејчев Александар, бугарски кмет у селу Добри До. И њега је заједно са 10 сељака партизанских сарадника стрељала казнена експедиција фашиста 1944. године на Старој планини, а њихова тела бачена у неки амбис. Са НОП је сарађивао и бугарски учитељ у селу Плашници по имену Иван. Он је са друштвено-политичким радницима у овом крају почео да сарађује од 1942. године па до краја 1943. године када је био ухапшен од стране Бугара због сарадње са партизанима.

Политичка ситуација у пиротском округу крајем 1941. године била је веома добра. Петомесечни врло интензивни рад како ОК Ниш тако и Среског комитета са партијско-политичким радницима на овом терену уродио је плодом. Резултати рада били су очигледни, јер се августа 1941. године почело скоро отпочетка да ради. За кратко време Партија и СКОЈ на терену су се чврсто организационо повезали и оно што је било здраво и спремно за борбу против непријатеља сврстало се под заставом Партије и непоколебиво је ишло напред у борбу. Омладинци чланови СКОЈ су у томе предњачили, они су били извор и главна покретачка снага Партије за борбу против непријатеља, како у првим данима револуције, тако и касније кроз сво време рата. У то време са уласком СССР у рат и са стварањем антихитлеровске коалиције рачунало се да ће се рат брзо завршити. Неки су прогнозирали да ће то бити најкасније за годину дана. У таквом политичком расположењу планма НОП захватила је била скоро сво стањовништво овог подручја. Са разбијањем четника, окупатор и његове слуге су се концентрисале у градовима и већим насељеним местима на главним комуникацијама, на новоствореној слободној територији престале су са радом општинске управе, јер су партизани попалили архиве. По селима су стварани одреди Народно-ослободилачког фонда и наоружане месне партизанске десетине. Обу

стављено је одузимање, реквизиције и наплата пореза од народа. Срески комитет у Белој Паланци крајем 1941. године остао је на два члана — Александар Пекић и Јован Бирић, јер је трећи члан Новица Илић погинуо. На његово место тек априла 1942. године дошао је Тихомир Николић Вук, члан КПЈ из Букоровца. У то време Комитет повремено користи један број активиста партизана чланова Партије из Нишавског одреда за рад на терену. У Пироту у бази су радили Момчило Борђевић, Војислав Тошић, Жика Антић, Ненад Младеновић, Ратко Игњатовић Холивуд, Драгољуб Миленковић, Петар Игњатовић, Милорад Милошевић, Мија Мијалковић, Бранимир Бирић и други. Неки од њих су били извесно време у Нишавском партизанском одреду. Повремено на тражење Комитета за политички рад повлачени су на краће време Предраг Бошковић и Велимир Костић. За рад на терену са омладином у 1942. години Комитет је ангажовао из скојевске организације из Беле Паланке Бранка Миловановића и Јована Николића. Поред редовне везе коју је Комитет у Белој Паланци одржавао са ОКО Ниш и делегатом ПК Василијем Вуком у Нишу, он је врло успешно координирао свој рад са штабовима Нишавског и Бабичког партизанског одреда и то махом по важнијим питањима као што су: војне акције великих размера на терену, снабдевање партизана на слободној територији, по питању обавештајне службе, ликвидације непријатеља, пропагандног рада на терену итд. Такви састанци су одржавани у два наврата у селу Јасенову и Купинову (Заплање) са Штабом Бабичког партизанског одреда, фебруара 1942. године. Поред тога, Јован Бирић и Александар Пекић су били присутни и на састанцима Штаба Нишавског одреда у Горњем Рињу и Великом Крчмиру у два наврата када су вршене припреме за напад на непријатељске комуникације Комитет у Белој Паланци је повремено контактирао по важним питањима и са Оружаним комитетом зајечарског округа. Један такав састанак одржан је крајем децембра 1941. године у селима Јаловик Извор и Мучибаба између Добривоја Радосављевића, секретара ОК Зајечар с једне стране и Александра Пекића и Велимира Костића. Каква је била политичка ситуација и расположење за борбу против окупатора на овом подручју може се видети из депеше бр. 31, коју је послао Бенслер свом министарству спољних послова у Берлину 16. 12. 1941. године.

„1) Наше операције у југозападној Србији имале су добро политичко дејство. Становништво је за време комунистичке власти добро на својој кожи искусило њихове методе па је долазак немачких трупа поздравило као олакшавајућу околност... Тежиште устаничког покрета пребацило се сада делимично ван Србије у Босну, а делимично са севера и запада Србије на исток и југоисток Србије, тј. на подручје српско-бугарске границе. Ово подручје налази се сада у политичкој опасности из разлога што комунисти, који теже да се пребаце у Бугарску, стварају неред, а са друге стране, што бугарске окупационе трупе провоцирају српско становништво, што такође изазива неред...”

Под руководством ОК Ниш 15. и 16. јануара 1942. године, у селу Горњи Рињ у згради основне школе одржано је партијско и

скојевско саветовање. Саветовање се припремало доста дуго. У то време постојала је велика слободна територија у белопаланачком, сврљашком и запањском срезу. Четници Косте Пећанца били су разбијени, Недићева гранична стража такође је била разоружана на целом простору од Калне до Власотинца. Непријатељске снаге на овом подручју (Немци, Бугари, СДС) били су концентрисани у градовима Нишу, Белој Паланци, Сврљигу и дуж пруге Ниш — Софија. Нишавски и Тимочки партизански одред налазио се већ неколико дана у селу а борци су били смештени по кућама. Храна се спремала за све борце у једној згради у дворишту. 14. 1. почели су да стижу партизански радници Сретен Младеновић Мика, секретар ОК Ниш, Зеле Вељковић, члан ОК и секретар СКОЈ-а, Мија Станимировић, члан ОК Зајечар, Апа Симић, партијски радник из сврљашког среза; са терена су стигли Душан Трифунац Драгош, секретар СК и Раде Голубовић Груја, секретар СКОЈ-а. Из Среског комитета Беле Паланке присуствовали су Александар Пекић, Јован Бирић, Тихомир Николић, претпоставља се да је саветовању присуствовало 30 до 35 чланова Партије из Нишавског одреда и са терена. Саветовањем је руководио Сретен Младеновић. Комесар Одреда Данило Прица прочитао је писмени реферат о развоју народног устанка на подручју дејства Нишавског партизанског одреда у 1941. години и задацима за даљи рад у новој 1942. години. У реферату и дискусији доминантно место заузимају критика и недостаци у раду у протеклом периоду у Одреду и на терену, у бази о раду са борцима, са омладином, о односу према окупаторској власти у општинама, о потреби стварања народноослободилачких одбора и месних партизанских десетина, о раду са женама итд. Другог дана 15. 1. одржано је и скојевско саветовање. Њиме је руководио Зеле Вељковић. Реферат о раду и задацима СКОЈ-а у Одреду поднео је Миодраг Миљковић Персијанац, секретар СКОЈ-а у Одреду. У раду скојевског саветовања са подручја нишавског и белопаланачког среза учествовали су Љубомир Ранђелсвић Миџор, Бранко Николић, Јован Митић, Павле Бошковић, Велимир Костић, Момчило Борђевић и Петар Игњатовић. Оба саветовања дала су исцрпну анализу политичког рада и стања у Одреду и на терену. Било је доста критике и самокритике како у погледу војних акција, тако и у погледу политичког рада са борцима у Одреду и на терену са народом. Инсистирало се на смелијем стварању народноослободилачких одбора по селима који би се старали о исхрани партизанске војске, о смештају болесних и рањених партизана и о снабдевању партизана топлим одећом, обућом. У то време Одред је располагао великом количином заплењене вуне од окупатора, па је иста дељена женама и омладинкама за израду чарапа, руквица, џемпера по селима Клењу, Моклишту, Класури, Мокри, Шљивовику, Извору, Реснику и др. местима. С обзиром да је у то време била створена велика слободна територија у сврљашком, белопаланачком и запањском крају, много се дискутовало о томе како треба да функционишу месне партизанске десетине и народноослободилачки одбори, па је одлучено да месне десетине буду под руководством штабова одре-

да. Окружни комитет је инсистирао да се НОП брже шири на подручју Старе планине и Пирота. Нарочито је захтевано од СК да се на том подручју стварају илегални одбори скојевске и партијске организације који би створили услове за дејство Нишавског партизанског одреда. Тим пре што је са тог подручја већ било у Нишавском среду око 20 бораца. Ево извештаја који је са саветовања ПК за Србију упутно Сретен Младеновић, секретар ОК.

„Извештај о стању и раду народноослободилачког одреда”.

I — Партија. Борбом код К. с Немцима и четницима пало је 9 другова, од тога 4 партијаца. Тако се Партија свела (у једној чети) на једнога члана. У целом одреду на 6, па после битке примљено је још 8, од тога броја 3 одлазе на рад у базу, те остаје свега 11. Партија као руководећа организација недовољно је постојала. И то из два разлога: прво, због недовољног броја кадрова (готово сви чланови Партије били су чланови штаба), због неискључивости секретара Партије. Теоретски, Партија је радила, но није довољно; прорађивани су сви прогласи, леци, „Држање” али Историја СКП(б) — није, што је био недостатак. Од материјала постоји један примерак „Држања” (мисли се на примерак књиге „Држање пред класним непријатељем”) и један примерак прве четири главе Историје што је сасвим недовољно — потребно је умножити једно и друго. Одржан је општи састанак у циљу упознавања свих проблема који стоје пред Партијом, а и ради подизања самих чланова. Састанак је успео и направљен је записник.

Карактеристика људи: руководиоци — стари члан, одан, будан, нарочито према непријатељима енергичан, политичка свест на висини. Недостаци: за грешке људи грати и псује, што није начин за подизање наше Партије, због истог недостатка није масован. Указано му је на грешке, мало се поправља, заборавља се, треба га често опомињати. Други члан руководства учлањен је у одреду (5 месеци), одан, експедитиван, мање будан од првог, без општрине у раду, но врло вредан, углавном задовољава. Трећи члан је скојевац, раније искључиван из Партије због слабог држања, но сада одан, али не задовољава као руководиоца СКОЈ-а. (Када се у овом извештају говори о особинама руководећих људи у Одреду мисли се на Милана Игњатовића Јанка, партијског руководиоца у Одреду, Данила Прицу Бору, комесара Одреда и на Душана Тасковића Срећка, руководиоца СКОЈ-а у Одреду). Остали чланови су млади, треба их још обрађивати, но здрави, поштени и храбри људи. За развијање постоје услови, постоји још број младих (скојевци) који, ако се обрати пажња, могу се примити у нашу Партију. Члан руководства, одговоран за СКОЈ, промењен је, верује се да ће нови друг потпуно одговорити задатку.

У свим дискусијама, било са партизанима, било са народом, наши чланови нападају Енглеску, као земљу која се сада претвара да је пријатељ народа, а у ствари то није; исто тако нападају и англофиле, те на тај начин искривљавају линију наше Партије (коју је и друг Стаљин изнео у свом историјском говору од 7. новембра 1941.) То искривљавање линије долази из политичке незрелости наших чланова, из несхватања да су у антифашистичкој борби заинтересоване остале класе, а задатак је наше Партије да остале класе скупи око радничке и увуче у борбу. На општем састанку учињен је покушај да се ствар разјасни, и надамо се да ће бити исправљене грешке, но потребна је стална будност руководства. Искривљавање је прешло на скојевце и симпатизере.

II — SKOJ. Партијско руководство није посветило довољно пажње SKOJ-у, но се ослонило на једног омладинца, који је већ био заузет партизанским дужностима, уколико је био слободан, слаб је политички. То непоклањање довољне пажње SKOJ-у произилази отуда што Комитет не схвата довољно улогу омладине у данашњој борби и SKOJ-а у ширењу и јачању наше Партије. У прилогу је посебан извештај о раду SKOJ-а.

III — Војнички рад. После битке број партизана смањено се мало тако да сада броји 90. Наоружање је врло добро, муниције релативно довољно. У војничком подизању учињен је један корак напред, но недостатака још пуно има... Да би се ликвидирали ови недостаци, до сада су предузете војничке и политичке мере, учињен је напредак, но у том правцу треба још одлучније наставити, продубити и са више система. Рачуна се да ће недостаци поћи путем ликвидације.

Да би се унеколико оценила политичка и војничка спрема партизана, извршена је смотра (испитивање) са следећим програмом:

- 1) Зашто се боре партизани, спремност на жртвовање;
- 2) Начела партизанског ратовања и фронтална борба;
- 3) Употреба и познавање пушке, пушкомитраљеза, бомбе, пиштоља и артиљерије (чишћење терена артиљеријом);
- 4) Стража, патрола, засада, стрељачки строј, опкољавање зграде.

Резултат испитивања показао је да се ишло напред, но у том правцу треба наставити и још појачати рад.

Акције су вођене: чишћење терена од четника и других слугу непријатеља, и на пружу. У том правцу треба правити заокрет — појачати акцију на пружу. Од наше стране све је предузето да се и ти недостаци отклоне.

IV — Политички рад. Политички је рађено са партизанима, прорађивани су леци и прогласи, но начин и форма неправилни су. Прво би Партија прорадила лтак, онда би политком позвао све полит-делегате, с њима би прорадио, а ови с партизанима. Поред тога што је систем компликован, недостатак је у томе што су политделегати просто понављали речи политкома или реченице из летака, а затим или није било дискусије или је била сведена на најмању меру. Недостатак је у томе (од Комитета па до доле) што се летак није покушавао превести на месне прилике, да се нађе дух прогласа, но, као што је речено, понављане су реченице, изговорене су крупне и бомбасте речи. Даље, недостатак је у томе, што се већина чланова трудила да убеди слушаоце да треба да буду комунисти. То је у вези са искривљавањем на лево партијске линије.

Дисциплина, морал, рад и систем постоје, и учињен је бољитак, но потребно је у том погледу учинити још доста. Да би се ово остварило, дате су директиве и инструкције за стварање политичких актива из Партије, SKOJ-а и симпатизера, створити курс за полит-делегате и политкоме.

Културни рад. По овом сектору радило се углавном преко SKOJ-а. Постојали су културни одбори у обема четама. Они су делали углавном по забавној линији, одржавање су приредбе за одред и за народ но са недовољно борбености у самим програмима. По културно-просветној линији није рађено, дате су директиве и инструкције да се и ту продуби рад, да би се и са те стране надопунио војнички и политички рад.

Хигијенско-санитетска служба. Хигијена је врло слабо заступљена, Чистоћа веша и тела је слаба, партизани пуни вашака. Указивано је да последице могу бити кобне, појавом пегавца у Одреду доживели бисмо двоструко жалосну улогу. Изгубили бисмо велики број другова од саме болести, били бисмо разносачи болести и народ би сам желео да се растуримо. Као први непосредни задатак је било у казанима за печење ракије, било у „арапском бурету“, извршити парење одела, веша, ћебади и купање тела. Санитетска служба није на висини. Поред недостатка санитетског материјала, недостатак је и у санитетском кадру. Потребан би био један лекар, ако не партијац, а оно бар добар симпатизер, па да одговори задацима који пред нама стоје. Требало би од Покрајинског комитета тражити ако имају на располагању некога да нам пошаљу на нашу територију. Питање лекара постаје све важније у нашим одредима и томе питању треба посветити довољно пажње, јер последице могу нанети нашој Партији и народној борби велику штету.

Народни устанак. У циљу организовања народног устанка учињени су мали кораци. Тамо где је стигла Партија из позадине Одред је организовао мештанске десетине. Све могућности нису искоришћене. Највећи пропусти чињени су у стварању народноослободилачког фронта. Храна и друго прикупљано је од сељака преко кметова и сличних људи, постављених од раније омрзнutih режима који су и окупатору служили. Ради правилнијег решења овог питања дата су упутства и директиве да се стварају народноослободилачки одбори.

Одред као целина није рђав, атмосфера је здрава, народ га радо прима и има пуно услова да се развије (одред) и квалитативно и квантитативно. Руководени другови (војнички и политички) имају воље и смисла за рад и вођење одреда, но треба им пружити како војничке, тако и политичке помоћи, с обзиром да се налази на територији важних (евро-азијских) комуникационих линија (Ниш — Цариград — Београд, Ниш — Солун — Медитеран). Даље, овај одред треба да пренесе акције преко пиротског округа (стварањем једног пиротског одреда), што се има у виду. Настоји се формирати пиротска чета у Бугарској, што би много олакшало ситуацију у нашој земљи. Мишљења сам да би му због тога требало обратити већу пажњу и више помоћи. Конкретно: из Топличког одреда пребацити већину странаца (не Топличана), пошто је Топлица способна за војничку и политичку самосталност. Послати једног Шпањолца (Бићка) на 15—20 дана да пренесе искуства и помогне око организовања поменутих курсева. Послати једног искусног партијца на рад у П. да би се и тамо омогућило развијање партизанске борбе, за коју има пуно услова. Конкретно друга Перу (члана Комитета за Топлицу).

Мишљења сам да би извршење учињених предлога требало што пре спровести са гледишта интереса Партије и народне борбе. С другарским поздравом.

Смрт фашизму слобода народу!
21. јануара 1941. године.

„М“

После завршених саветовања одржан је испред школе велики народни збор на коме је било преко 500 људи, бораца из Одред и чланова месних партизанских десетина из Моклишта, Дражева, Риња, Букуровца, Бабиног Кала и Витановца. Том приликом командант Одред Радивоје Вујошевић, после одржног говора о политичкој ситуацији на фронтима и у свету, поделио је 50 пушака француске производње и 4 пушкомитраџеза „шоша“ месним партизанима из

околних села. На саветовању је одлучено да се главнина Одрода, сем Сврљишке чете, пребаци у Запаље где би се на слободној територији у миру припремио за наступајуће догађаје за пролеће 1942. године. Сретен Младеновић и Зеле Вељковић, чланови ОК, су у пратњи једне партизанске десетине преко Градишта и Сићева наставили пут ка Нишу, а Нишавски одред је следеће вечери извршио прелаз Нишаве код Белановца и наставио пут ка Запаљу.

Каснији догађаји, нарочито средином 1942. године, су показали да је била велика грешка што се у 1941. години није водило довољно рачуна о конспирацији. Месне партизанске десетине и НОО на терену стварани су скоро свуда легално, па и у самој Белој Паланци. Највећа пажња Партије посвећивана је јачању и омасовљавању Одрода. Приоритет се давао војним акцијама Одрода и месних десетина. Скоро сви чланови Партије и СКОЈ су ступили у Одред. У позадини је радио ослабљени СК од свега три члана на тако великом пространству пиротског округа. У каснијем периоду март-јуни 1942. године када се окупатор средио на овом подручју, јер је постигао велике успехе на свим фронтovima, он је свом снагом и уз помоћ домаћих издајника ударио на партизане. Док су се одреди носили са окупаторском војском вршећи маневрисање и узвраћајући ударе окупатору, најгоре су прошле месне партизанке десетине и народно-ослободилачки одбори на терену, који су радили легално, незаштитени на непријатељу није било тешко да их уништи и он је то учинио на најсвирепији начин. После јануарског партијског саветовања Среки комитет је појачао своју активност у Пироту и срезу нишавском. За разлику од рада у Белој Паланци овде су услови били много тежи, јер није било ни одреда ни слободне територије, па се радило са више опрезности. На подручје Пирота у неколико наврата је долазио Јован Ђирић, члан Комитета са Павлом Бошковићем. Рад се одвијао на терену илегално у строгој конспирацији. Како је било отежано прелажење границе, за партијско-политички рад Комитет је користио један број партизана, политичких радника са тога подручја, који су били повучени из Одрода. У том раду су се посебно истicali Момчило Борђевић, Војислав Тошић, Бранимир Ђирић, Божидар Колић, Петар Игњатовић, Мија Мијалковић, Димитрије Стефановић, Живадин Илић и др. партизани. Од јануара до краја марта 1942. године извршен је продор у Пирот и срез нишавски и проширен рад у свим базама као, на пример, у Петровцу где су поред Непада Младеновића радили Света Ђирић, Живадин Илић и Станимир Илић. У Сукову, Обреновцу, Срећковцу и Чиниглавцима радили су Божидар Колић, Жика Антић и Гајић. У Гњилану Мија Мијалковић, Петар Игњатовић, Милован Милошевић. У Нишору Војислав Тошић итд.

Пошто није било услова да се на овом подручју формирају скојевске и партијске организације, јер је највећи број скојеваца отишао у партизане, Јован Ђирић Никола је марта 1942. године на једном састанку са активистима из Пирота на Сарлаху формирао први Народноослободилачки одбор за град Пирот у саставу Момчило

Борђевић, др Јован Ристић, Драган Костић, Ратко Игњатовић, Борбе Златковић и Станко Ристић. Овај одбор је имао задатак да поред рада у граду координира и са осталим организацијама и одборима НОП по селима среза нишавског, да се стара о одабирању и слању људи у Одред, о прикупљању новца, одеће, обуће и др. за партизане, да развија пропаганду за НОБ, да спречава одлазак омладине у бугарску војску итд. Веза са Среским комитетом одржавана је преко 2 канала. Први канал је био Пирот, Ѓвилан, Суводол, Клисуре, Бела Паланка. Курир је био Игњатије Пејчић, из Суводола. Други канал је био Пирот — Чифлик — Бела Паланка. Курири су били Јован Николић и Мирко Потих. У лужичком срезу Јован Ђирић, Предраг Бошковић и Станмир Ђирић радили су на стварању народноослободилачких одбора у Шљивовику, Брагишеву, Реснику, Љубераћи. У Реснику у кући Славка Ђирића, од августа 1941. па све до краја 1942. године, радила је партијска техника у којој су штампани материјали, леци, прогласи, директивна писма, умножавани су делови историје ВКПБ и др. материјали за потребе нишавског партизанског одреда, као и за политичке раднике на терену бив. пиротског округа. Народноослободилачки одбори које је формирао Срески комитет у сарадњи са политичким радницима на терену много су допринели у снабдевању Нишавског и Бабичког партизанског одреда храном, одећом, обућом, а посебно у снабдевању храном на слободној територији у периоду јануар—март 1942. године, када су народноослободилачки одбори из Моклишта, Дивљане, Шљивовика, Извора, Сурачева и других села коњима доносили брашно у Велики Крчимир.

Крајем априла 1942. године бугарској полицији је пошло за руком да продре у организацију и изврши провалу на препаду. Том приликом изувез Момчила Борђевића, који је живео ислатно, скоро сви чланови НОО у Пироту били су ухапшени и интернирани у логоре у Бугарској. Партија је улагала напоре да се обнови рад. На тражење Комитета из Одреда су послати као појачање Бранимир Ђирић и Мија Мијалковић. Уз помоћ комитета убрзо је обновљен рад у Пироту, али за разлику од ранијег рада сада су створани народни активи, мање ударне групе састављене махом од младих људи. Крајем марта 1942. године непријатељ је успео да изврши провалу у самој Белој Паланци. Том приликом похапшено је читаво руководство СКОЈ, чланови Комитета су морали да напусте Белу Паланку и да пређу у илегалност. Веза се одржавала са организацијама у Пироту захваљујући великој снажљивости и храбрости Момчила Борђевића. Секретар Комитета Пекић је најчешће боравио у селима Клењу и Буковцу. Из Комитета главни курири у то време били су Костадинка Картаљевић, учитељица и омладинка Милена Голубевић. Преко ове везе је у неколико наврата доношен санитарски материјал и хартија из Пирота, а у априлу и мају дошле су и две групе бораца омладинаца у Одред. Једну је водио Никола Кирков Родопски, а другу Аца Видановић. Априла 1942. године над Ламским појатама неки бивши партизани дезертери на препад су ухапсили Јована Ђирића, предали га недићевцима, а ови Немцима који

су га интернирали за Норвешку. Крајем јуна 1942. године СДС је ухватила и другог члана Комитета Тихомира Николића Вука у Клењском пољу код Беле Паланке и исти је септембра 1942. године стрељан на Бубњу код Ниша. ОК Ниш и ПК инсистирали су да се хитно изврши попуна Комитета повлачењем Предрага Бошковића и Велимира Костића из Одрода, али је убрзо наступила бугарска јунска офанзива која је трајала до 10. јула, да би је одмах заменила друга по обиму још већа офанзива - Аћимовићева, која је на овом подручју трајала готово цео јули и август, тако да до попуне није ни дошло. Ситуација на терену била је јако тешка, непријатељ је скоро сасвим уништио све оно што је Парија стварала у 1941. и у другој половини 1942. године на терену белопаланачког, сврњашког и заплањског среза. Све месне партизанске десетине и скоро сви одбори на терену били су похапшени, непријатељу није било тешко да их открије, јер су они у времену свог постојања радили легално. Само за време друге бугарске и Аћимовићеве офанзиве похапшено је преко 2.000 сарадника НОП са подручја дејства Нишавског партизанског одреда. Попаљено је 500 домова, стрељано преко 100 партизанских сарадника. Нишавски партизански одред у овим офанзивама је претрпео велике губитке. Александар Пекић, секретар СК, остао је сам на терену. Њега су свакодневно прогањали агенти Гестапоа и СДС. Склањајући се извесно време у селу Клењу и Букоровцу, покушао је да настави са радом, али није имао на кога да се ослони, јер су све везе биле покидане, а сарадници похапшени. Тек тада се увидело колика је била грешка што је рад партије био јаван и што се нису стварале илегалне резерве кадрова за рад у позадини. У таквој ситуацији Пекић није могао да остане на терену, већ се на предлог делегата ПК Василија Бухе повукао на партијски рад у Тимочку крајину, где је прогоњен и ухапшен средином 1943. године. У другој половини 1942. године погинули су секретар ОК Сретен Младеновић и члан ОК Зеле Вељковић. Било је покушаја да се ОК Ниш обнови али до обнове није дошло због провале у Нишу, па је и делегат ПК за Србију Василије Буха крајем 1942. године напустио Ниш и прешао за Београд. У другој половини 1942. године била је тешка ситуација и на подручју окупираном од стране Бугара у Пироту и срезу нишавском. Друга чета Нишавског одреда, која је око 11. јула дошла у рејон Старе планине, отргнута од свог матичног одреда и Среског комитета, без сигурне базе постепено се топила што осипањем појединих људи, што погибијом неколико истакнутих руководилаца (Грца, Балкански, Витко, Пужа). Чета се разбила у групе избегавајући веће акције против непријатеља и тако сачекала 1943. годину када је поново успостављена веза са ОК Ниш. Чета се сачувала и захваљујући великом пожртвовању и помоћи од стране омладинских радника и скојеваца са овог подручја, који су је подсељено на групе снабдевали најпотребнијим храном, муницијом и обућом. Политички рад у другој половини 1942. године иако знатно мањег интензитета настављен је како у граду, тако и на терену среза Нишавског. У Гњилану је радила јака скојевска организација под руководством Петра

Игњатовића. У Нишору на челу организације НОП био је Војислав Тошић, а у групи су били скојевци Момир Тошић, и омладинка Ло-за. У Сукову и Горњем делу понишавља радили су политички рад-ници Божидар Колић, Жика Антић, а у Петровцу Живадин Илић, Станимир Илић и Долински. Организација НОП у Пироту била је најборојнија. На челу ове организације која је имала више група стајали су Момчило Борђевић, Бранимир Гирић, Драгољуб Миленковић, Синиша Николић и др. омладинци.

После Аћимовићеве офанзиве јула и августа 1942. године политичка ситуација у нишком округу била је веома тешка. Озренски и Нишавски одред претрпели су велике губитке а провале у Нишу, Белој Паланци и Пироту обезгавиле су партијски рад. Скоро све партизанске базе биле су уништене, престала је са радом партијска техника у Реснику и у Нишу. Све везе између ОК и одреда биле су укинуте. Преживели остаци Нишавског и Озренског одреда прикупљали су се по групама крајем септембра 1942. године. Сви преживели борци Нишавског одреда које је предводио Милисав Игњатовић скупили су се на Каменичком вису код Ниша септембра 1942. године. Касније је успостављена веза са Конрадом Жиаником, који је прикупио све преживеле борце Озренског одреда и ове групе бораца су се 26. октобра 1942. године на планини Тупижници у рејону села Мањинца састале са члановима ОК Зајечар и прикључиле се Тимочком партизанском одреду.

Крајем 1942. године подручје ОК Ниша и Пирота дошло је под руководство ОК Зајечар. После спајања са Тимочким одредом на партијском састанку на појатама код села Бучја, којим је руководио Мија Станимировић, секретар ОК Зајечар и Живан Васиљевић члан ОК, одлучено је да се створи једно партијско-политичко тело од 5 чланова Партије са Душаном Тасковићем на челу у саставу: Јован Митић, Велимир Костић, Драгомир Стојановић и Лазар Буровић. Ово политичко руководство било је задужено да обнови партијско-политички рад на терену на територији нишког и пиротског округа, да прикупи све преживеле борце Одрса и политичке раднике у базама који су остали живи после толиких провала и непријатељских офанзива, у другој половини 1942. године да створи омладинске организације и илегалне одборе и да прикупља нове борце за партизанске одреде, док се не формира нови ОК Ниш. ПК за Србију ујурбано је радио на изналажењу људи за нови ОК. Средином фебруара 1943. године формиран је на Јастрепцу нови ОК Ниш у саставу: Десимир Јововић Чича, секретар ОК, а чланови су били Мирко Ракић и Новица Пауновић. Међутим, ова два члана ОК су убрзо после тога погинула у борби против Немаца, тако да је Десимир Јововић Чича остао сам. Он је на терен ОК Ниш дошао тек марта 1943. године. Убрзо после тога извршена је попуна ОК са Конрадом Жилником и Душаном Тасковићем. Јануара 1943. године окружно политичко руководство извршило је поделу терена за рад док се не формира ново руководство, нови Окружни комитет. Велимир Костић и Крста Тошић добили су задужење за рад на подручју пиротског округа,

Убрзо су успостављене везе са преживелим друштвено-политичким радницима на овом подручју. Обновљене су скојевске организације у Букоровцу, Клењу и Клисурси, а убрзо затим створене су партизанске базе у Мокри, Клисурси и Клењу.

Фебруара 1943. године у Клисурси уз помоћ Игњатија Пејчића и Софронија Крстића успостављена је веза са Момчилом Борђевићем, Божићем Колићем и Петром Игњатовићем. Крајем фебруара 1943. Душан Тасковић, Драгомир Стојановић, Велимир Костић и Крста Тошић прелазе демаркациону линију код Теловца и у Суводолу се састају са Предрагом Бошковићем. Цела ова група наставља пут за Петровац. Преко Петровца су успостављене везе и са осталим активистима у Пироту, Сукову, Нишору и другим местима горњег Понишавља. Убрзо после тога успостављене су везе и са свим осталим активистима на том терену као и са већином преживелих бораца II чете Нишавског одреда. Недостајала је једино веза са Асеном Балканским и Милојком. Са њим је успостављена веза тек јуна 1943. године када је по њих дошао Јован Митић Борђе.

Са доласком групе партијских радника са Душаном Тасковићем на челу настао је преокрет у политичком раду на овом подручју. Убрзо су обновљене и проширене организације НОП у Пироту, Гњилану, Петровцу, Сукову, Нишору, Црвенчеву, Сопоту, Градашници, Чиниглавцу и другим местима. У Пироту су створени омладински активи од 3—5 чланова. Душан Тасковић је insistирао да се политичким радом обухвате и старија годишта, првенствено радници. Са њима су одржавани састанци у Нишору и Градашници. Почетком јуна 1943. године били су на окупу сви партизани и друштвено-политички радници — њих 18 средином јуна 1943. Десимир Јовановић, секретар ОК и Душан Тасковић организовали су саветовање са борцима и друштвено-политичким радницима са подручја Пирота и среза нишавског на појатама изнад села Сићева. На позив за саветовање није дошла једна мала група бораца коју је водио Жика Антић. Саветовање је трајало цео дан и на њему је извршена анализа политичког стања у горњем Понишављу и одређени задаци за даљи рад. Том приликом донети су следећи закључци:

1. Да се формира окружно партијско повереништво; 2. да се формира Пиротска чета од бораца са тог подручја, која у перспективи треба да прерасте у Пиротски партизански одред; 3. да се смелије и брже продире на територију среза царибродског и да се тамо стварају омладинске организације и НОО; 4. да се оцели и испита држање Жике Антића и групе око њега. После саветовања сви учесници саветовања са Душаном Тасковићем на челу вратили су се на терен среза нишавског и царибродског. ОК Ниш је тражио да се Милорад Манчић Лукаћац са Јастрепца пошаље на партијски рад у срез нишавски. Јула 1943. год. на Каменичком вису формирао је Окружно партијско повереништво за пиротски округ у саставу: Велимир Костић Бојана секретар, Предраг Бошковић Павле и Милорад Манчић Лукаћац чланови. Одмах после формирања Повереништво је отишло на свој терен, направљен је план рада и распоред терена. Павле

је добио распоред за подручје са леве стране Нишаве, укључујући лужнички срез са обе стране демаркационе линије, Лукањац је требало да ради на подручје града Пирота и са десне стране Нишаве. Средином августа Милорад Манчић, Бранимир Бирић и М. Борђевић требало је да оду на један састанак са омладинцима из Пирота на периферији града код Белташа. У то време и на том месту одржавала се војна вежба бугарских војника из Гарнизона у Пироту и они су, не знајући за вежбу, наишли на војнике. Док се Бранимир Бирић некако снашао и кроз кукуруз прошао између редова војника и ушао у град. М. Борђевић је био рањен у руку. Манчић је био лошије среће, од њега су војници затражили легитимацију а он је потегао пиштољ и убио војника. Настала је обострана пуцњава и у тој борби је Лукањац тешко рањен и заробљен, пренешен је у Пиротску болницу и тамо убрзо подлегао ранама.

Почетком октобра 1943. године по налогу ОК Ниш П. Бошковић је послат на партијски рад у Лужницу за члана СК који је недавно формиран у Црној Трави. Окружио партијско повереништво претрпело је кадровске промене; у Повереништво су ушли Божидар Колић Пуниша, Бранимир Бирић Лужнички, Димитрије Стефановић Нишавац, Синиша Николић Драгош и Момчило Борђевић Моша.

У првој половини августа 1943. године у атару села Нишора у присуству Душана Тасковића формирана је од наведеног људства из Пирота и среза нишавског као и од бораца бивше II чете Нишавског одреда Пиротска чета, која је бројала око 30 бораца. То је била једина већа партизанска јединица на подручју пиротског округа у то време.

Партијско повереништво развило је веома живу политичку активност на подручју округа. 5 другова је примљено за чланове КПЈ а тројица су постали кандидати. Августа 1943. год. у Пироту је под руководством Боке Павловића у његовој кући отпочела са радом илегална партијска техника. Иако под веома тешким условима техника је радила за све време рата и много допринела у информисању становништва ових крајева о народноослободилачкој борби. Редовно је издаван недељни билтен вести, умножавани су многобројни материјали ОК и КПЈ.

Почетком септембра 1943 године један број активиста илегалца из града примљени су у КПЈ (Бока Павловић, Влајко Стојковић). Кандидовани су Миле Тодоровић, Љуба Стојановић-бравар, Станча Илић из Петровца и Живадин Илић. Због опасности од провале није се ишло на стварање партијских ћелија већ су чланови КПЈ и кандидати појединачно држани на вези. У политичком раду са омладином ишло се у већу ширину — створене су омладинске активне ударне групе како у граду тако и по селима. У раду са омладином посебно су се истицали Синиша Николић, Димитрије Стефановић и Светозар Пантелић. Они су и у току дана илегално сназили у град и одржавали састанке. Најбројнији активни омладине били су у Пироту, Крупцу, Нишору, Држини и Црвепчеву. Неки од сеоских актива били су наоружани и са партизанима учествовали у ноћним акцијама

против непријатеља. Пиротска партизанска чета и њено присуство у горњем Понишављу много је допринело развоју НОР у овом крају. Поред војних акција против непријатеља и уништавања шпијуна, њени борци су се бавили интензивним политичким радом, одржавањем зборова и конференција са народом. После њеног повлачења са овог терена и припајања Моравском одреду непријатељ је почео да диже главу и да се обрачунава са партизанским сарадницима по селима, а и присталице четника су се активирале.

На тражење ОК Ниш крајем децембра 1943. два партизанска батаљона — Тимочки и Озренски су прешли демаркациону линију код Пајежа и дошли у рејон Топлог Дола на Старој планини. Са батаљонима је допутовао и Конрад Жилник Слободан, члан ОК Ниш. Долазак батаљона је имао велики политички одјек у народу пиротског округа. Они су прво разбили Белопаланачку четничку бригаду у Градишту, затим су растерали недићеве и бугарске граничаре код Бабиног Кала и Пајежа, успут су одржавани зборови са народом по селима. Дана 6. 1. 1944. год. у Топлом Долу од издвојеног људства из оба батаљона као и од новодошлих бораца из нишавског среза обновљен је Нишавски партизански одред. Одред је остао на овом подручју све до краја марта 1944. год. Он је много допринео проширавању НОР у овим крајевима и свим селима око Старе планине од Цариброда до Књажевца, ликвидирајући непријатељске снаге по селима и уништавајући објекте који су служили окупатору. Одред је развијао и масовну политичку пропаганду у народу преко зборова и конференција по селима. Од већих војних акција Одред истиче се уништавање бугарске казнене експедиције „Ловне роте“ 23. 3. 1944. године код Мртвачког моста, и рушењу ХЕ-Темац. Конрад Жилник Слободан, члан ОК Ниш, те зиме јануара 1944. године није се враћао са батаљонима преко демаркационе линије већ је скоро месец дана остао у горњем Понишављу, пружајући помоћ у раду Окружном партијском поверенству. Највише је боравио у селима око Пирота — Нишору, Сопоту, Добром Долу и Градашници. Одржавајући састанке са активистима из Пирота он се интересовао за стање у Пироту и Цариброду. Инсистирао је да група партијских радника са Б. Колићем на челу буде више ангажована у раду са бугарском мањином у Цариброду. Са Боком Павловићем је разрађен дугорочан програм рада партијске технике у Пироту. Вођени су разговори и о помоћи у снабдевању материјалом партијске технике ОК Ниш у Липовцу.

Око 10. 1. 1944. године предстојао је важан партијски састанак са секретаром ОК Ниш Десимиром Јововићем Чичом на Каменичком вису. На тај састанак су кренули поред Жилника и следећи другови: Синиша Николић, Благоје Цветковић, омладинка Стана и Велимир Костић. После краћег задржавања у Сопоту група партијских радника је наставила пут ка Белој Паланци и Нишу. Пошто су прешли Бегов мост на Темштици наставили су пут ка Рагодешу и на периферији села сместили се у једну појату, са намером да ту проведу дан. Међутим, када је ујутру наишао власник појате из села

и приметио дим он се није одазвао позиву партизана да уђе у појату, већ је трчећи побеглао у Темску и известио полицију о присуству партизана. Настала је узбуна. Бугари су обавестили Недићеве граничаре и четнике Д. М. са друге стране демаркационе линије и одмах се дали у потеру за партизанима. Дана 9. 2. 1944. године ова мала група партизана је цео дан водила наизменично борбу са бугарским и недићевским граничарима и четницима ДМ. у атару села Пајеж, Витановац и Мирановац. У тој борби је тешко рањен од стране четника Конрад Жилник. Њега су рањеног четници пренели у Козју и након зверског мучења одсекли му главу на пању не знајући кога су убили. Остала четирнаест партизана су се пробали кроз блокаду и стигли на заказани састанак на Каменички вис.

Почетком 1944. године НОП је постигао велике успехе у пиротском крају. Политичким радом била су обухваћена сва села. Стварани су НОО, омладински активни и ударне групе. У делу округа настањеном бугарском националном мањином у Цариброду, Жељуши, Криводолу, Каменци, Сенокосу и другим селима партијски радници Божидар Колић, Срба Златковић и Видановић Сазда стварали су организацију НОП и упоришта и окупљали симпатизере НОП који су касније spremни дочекали деветосептембарски преврат у Бугарску и још пре капитулације Бугарске велики број бораца са тог подручја укључио се у партизанске јединице.

Марта 1944. године ПК за Србију је на слободној територији у Црној Трави формирао ОК Пирот у саставу: Видоје Смилевски Бата, секретар, чланови Драгомир Николић, Бура Цекић, Коста Ракић, Јован Цекић, Аца Синадиновић, Ратка Петровић и Драгомир Ангелиновић. У једном извештају ПК за Србију од 25. 8. 1944. године стоји: „Проблем је Пиротског ОК — он допире до линије јужно од пута Пирот — Ниш, док је њихов одред северно од тог пута, чини нам се да и сам Пирот постаје центар и за мобилизацију и за политички живот, те ћемо морати његово седиште преместити из Црне Траве на тај терен“ (Документ број 10233 у Заводу за историју радничког покрета Србије — Београд). До средине маја 1944. ОК Пирот се углавном налазио у Црној Трави и одатле је пружао помоћ организацијама НОП на терену. Крајем маја у ОК је извршена измена — за секретара је дошао Драгомир Николић Шипа, а за новог члана Предраг Бошковић Павле.

Од тада ОК прелази на Пиротски терен и веома успешно руководи борбом народа овога краја. Априла 1944. године оформљен је први Срески комитет среза нишавског у саставу: Предраг Бошковић секретар, Бока Павловић, Божидар Колић, Симиша Николић, Димитрије Стефановић, Бранимир Ђирић и Богојевић Воја. Подручје среза белоаланачког и даље остаје у саставу ОК Ниш све до ослобођења Ниша 14. октобра 1944. године.

Позната је чињеница да се је НОП у горњем Понишављу развијао под специфичнијим условима у односу на остале крајеве Србије. О томе је доста писано, но ја бих ипак навео неке битне карактеристике:

— већи део бившег пиротског округа био је окупиран месеца априла 1941. године од стране фашистичке Бугарске, са јаким регуларним војним и полицијским снагама које су као лешинари дошле по плен, после надирања немачких елитних јединица и пропасти бивше Југославије;

— одмах су успоставили јако утврђену демаркациону линију — границу на правцу Књажевац — Кална Чифлик (Бела Паланка) — Љубераћа — Власотинце;

— ово окупирано подручје налази се на важним међународним саобраћајницама које воде са Запада за Блиски Исток и Средоземље, односно Северну Африку, удаљено свега око 70 км. од бугарске престонице Софије;

— у горњем Понишављу 1941. године није постојала партијска организација КПЈ већ само поједини чланови КПЈ и СКОЈ-а. Тек месеца августа 1941. године, одлуком Окружног комитета КПЈ Ниш, формирано је Партијско повереништво (Срески комитет) КПЈ у Белој Паланци за белопаланачки, нишавски, царибродски и један део лужничког среза.

— обзиром да је седиште Партијског повереништва КПЈ било иза демаркационе линије, односно у Недићској Србији, одржавање веза са њим од стране организација НОП у горњем Понишављу, окупираног од фашистичке Бугарске, било је нередовно и скопчано са великим тешкоћама и ризицима;

— бугарски фашистички окупатор дошао је у овај крај са старим претензијама још из времена Санстефанске Бугарске, тј. да су ови крајеви део бугарске територије, те да се они наводно појављују као ослободиоци, мада су, знајући за национално опредељење становништва овог краја, довели из Бугарске, чак и по селима, своје општинске службенике почев од кмета до последњег чиновника. Исто су то урадили и са просветним кадром итд.

Становништво овог краја примило их је као окупаторе, са презиром, мржњом и одбојно, саботирајући их на сваком кораку. Мали

је био број оних грађана који су им се ставили на располагање (неки трговци, занатлије и шпекуланти) а које је народ бојкотовао и осуђивао као сараднике окупатора.

СА „ПОБЕДА” И ЛИТЕРАРНА ДРУЖИНА „ИСКРА” У ПИРОТСКОЈ ГИМНАЗИЈИ

Као и у осталим крајевима наше земље, КПЈ је 1941. године чинила велике напоре да се у горњем Полишављу организује оружани отпор против бугарског окупатора. Ишло се на мобилизацију напредних људи из свих слојева становништва без обзира на политичку припадност, под паролом „да је борба против окупатора најважнији задатак”.

Није никаква случајност што су се, на позив Партије, међу првима одазвали радници, радничка и средњошколска омладина из редова пролетаријата Пирота, студентска омладина, затим напредна сељачка омладина из околних села која се школовала у Пироту и студирала у Београду, јер су они за време бивше Југославије били у првим борбеним редовима против ненародних режима. Њима су се прикључили и прогресивни грађани из редова напредне интелгенције и сељаштва, симпатизери и присталице Земљорадничке странке Драгољуба Јовановића и удружене опозиције која је пре рата, између 1934. и 1941. године имала великог утицаја на грађанске и сељачке масе пиротског краја, јер је наступала са демагошким паролама.

Пре рата па и 1941. године напредна радничка, средњошколска и студентска омладина овог краја окупљала се око спортског друштва „Победа” и литерарне друштине ученика пиротске Гимназије „Искра”. Скоро сви чланови и активисти СА „Победа” и „Искре” одмах су се 1941. године укључили у активан рад за НОП и постали носници борбе против бугарског окупатора на пиротском терену као позадински радници и борци Нишавског партизанског одреда.

То су следни другови: Борђевић Момчило Слободан, Миленковић Драгољуб Грца, Игићовић Ратомир Холивуд, Миленковић Радмир Парагвај, Живковић Божидар Риги, Мијалковић Миодраг Мића, Картаљевић Добрица Душко Пужа, Нешић Аца Змај, Миладиновић Стојан Соко, Јовановић Љубиша Сокол, Адрић Бошко — књиговецац (благјаник СА „Победа”) Николић Милансав Клипа, Живковић Ранко Баца, Јовановић Бора Пурки, Јоцић Голуб Гоша, Томановић Сретен Цецац и други. Многи од наведених другова погинули су у борби против окупатора и домаћих издајника као некомпромисни и одани борци КПЈ и СКОЈ-а.

Литерарна дружина „Искра” у пиротској Гимназији била је, исто тако, средиште средњошколске омладине из кога су се шириле напредне мисли и идеје. Баца виших разреда гимназије између 1938. године и 1941. године добро се сећају каква се борба водила између напредних ученика и професора са једне стране, и реакционих професора и ученика пиротске Гимназије са директором Боком Бири-

њем на челу са друге стране, код избора управе „Искре“.

Међу истакнутим друговима који су радили у управи „Искре“ били су Светислав Бирић из Петровца, који је извесно време био и председник литерарне дружине, затим, Бошковић Предраг Павле, Бока Пејчић, студент, Николић Јова Рама из Беле Паланке и други.

НОП У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1941. ГОДИНЕ

Одмах по окупацији овог краја од стране бугарских фашиста напредни другови почели су активно радити на окупљању свих прогресивних снага ради пружања организованог отпора окупатору. У прво време, а нарочито после напада фашистичке Немачке на СССР и одлика КПЈ о оружаном устанку у нашој земљи, пришло се убрзаном организованом раду.

У почетку се ишло на бојкотовање окупаторских мера и манифестација, посећивања њихових школа, избегавања учења бугарског језика итд. А пришло се и масовном сакупљању и сакривању оружја које је Топличка дивизија оставила и бацила приликом надирања Немаца, а окупатор је тражио да се сакупи и преда њему.

Мада у другој половини 1941. године у Пироту и околини, као што је познато, није било партијске организације, било је појединих другова чланова КПЈ и СКОЈ-а који су и пре окупације били врло активни у радничком покрету. Тако је, на пример, међу радницима и средњошколцима радио столарски радник Момчило Борђевић Слободан (Моша Татабница). Он је за време свог боравка у Београду, пре рата, био врло активан члан, а касније и руководиоца Синдиката дрводељаца. Због тога га је полиција ухапсила и протерала у Пирот, али је и овде наставио своју активност. У току лета 1941. године постаје организатор и први активиста НОП овог краја.

Поред Момчила Борђевића, пре рата био је врло активан и Божидар Живковић Риги, обућарски радник из Пирота. Живковић је између 1937. и 1940. године углавном радио и живео у Београду. За то време играо је фудбал у радничком спортском друштву „Раднички“ и био врло активан у Радничком синдикалном покрету. У демонстрацијама 1938. жандарми су му бајонетом пробали леву руку а захватили му и стомак. У време Шпанског грађанског рата пријавио се као добровољац, но нису га пустили као младог и неискусног. Приликом војно-политичког притиска фашистичке Немачке на Чехословачку, пријавио се исто тако у добровољце.

У НОП учествује од лета 1941. године у Пироту заједно са Борђевић Момчилом Слободаном, Миленковић Радомиром Парагвајем, Картаљевић Добрицом Душком Пужом, Миленковић Драгољубом Грцом, Игњатовић Ратомиром Холивудом и др.

У циљу пружања директне помоћи овом крају ОК КПЈ Ниш формирао је Срески комитет у Белој Паланци месеца августа 1941. године са основним задатком да ради на организовању НОП у горњем Понишављу, тако да се одмах осетио његов рад у току јесени 1941. године а нарочито у првој половини 1942. године.

Први срески комитет у Белој Паланци био је у следећем саставу: секретар Александар Пекић Пера, чланови — Јован Гирић Никола из Ресника (лужнички срез) и Новица Илић Јоца, радник из Лесковца. Александар Пекић питомац Војно-техничког завода у Крагујевцу, до доласка за секретара Среског комитета у Белој Паланци радио је при Окружном комитету КПЈ Ниш.

Нарочиту активност, на развијању и организовању НОП у бившем пиротском округу, испољио је Јован Гирић Никола из Ресника, члан КПЈ од 1940. године. Он је месеца новембра 1941. године формирао партијску организацију у Лужници у саставу: секретар Јован Гирић Никола, чланови: Бира Јанковић, учитељ из Пирота, Срба Величковић и Лазар Костић. Организовао је и партијску технику Среског комитета у Реснику, где је 1941/42. године умножавао марксистички и пропагандни материјал (билтене, прогласе, летке, брошуре, радио-вести, партизанске песме и друго), који је растуран и на пиротском терену, преко Бире Јанковића, учитеља, и Веље Стојановића из Горчинца.

За његово формирање везано је и формирање НОФ за срез нишавски на Сарлаку код Пирота, месеца марта 1942. године, односно он је први функционер КПЈ који је дошао по задатку Партије на овај терен. Преко Беле Воде и Ресника отишао је у Нишавски одред септембра 1941. године и Бошковић Предраг Павле, студент из Блата, члан СКОЈ-а а касније позадински партијски радник на лужничком и пиротском терену, као и други активисти НОП из горњег Понишавља.

Борђевић Момчило повезао се са СК КПЈ Бела Паланка почетком септембра месеца 1941. године и почео радити по директиви Партије. Том приликом је од Среског комитета учлањен у СКОЈ. Већ месеца октобра 1941. године почео је да пристиже пропагандни материјал који је кружио међу нашим активистима и симпатизерима. Први материјал који смо читали био је Билтен Главног штаба НОВ и ПОЈ о борбама партизанских јединица са Немцима у западној Србији као и проглас ОК Ниш, о оружаном устанку. Уследило је прво транспортовање потребног оружја, муниције, санитетског материјала, одеће, обуће и слично преко демаркационе линије за потребе Нишавског НОП одреда. Све је ово било у току лета сакупљено и припремљено за партизанске јединице које би се формирале и бориле на терену горњег Понишавља.

Веза — канал који је организовао Момчило Борђевић Слободан ишла је преко Ђиљана, Суводола и села Клисуре (Ивко) за Белу Паланку, затим преко Клисуре, села Букоревца, Доњег и Горњег Риња испод Зеленог врха у чијој близини је на голањским појатама постојала и партизанска база Нишавског одреда.

Друга веза коју је организовао Бошковић Предраг Павле, студент из Блата, ишла је преко Беле Воде и села Ресника, односно преко Лужнице за Запаље. Бошковића смо познавали од раније као напредног ученика пиротске Гимназије и једног од најактивнијих чланова бачке дружине „Искра“. Бошковић се вратио из Београда у

лето 1941. године, а већ септембра месеца 1941. године прешао је у Запаље. Повремено је долазио на наш терен а нарочито у Гњилан код своје тетке Лепе и повезао се са Игњатовић Петром Лозовским и Мијалковић Миодрагом Мићом. Прско њега је почео, исто тако, да пристиже пропагандни материјал из Лужнице. Преко ове везе отишао је у Нишавски одред Јовановић Боривоје Смутни, из Сопота, бивши авијатичар-подофицир, био са службом на аеродрому код Краљева, као и чланови Омладинског актива из Гњилана Милошевић Милован Донски и Голубовић Божидар Паја.

Почетак оружаног устанка у Србији 7. јула 1941. године и Проглас КПЈ имао је великог одјека и у овим крајевима. Одмах се пришло организовању рада односно формирању омладинских актива и група НОП у Пироту и околним селима за борбу против окупатора и његових слугу.

Најактивнији и један од организатора НОП у овом крају био је Борђевић Момчило Слободан, столарски радник из Пирота. Његова је заслуга што су још у лето 1941. године, одмах после окупације ових крајева од стране Бугара, покренуте све прогресивне снаге горњег Понишавља у борбу против фашистичког окупатора. Борђевић се почетком септембра 1941. године повезао са Среским комитетом КПЈ у Белој Паланци и спроводио његове директиве у срезу нишавском, преко омладинских актива НОП и других напредних група које је организовао и усмеравао на активан отпор и оружану борбу против бугарског окупатора.

У лето 1941. године (јули, август, септембар) формирано је неколико актива у околини Пирота од напредних радника, средњошколаца и студената. Ове активе НОП организовао је Момчило, са задатком да пропагирају за НОБ, бојкотују окупаторске мере, растурају пропагандни материјал, сакупљају оружје, помоћ у новцу, одећи, санитетском материјалу и друго. Он је ове активе НОП повезивао и њима руководио, уз помоћ СКЈ Бела Паланка и напредних радника из Пирота као што су били: Арса Глигоријевић, Петар Милићевић, Ратомир Игњатовић Холивуд, Раде Миленковић Парагвај, Картаљевић Добрица Душко Пужа, Александар Видановић Буџони, радник Железничке радионице у Нишу, родом из Пирота и др. Састав актива НОП у 1941. године у Тијабари био је следећи: Арса Глигоријевић, електричарски радник, Петар Милићевић, столарски радник, Васа Крстић, кројачки радник, Драган Костић студент и Борђе Златковић Сурча, студент. У пролеће 1942. године, после формирања НОП у актив су ушли Матеји Матеја, студент, Денковић Момчило, Стевчић Димитрије ученик, Живковић Миша, студент из Градашнице, Павловић Бока, Вељковић Александар Арап ученик и Николић Милисав Клипа.

Посебна група НОП радила је међу пиротским студентима и то: Станко Ристић, студент, Бока Пејчић, студент, Јоцић Слободан, студент, његов брат Миодраг Јоцић и други. Са овом групом односно са Ристић Станком били су повезани и Костић Драган, студент, Матејић Матеја студент, Живковић Миша, студент.

У Пироту је најактивнији, најборбенији и најдоследнији у спровођењу линије КПЈ био актив НОП у саставу: Миленковић Ратомир Парагвај, обућарски радник, Добрица Картаљковић Душко Пуџа, обућарски радник, Живковић Божидар Риги, обућарски радник, Игњатовић Ратомир Холивуд, столарски радник, Миленковић Драгољуб Грца, месарски радник, Синиша Николић Драгош, кожарски радник, Јован Николић Јоца, месарски и кожарски радник. Са овим активом се повезао априла 1942. године и Видановић Александар Буџони (Аца Марика), радник Жељезничке радионице у Нишу, по доласку у Пирот, а из Ниша је побегао после рације и хапшења комуниста од стране Специјалне полиције и Гестапоа. Затим Стојан Миладиновић Соко, месарски радник, Љубиша Јовановић Сокол, кожарски радник и други.

У свом револуционарном раду Борђевић Момчило Слободан, и Срески комитет КПЈ Бела Паланка су се у највећој мери ослањали на овај актив НОП у Пироту. Његови чланови су били не само добри и одани позадински радници већ и храбри борци Нишавског НОП Одред и Нишавске партизанске чете.

Није никаква случајност да је са овим активом НОП Борђевић Момчило Слободан повезао Пантелић Светозара Вука и Стефановић Димитрија Нишавца, касније организаторе омладинских актива НОП међу средњошколском омладином у Пироту 1943/44.

У пролеће 1942. године од стране овог актива НОП у Пироту обухваћени су и почели да раде за НОП Вељковић Александар Арап, ученик, Јован Манчић Паскал, студент, Вељковић Милорад Фирга, берберин, његов брат Вељковић Новица Фирга, ученик берберског заната, Жикић С. Андра, студент медицине, Андрић Божидар, књиговезац, Љубиша Гирић Загорац, Милисав Д. Гирић Боса и други. Арапа, Паскала, Жикић Андру, Андрић Божидара обухватили су Слободан и Грца, а Фиргу је организовао Аца Буџони док је Љубишу Загорца обухватио Николић Синиша Драгош и одвео га крајем маја 1942. године у Нишавски НОП одред.

Затим формиран је и омладински актив НОП међу јеврејском омладином у Пироту у саставу: Лаза Конфино, студент (сада инжењер код „Галенике“ у Земуну), Бојана М. Конфино и Сара С. Алкалај. Овај актив је пропагирао међу јеврејском омладином у корист НОП, умножавао и растурао пропагандни материјал (билтене, летке и партизанске песме), сакупљао материјал у новцу, санитарском материјалу, одећи и др. Исту групу је обухватио и одржавао са њом везу Вељковић Александар Арап, који је од Мијалковића добијао пропагандни материјал и који је умножаван и растуран међу активистима у граду. Осим тога, Жикић Андра и Лаца Конфино, као студенти медицине, лечили су и организовали пружање медицинске помоћи рањеним и болесним борцима Нишавске партизанске чете (Балкански, Грца, Смутни).

Овај актив НОП из Пазара је своје састанке и везе са Борђевић Момчилом Слаободаном, Миленковић Драгољубом Грцом, Гирић Јованом Николом (по њиховом преласку у илегалност), Пејчић Алексан-

дром Пером, Игњатовић Петром Лозовском, Асеном Друцановим Балканским и другим одржавао на Сарлаку и у колибама и шумарцима, као и у виноградима између Пирота, Гњилана и Станичења, тако да је током 1942. године, а нарочито са доласком Нишавске партизанске чете на овај терен, успостављена најужа сарадња актива НОП из Гњилана и омладинског актива НОП у Пироту, (Пазара).

Омладински актив НОП у Гњилану формиран је од напредних омладинаца у току лета 1941. године, убрзо после доласка окупатора. Ову групу сачињавали су: Игњатовић Петар Лозовски, поткивачки радник, Милошевић Милован Донски, ученик седмог разреда пиротске Гимназије, Мијалковић Миодрог Мића, ученик осмог разреда пиротске Гимназије и Ђирић Бранимир Лужнички, бак осмог разреда Гимназије из Нове Мале. Рукководилац ове групе био је Игњатовић Петар Лозовски, познат као напредни радник из бивше Југославије, у чијој су собици изнад Гњилана одржавани састанци.

У лето 1941. године Лозовски и овај актив НОП повезао се са Борђевић Момчилом Слободаном из Пирота, затим са активом НОП у Петровцу и Сукову односно са Младеновић Нетком Ненадом и Антић Жиком.

У прво време омладинска група је саомоиницијативно скупљала оружје и муницију у Гњилану и на терену између Гњилана и Станичења. Затим пропагирала међу ученицима да се не уписују у бугарске школе и да бојкотују њихове манифестације. По успостављању везе са СК Бела Паланка и Нишавским НОП одредом радила је на задацима које су преносили Момчило Борђевић Слободан и Игњатовић Петар Лозовски и то: пропагирала за НОП, растурила пропагандни материјал и организовала слање бораца у Одред, прикупљање оружја и муниције, санитетског материјала и др. за потребе НОП.

Касније кад су потребе за оружјем, санитетским материјалом, одећом и обућом нарасле Игњатовић Петар Лозовски, Милошевић Милован Донски и Мијалковић Миодрог Мића одлазили су у села источно од Пирота: Нову Малу, Пољску Ржану, Трњану, Велики Јовановац, Петровац, Суково итд. где су од присталица и симпатизера НОП узимали муницију и оружје. Највише оружја и муниције добијали су од активиста НОП Жике Антића Ботева, дипломираног правника из Сукова и активисте НОП Младеновић Нетка, студента из Петровца. Узимали су и пребацивали оружје и муницију до Гњилана које су Борђевић Момчило Слободан, Игњатовић Ратомир Холић, Картаљевић Добрица Душко Пуџа, Миленковић Драгољуб Грца, Игњатовић Петар Лозовски и други преносили даље преко демаркационе линије.

У току месеца септембра и октобра 1941. године Игњатовић Петар Лозовски и Мијалковић Миодрог обишли су нека села (Пољска Ржана, Трњана, Велики Јовановац и Крупац) ради успостављања везе са напредним омладинцима — средњошколцима које су познавали од раније. Пренето им је да се не уписују у бугарску гимназију, да бојкотују манифестације окупатора и да скупљају оружје и муницију за оружану борбу против окупатора. Том прили-

ком су у Пољској Ржани добили сандук бомби крагујевчанки од Минчић Милована, Минчић Вукадина и Танчић Србислава Бареје. Танчића и Минчић Вукадина, ученике пиротске Гимназије Мијалковић је познавао од пре рата као напредне ученике на које се НОП у овом селу могао ослањати.

У Петровцу и околним селима Младеновић Нетко Ненад организовао је актив НОП 1941. године који је био повезан са Борђевић Слободаном. Преско Нетка и Слободана овај актив НОП био је повезан са другим активима НОП у Пироту и околини, као и са Среским комитетом КПЈ у Белој Паланци. Они су сакупљали оружје и муницију и слали преко Ђиљана у Нишавски одред, пропагирани за НОП, умножавали и растурали летке и други материјал, организовали и слали борце у партизане, прихватили и чували позадинске раднике, као и борце Нишавске партизанске чете. Поред Младеновић Нетка чланови овог актива НОП били су: Бирић Светислав, студент, који је заменио Нетка после његовог хапшења почетком маја 1942. године, затим Живадин Илић Рајко, Светислав Цанић Темски, Боривоје Крстић Долински, Драгољуб Борђевић Девански, Станча Илић и др. Већи део чланова овог омладинског актива били су борци Нишавске на смрт и стрељан од Пиротског партизанског одреда.

У Сукову и околним селима организовао је 1941. године актив НОП Антић Жика Ботев, правник који је радио на истим задацима као и актив НОП у Петровцу, Пироту, Ђиљану итд. Поред осталих у саставу овог актива 1941. и 1942. године били су Колић Божидар Пуниша из Обреновци, Лазаревић Станимир Станко из Сукова, Златановић Драгутин Блихер из Срећковца и други. Сви су били борци Нишавског одреда и Нишавске партизанске чете.

Блихер је 19. септембра 1942. године рањен и ухваћен од стране бугарске полиције а затим постао издајник због чега је осуђен на смрт и стрељан од пиротског партизанског одреда.

Жика Антић Ботев одвојило се 1943. године, од НОП одбивши да иде за Србију, после разговора са чланом ОК КПЈ Ниш Тасковић Душаном Срећком. Антић је са собом повукао изванредан број људи док су други (Колић Божидар Пуниша и Илић Живадин Рајко) пошли са Срећком. Касније се Антић предао Бугарима који су га убили у затвору.

Случај Жике Антића Ботева не треба изоловано посматрати, већ у склопу општег стања и развоја НОП на овом подручју. Треба истаћи да су активни НОП организовани и формираны на широј основи обухвативши све напредне и патриотске снаге као и поштене људе који су хтели да се боре против бугарског окупатора, без обзира на њихову политичку припадност и опредељење пре окупације. Зато није никаква случајност да су се у 1941. па и у 1942. години, у неким активима и група НОП, па и у НОФ за срез нишавски, нашли припадници разних грађанских партија а у првом реду присталице Земљорадничке странке Драгољуба Јовановића.

Исто тако, у току 1941. године одржаване су везе и са присталицама четничког покрета Драже Михајловића који су, у јесен 1941.

године, формирали и неку своју групу од бивших официра, виших службеника, капиталиста и од буржоаских политичара, где су међу најактивнијима били: поручник Мирко Ђирковић, поручник Виден Андрејевић, Димитрије Борђевић, Чедомир Милошевић, учитељ, доктор Стевчић, Младеновић Димитрије Гага и други.

Међутим, касније су се ови људи сукобили са линијом КПЈ, програмом и тактиком НОП, па се изван број познатих „Драгољубаца“ одвојио од НОП те је почео спроводити линију чекања: „Не треба одлазити у партизане јер још није време за устанак“, „треба чувати своје кадрове за заузимање власти, јер ће комунисти изгинути“, „треба се борити на свом терену“ и слично.

Други су ухапшени од стране Бугара крајем априла и почетком маја 1942. године, или се пасивизирали. Међутим, било је и таквих, поготову међу симпатизерима Земљорадничке странке, који су сарађивали, помагали НОП, но нису хтели да се боре у партизанским одредима.

Такав је случај и са већом групом присталица и функционера Земљорадничке странке у Ђиљану: Златковић Петром, правником, Вељковић Новицом, техничким секретаром странке Драгољуба Јовановића, који је све до новембра 1941. године живео у Београду, Потић Војом, правником (син Манчић Владимира), Станчић Петром, земљорадником зв. Боргов, Станчић Миком, такође земљорадником и другима. Са њима су били повезани и уско сарађивали још пре рата а нарочито у току 1941. године и првој половини 1942. године, Антић Жика Ботев, правник из Сукова, Младеновић Ненад, студент из Петровца, Ристић Станко, студент из Пирота и други.

Најбољу оцену о овој диференцијацији дао је у својим забелешкама др Јован Ристић, један од предратних присталица Земљорадничке странке, родом из села Проваљеника, лужнички срез, познат у пиротском округу као угледна личност и напредан човек још од пре рата, јер је 1935. године и 1936. године био врло активан и агитовао за Удружену опозицију на скупштинским и општинским изборима, заједно са Миланом Бошковићем из Блата.

Др Ристић је месеца августа 1941. године ступио у Тамновску чету и био њен лекар. Но, како је при једном маршевању пао и поломио ребро, морао је да се лечи. Да не би пао у руке четницима Драже Михајловића или недићевцима, који су знали за његово учешће у партизанској чети, упућен је на пиротски терен.

Наводимо неке делове из забелешки др Ристића:

„Пошто ми је због учешћа у партизанским редовима био онемогућен опстанак у Недићевој Србији прешао сам 10. октобра 1941. године у Пирот, где сам са познаницима и рођацима почео да разговарам о потреби организовања народа за оружани устанак против окупатора. Познаници и рођаци са којима сам разговарао о устанку и партизанском покрету били су: Милан Бошковић из Блата, Владимир Манчић, Петар Златковић, Војислав Потић, Новица Вељковић, Драгомир и Петар Игњатовић сви из Ђиљана, Жика Антић, из Сукова, Јаначко Ђирић, Слободан и Миодраг Јоцић, Александар Ђирић,

Станко Ристић сви из Пирота и многи други. Многи од њих су безброј пута тражили да им понављам приче о херојским подвизима партизана. А морао сам да разбијам фаму о Дражи Михајловићу као борцу против окупатора коме је Лондонски радио већ приписао све партизанске победе над Немцима, јер сам у партизанској јединици већ био доста научно о ставу његове организације. Скоро сви, нарочито омладинци, били су присталице народноослободилачког покрета и изражавали жељу за одлазак у партизанске јединице.

Ван Пирота ја сам се највише кретао по селу Ђиљану, где сам имао и највише познаника и рођака. Тамо је одмах приступљено прикупљању оружја. Главни извор оружја било је Суково, где је био Жика Антић. Зиме 1941—1942. године набављене су пушке, пушкомитраљези, па и једна радио-станица. Радио-станица је из Сукова била донета у мој стан, а одатле је Драгомир Игњатовић са својом женом Дрином пренео у Ђиљан, код Владимира Манчића. При крају зиме било је формирано и руководство борбене јединице.

Негде крајем фебруара или почетком марта 1942. године — не сећам се тачно — Новица Вељковић је био отишао у Београд код др Драгољуба Јовановића по инструкције. И после неког времена дошао је код мене Пера Златковић и унесверно ми рекао од речи до речи: „А бе бате, Новко каже да не треба да се иде“. Одговорио сам му: „Требало би га обесити, јер је то равно издаји“. Дакле, др Драгољуб Јовановић је био поручио својим сумишљеницима да није време за оружани устанак, да народ не приступа партизанима већ да чека сигнал за устанак од Земљорадничког савеза, „јер је партизански покрет чисто комунистички што доказује оснивање Совјетске републике у Ужицу“.

Порука др Драгољуба Јовановића је имала двоструко дејство. Плашљивци и неодлучни имали су чиме да успавају своју савест од одговорности пред народом, пред потребом да се дају жртве за ослобођење. Али, она није поколебала одлучне родољубе, свесне да је оружана борба са непријатељима једини излаз. Тако су многобројне групе омладинаца прелазиле у Лужницу, према Запању где су се налазиле наше борбене јединице.

Тако се у том тренутку јавља диференцирање у пиротским селима: на старије, присталице др Драгољуба Јовановића, који су били за то да се не иде у борбу и на млађе, који су били мишљења да треба се иде у борбу“.

Поред ових актива НОП и у Нишору је 1941/1942. године, односно по доласку из Нишавског одреда Тошић Војислава Корошца, учитеља, група омладинаца формирала актив НОП. Актив је обухватио већи број другова из села Нишора и то: Тошић Станоја, Тошић Радивоја, Митић Божидара, Јовановић Тодора Цанак, Стефановић Панту, земљорадника, Борђевића Момира, подофицира бивше Југословенске војске и Митић Благоја земљорадник, који су касније отишли у партизански одред.

Формирањем Озренског НОП одреда почетком августа 1941. године, затим Нишавског НОП одреда 12. септембра 1941. године, по

одауци Општинског комитета КПЈ Ниш, као и Бабичког НОП одреда месца октобра 1941. године, који су почели да дејствују на подручју од Бољевца и Књажевца до Власотинца и од Јужне Мораве па до бугарске границе, као главни задатак активима НОП постављено је да се припремају и шаљу борце и оружје у ове одреде.

Размишљало се и дискутовало, на састанцима, и о формирању пиротског одреда на подручју горњег Понишавља. Међутим, није добијена сагласност СК КПЈ Бела Паланка односно ОК КПЈ Ниш, већ је издата директива да треба вршити припрему за одлазак активиста НОП у Нишавски НОП одред. Директиву је пренео Борђевић Момчило Слободан. Омладински актив из Гњилана био је у комплетном саставу у Одреду од децембра 1941. године до средине априла 1942. године.

РАД КПЈ И СКОЈ-а НА ПИРОТСКОМ ТЕРЕНУ И ФОРМИРАЊЕ НОФ ЗА СРЕЗ НИШАВСКИ

1942. године (у првој половини) Срески комитет у Белој Паланци пружао је директну помоћ активистима НОП овог краја.

По директиви ОК КПЈ Ниш фебруара и марта 1942. године боравио је у Пироту и околини Јован Бирић Никола, члан Среског комитета у Белој Паланци. За време свог боравка обишао је и одржао низ састанака у Пироту, Гњилану, Петровцу, Сукову, Великом Суводолу, Градашници и др. у циљу упознавања прилика, људи и развоја НОП.

У Петровцу је водио разговоре о НОП са Младеновић Ненадом Нетком и групом омладинаца и старијих који су позвани на овај састанак, У Сукову је такође водио разговор са Антић Жиком Ботевим о развоју НОП у овом крају.

У Гњилану је имао два састанка са члановима омладинског актива НОП и припадницима Земљорадничке странке Драгољуба Јовановића. На састанку са драгољубовцима били су присутни: Петар Златковић, правник, Новица Вељковић, службеник, Воја Потих, правник и др. Јован Ристић.

Том приликом вођен је разговор о заједничкој борби присталица Драгољуба Јовановића и чланова КПЈ, односно активиста НОП против окупатора. Овај састанак није дао никакве резултате, јер су присталице Драгољуба Јовановића одмах изразили жељу да и даље имају своју организацију, како би и даље сачували утицај на масе. Поставили су и питање руковођења Народноослободилачком борбом, као и питање власти. Никола им је објаснио улогу КПЈ у овој борби, рекавши им да је борба против окупатора заједничка ствар свих патриотских снага без обзира на политичку припадност, као и да се питање власти сада не поставља.

После овог састанка Новица Вељковић је ишао у Београд код Драгољуба Јовановића на консултовање, које му је том приликом дао директиву, да сада није време да његове присталице иду у партизане и да треба чекати погодан моменат за вођење борбе против оку-

патора, тако да ови разговори нису донели ништа ново. Ипак, многе присталице и симпатизери Д. Јовановића пришле су НОП.

Поред испитивања могућности за сарадњу са представницима Земљорадничке странке Јован Ђирић Никола имао је задатак да организационо среди НОП у Пироту и селима нишавског среза, односно да формира НОФ и народноослободилачке одборе као и да формира скојевску и партијску организацију. Са извршењем ових задатака обезбедили би се услови за прихватање Нишавског НОП одреда у случају преласка на пиротски терен.

Крајем марта 1942. године, одржан је организациони састанак руководства НОФ за срез нишавски. Поред Ђирић Јована Николе састанку су присуствовали: Борђевић Момчило Слободан, Ратко Игњатовић Холивуд, Драган Костић, Борђе Златковић Сурча и Станко Ристић. На састанку није вршен избор руководства односно секретара, заменика секретара и благајника, већ је то био одбор шире руководеће тело са циљем да окупља широке масе присталице НОП и да их активира за борбу против окупатора.

Постављени су били ови задаци: Рад на организовању симпатизера НОФ; пропагирање и популарисање НОП у Пироту и околини; сакупљање помоћи у оружју, муницији, санитетском материјалу, обући и одећи; и да се омладинци припремају и шаљу у партизанске одреде.

На крају је речено да се Момчило Борђевић Слободан задужује за сазивање и организовање састанка овог одбора НОФ, и да ће он усмеравати целокупан рад по директивама Среског комитета КПЈ из Беле Паланке. Касније је Слободан комплетирао одбор НОФ у саставу: Борђевић Момчило Слободан, Игњатовић Ратко Холивуд, Драган Костић, Младеновић Ненад Нетко, Борђе Златковић Сурча, Ристић Станко и др Јован Ристић.

Овај одбор НОФ није дуго живео, јер су сви његови чланови, осим Борђевић Момчила Слободана, ухапшени почетком маја 1942. године од стране бугарског окупатора и интернирани. Био је проваљен и Борђевић Момчило Слободан, но он се у то време налазио у Белој Паланци и тако избегао хапшење. Крајем марта 1942. године, ухапшен је у Белој Паланци и интерниран у Норвешку Ђирић Јован Никола одакле се вратио после ослобођења.

У току маја и јуна месеца 1942. године, боравио је на пиротском терену секретар СК КПЈ Бела Паланка Пекић Александар Пера, и директно се ангажовао на пружању помоћи. Са Борђевић Момчилом Слободаном обишао је и одржао састанке са активима НОП у Гњилану, Пироту, Петровцу и Сукову.

На састанак који је одржан изнад Гњилана крајем маја 1942. године, у винограду (колиби) Воје Милошевића у месту зв. Забабје, Борђевић Момчило Слободан позвао је Милошевић Милована Донског и Мијалковић Миодрага Мићу, из омладинског актива НОП, Игњатовић Петра Лозовског. Састанку је присуствовао и Миленовић Драгољуб Грца, који је марта 1942. године био рањен у ногу код Козје у борби са недићевцима и лечио се у Пироту. Лозовски није при

суествовао састанку јер се налазио у Нишавском НОП одреду.

Расправљало се о ситуацији на терену, Могућностима за рад и постављени су конкретни задаци.

Милошевић Милован и Мијалковић Миодраг изнели су да међу омладином у Гњилану НОП има подршку и велики број симпатизера и присталица. Омладинци Гњилана читају летке и други материјал, научили су да певају партизанске песме, прикупљају и дају помоћ у храни, одећи и слично.

Тако су током априла и маја 1942. године били обухваћени у омладинском активу НОП још: Љубиша Станковић Пушкин, Минић Александар Левски, Петровић Слободан, сви ученици, затим Игњатовић Божидар и Митић Божидар, столарски радници, Џунић Миодраг кожарски радник, сви из Гњилана и Миша Стојадиновић, ученик из Пирота, који је умножавао летке и други материјал на писаћој машини а чувао је у винограду свог стрица и сакривено оружје. За Бирић Бранимира Лужничког, из омладинског актива Лозовског реферисано је да живи и ради за НОП у Новој Мали и да је обухватио у омладински актив Јовановић Миодрага и Васић Борба из Нове Мале, обојица ученици, као и да се са њим одржава веза преко Миодрага Мијалковића.

Како се омладински актив НОП у Гњилану повећао на 15 чланова, постављено је да се издвоји у три мања актива од којих ће један водити Милошевић Милован, други Мијалковић Миодраг а трећи Бирић Бранимир Лужнички. Везу са омладинским активом НОП Бирић Бранимира Лужничког у Новој Мали одржаваће и даље Мијалковић Миодраг и преносити директиве. Затим, Миодрагу Мијалковићу постављено је у задатак да уз помоћ Борђевић Момчила Слободана организује један омладински актив у пиротској Гимназији и у том циљу успостави везу са Пантелић Светозаром Вуком из Пирота, учеником. Исто тако да обићу присталице НОП у Крупцу, Великом Јовановцу, Трњани, Пољској Ржани, ради организовања омладинских актива и припремања омладинаца за одлазак у Одред.

У вези постављених задатака Милошевић Милован и Мијалковић Миодраг током месеца јуна 1942. године два пута су ушли у Крупац, Велики Јованоавц, Трњану и Пољску Ржану ради обиласка омладинских група НОП.

У Крупцу су одсели код свог школског друга Борђевић Каменка, ученика осмог разреда Гимназије, чији је отац Борђевић Стојан био напредан сељак и присталица Удружене опозиције. Борђевић Каменко се прихватио задатка, после разговора и објашњења о циљевима НОП, да обухвати напредне омладинце у Крупцу који ће радити за НОП. Код другог састанка Борђевић је дао Мијалковићу њихова имена, напоменувши да су изразили жељу да пођу у партизане када год буду позвани. У овој групи омладинаца из Крупаца били су: Борђевић Каменко, Момир Божиловић Моша, Симоновић Миодраг Мадих Милорад, затим Благоје Лечић, Најдановић Тодор сви ученици. Са неким је Мијалковић Миодраг одржао састанак на коме им је читан летак о издајству Драже Михајловића и преласку на страну

партизана попа Владе Зечевића и поручника Мартиновића и причано о борбама које партизани воде са окупатором у Недићевој Србији.

Постављен је задатак да сакупљају оружје, муницију, да пропагирају за НОП итд. Ишли су заједно са Борђевићем, Мадичем и Божиловићем на терен, где су копали цео дан тражећи оружје и муницију, за које су знали да је ту сакривено.

У Великом Јовановцу Милошевић и Мијалковић су контактирали са Васић Вулетом, Ђирић Предрагом, Антић Николом и Потих Властом, ученицима који су били симпатизера и присталице НОП.

У Трњани Мијалковић Миодраг и Милошевић Милован били су код присталица и симпатизера НОП Спасић Божицара Барсеје, Петровић Витомира и Видановић Миодрага, сви ученици.

У Пољској Ржани НОП је рачунао на Танчић Србислава, Минчић Вукадица, Минчић Милована који су сакупљали и предавали муницију и бомбе Игњатовић Петру Лозовском и Мијалковић Миодрагу Мићи.

Сви ови другови су се касније укључили у активан и организован рад за НОП и борили се у оружаним партизанским јединицама.

Почетком јуна 1942. године организован је и омладински актив НОП у пиротској Гимназији, преко Пантелић Светозара Вука, који је постављен и за руководиоца актива. Пантелић је покушао априла месеца 1942. године, да са једном наоружаном петорком одс у Нишавски НОП одред, но код села Орље били су откривени и ухапшени од стране бугарске полиције. Издао их је неки чобанин, који је касније ликвидан по наређењу Одрода. Пантелића и остале окупаторски суд је ослободио као малолетнике.

После извршене провере Борђевић Момчило Слободан је затражио састанак са Пантелићем који је Мијалковић Миодраг обезбедио. На састанак Пантелић је позван преко Станковић Љубише који је са њим учио гимназију. Станковић је био члан омладинског актива у Ђићлану којим је руководио Мијалковић. Први састанак је одржан на Сарлаку а присуствовали су: Станковић, Пантелић и Мијалковић. Касније се њима прикључио Слободан Борђевић Момчило. Слободан им је објаснио циљеве НОП и задатке омладинског актива који може имати највише пет чланова и то: да међу ученицима популаришу НОБ, да одвраћају ученике да се уклањају у фашистичку омладинску организацију „Браник“, јер је бугарски окупатор вршио притисак преко школских власти да се сви ученици уклоне, да бојкотирају манифестације ове фашистичке организације чији су чланови врло често манифестовали и парадирани улицама Пирота. Затим, добио је задатак да предложи још неког доброг омладинца, поред Стефановић Димитрија Нишавца и Станковић Љубише, који ће служити као веза ради формирања актива НОП-а међу школском омладином.

Месеца јуна 1942. године, на пиротском терену, опет је боравио секретар СК КПЈ Бела Паланка Пекић Александар Пера. Састанак је организовао Миленковић Драгољуб Грца у виноградима изнад

Ѓилана, који је заменио Борђевић Момчила Слободана. На том састанку реферисано му је о свему што је учињено за ово време. Пекић је ставио неке примедбе а онда скренуо пажњу да се треба већа пажња поклонити смштају и лечењу рањених и болесних другова. Састанку су поред Пекића и Грце присуствовали: Игњатовић Петар Лозовски, Милошевић Милован, Мијалковић Миодраг и Минчић Милоје Витко, комесар Нишавске партизанске чете. Том приликом је Петар Игњатовић Лозовски саопштио Мијалковић Миодрагу и Милошевић Миловану да су примљени у СКОЈ и да у даљем раду мора бити веће активности, дисциплине и конспиративности. Тражиће се и већа одговорност код извршавања задатака који се пред њих постављају.

У току априла и маја 1942. године на пиротском терену су прихваћени и лечени Миленковић Драгољуб Грца и Јовановић Бора Смутни, из села Сопота. Грци је рана била залечена али се разболео од запаљења крајника. Смутном је рана такође прездравила, но ишло је тешко са лечењем зглобова и бубрега. Он је био смештен у кући пекара Тодоровића, поред кеја, а о њему су бринули Вељковић Александар Арап, Милошевић Милован Донски и Мијалковић Миодраг Мића.

Миленковић Драгољуб Грца лежао је тешко болестан од гнојне ангине у колиби Стојановић Новице изнад Ѓилана у месту званом Забабје. Мијалковић Миодраг Мића је добио задатак да пође у Пирот код Андрић Божидара, кинговесца, по лекове које је преписао лекар. Са њим се Мијалковић познавао из СД „Победа“ од раније, па је код Андрића често и раније одлазио по санитарски материјал за Одред. Божидару Андрићу смо давали и новац НОП, односно српске новчанице — Недићеве, које је мењао за лекове и куповао санитарски материјал и материјал потребан за штампање билтена, летака и друго.

Лекове је Мијалковић однео Грци, који је имао велику температуру, где је затекао Александра Пекића Перу и Антић Жики Ботева. Пекић је убеђивао Жики Антића да се треба прикључити Нишавској партизанској чети која је била дошла на пиротски терен а не само да помаже у наоружању, прихватању и смштају партизанских бораца и позадинских радника када долазе на његов терен. Жика Антић је одбио овај предлог, обећавајући сваку другу помоћ, јер је сматрао да припадници НОП са овог терена треба овде и да се боре.

По одласку Жике Антића Ботева, Пекић је дао запечаћено писмо Мијалковић Миодрагу да га преда Љубисаву Живковићу, ковачу из села Држине. Писмо је било намењено групи активиста НОП из Петровца којом је, после хапшења Младеновић Ненада Нетка, руководио Бирић Светислав. То је био задњи сусрет и долазак на пиротски терен Пекић Александра Пере, секретара СК КПЈ Бела Паланка. Пекић је месеца јула 1942. године, за време Аћимовићеве офанзиве на Нишавски и Озренски партизански одред, отишао у

Тимочку крајину, где је ухапшен, отеран за Београд од стране Геста-поа, постао издајник и 1943. године стрељан.

Са одласком Пекић Александра Пере у Тимочку крајину фактички је престао са радом СК КПЈ Бела Паланка, пошто је Илић Новица Јоца погинуо крајем 1941. године у Запаљу а Ђирић Јован Никола ухапшен месеца марта 1942. године у Белој Паланци и отеран у логор у Норвешку.

УЧЕШЋЕ БОРАЦА СА ПИРОТСКОГ ТЕРЕНА У НИШАВСКОМ ПАРТИЗАНСКОМ ОДРЕДУ 1941. И 1942. ГОДИНЕ

Током јесени 1941. године велики број присталица НОП са пиротског терена били су борци Нишавског, Озренског и Бабичког партизанског одреда тј. одмах по њиховом формирању, и то:

— **БОШКОВИЋ ПРЕДРАГ ПАВЛЕ**, студент из Блата, ступио у Нишавски партизански одред крајем септембра 1941. године, погинуо 1944. године;

— **МАНЧИЋ МИЛОРАД ЛУКАЊАЦ**, обућарски радник из Пирота, јула 1941. године ступио у Бабички одред, затим био у Топличком и Јастребачком одреду, а онда по задатку ОК КПЈ Ниш дошо на пиротски терен где је августа 1943. године на Белташу код Пирота погинуо у сукобу са бугарском војском;

— **ИГИЋ ПРЕДРАГ ТОМИЦА**, радник из Пирота, ступио је у Јастребачки одред 1941. године, и за све време био активан партизан, сада живи у Пироту;

— **БОРБЕВИЋ МОМЧИЛО СЛОБОДАН**, столарски радник из Пирота, ступио у Нишавски одред септембра 1941. године, убијен од четника 1944. године;

— **МИЛЕНКОВИЋ ДРАГОЉУБ ГРЦА**, месарски радник из Пирота, ступио у Нишавски одред октобра 1941. године, убијен из заседе од бугарског окупатора септембра 1942. године;

— **ТОШИЋ ВОЈИСЛАВ КОРОШЕЦ**, учитељ из Нишора, ступио у Озренски партизански одред приликом његовог формирања, почетком августа 1941. године, умро 1972. године у Београду;

— **ЈОВАНОВИЋ БОРИВОЈЕ СМУТНИ**, из Сопота, авијатичар — подофицир, ступио у Нишавски одред септембра 1941. године, сада живи у Београду;

— **ВИДАНОВИЋ АЛЕКСАНДАР БУБОНИ**, из Пирота, радник Жељезничке радионице Ниш, ступио у одред 1941. године, пензионисани мајор ЈНА, живи у Нишу;

— **КАРТАЉЕВИЋ ДОБРИЦА ДУШКО ПУЖА**, обућарски радник из Пирота, ступио у Нишавски одред октобра месеца 1941. године, затим враћен на позадински рад и поново отишао 5. маја 1942. године. Погинуо 29. јуна 1942. године, код Бабиног кала у борби са недићевцима;

— **МАНИЋ МОМЧИЛО ВИСОЧКИ**, (ЦАР), службеник из Пирота, ступио у Нишавски одред почетком октобра 1941. године;

— **ПАНИЋ АНБЕЛКО ГОЛУЉ**, из села Јеловице, грађевински

радник, у Нишавски одред ступио почетком октобра 1941. године. Заробљен у борби изнад села Рудиње код Пирота 29. 1. 1942. године, од стране бугарске војске. Стрелан 5. марта 1942. године у Пироту;

— МАНЧИЋ БОРБЕ ГОЉА, из Дојкинаца, жандармеријски поднаредник, у Нишавски одред ступио месеца новембра 1941. године. Заробљен у борби са Бугарима код села Топли До крајем јануара 1942. године и стрелан 5. марта 1942. године у Пироту;

— ПЕТРОВИЋ Ј. ВАСИЛИЈЕ, из Дојкинаца, земљорадник — овчар, у Нишавски одред ступио новембра 1941. године. Заробљен у борби са бугарском војском код села Топли До крајем јануара 1942. године, и осуђен на 15 година затвора као малолетан. Сада официр ЈНА;

— ЈОВАНОВИЋ И. ДОБРОСАВ, земљорадник из Гостуше, у Нишавски одред ступио почетком октобра 1941. године. Погинуо у борби са Бугарима код села Рудиње, почетком фебруара 1942. године;

— КОСТИЋ М. ДОБРОСАВ ЦАЦА, земљорадник из Буштице, у Нишавски одред ступио почетком октобра 1941. године. Стрелан због дизања устанка у средњем Високу фебруара 1942. године;

— РИСТИЋ Б. НАЈДАН БАВОЛЧЕ, из Црнокланшта, ученик, у Одред ступио новембра 1941. године. У Одреду остао до 25. марта 1942. године, када је заробљен на Старој планини и осуђен на 15 година робије као малолетан. Сада живи у Нишу, службеник је „ВАТРОПРОМА“;

— ТОШИЋ РАТКО БОЈОВИЋ, из Рагодеша, подофицир бивше Југословенске војске, у Нишавски одред ступио месеца новембра 1941. године. Погинуо у борби са Бугарима априла 1944. године код Мртвачког моста;

— ПАНЧИЋ ТИХОМИР ПАНЧА, земљорадник из Рагодеша, у Нишавски одред ступио децембра 1941. године. Погинуо августа 1943. године на Седлару — Велики Суводол, у нападу на бугарску граничну караулу;

— ПАНАЈОТОВИЋ СТРАТИМИР БРАНКО, земљорадник из Рагодеша, ступио у Нишавски одред децембра 1941. године. Заробљен од четника код Бољевца са рањеницима после напада на Ражањ 24. марта 1942. године. Отеран у логор у Норвешку где му се губи сваки траг.

— РАДЕНКОВИЋ НЕДЕЉКО ФРАНЦ, земљорадник из Рагодеша, у Нишавски одред ступио децембра 1941. године. Погинуо на заседи код Рагодеша 1943. године;

— БОЖИЋ РАДИВОЈЕ ДАМЈАН, из Рагодеша, радник, у Нишавски одред ступио децембра 1941. године. Сада потпуковник ЈНА, живи у Београду;

— СИМИЋ ВИДОЈКО СРНДАК, земљорадник из Рагодеша, у Нишавски одред ступио децембра 1941. године. Погинуо код Прешева октобра 1944. године;

— ПАНЧИЋ ТЕОФИЛО КОБАЦ, земљорадник из Рагодеша, у Нишавски одред ступио децембра 1941. године. Сада живи у селу Дeroње — Војводина;

— ПАНЧИЋ ДАНИЛО БУРБЕВСКИ, земљорадник из Рагодеша, у Нишавски одред ступио децембра 1941. године. Умро 1958. године у Рагодешу;

— РАНБЕЛОВИЋ ВИТОМИР МОРАВАЦ, земљорадник из Рагодеша, ступио у Нишавски одред децембра 1941. године. Погинуо у борби са недићевцима (стрелан 1942. године);

— СИМИЋ (ДАВИДОВИЋ) ВЕЛИМИР ВЛАДА, земљорадник из Рагодеша, ступио у Нишавски одред децембра 1941. године. Са Нишавском партизанском четом дошао на пиротски терен 20. јуна 1942. године;

— ИГЊАТОВИЋ ПЕТАР ЛОЗОВСКИ, из Ѓњилана, поткивачки радник, у Нишавски одред ступио октобра 1941. године. По задатку враћен на позадински рад, а поново отишао у одред 20. маја 1942. године. Погинуо као десетар Нишавске партизанске чете септембра 1945. године изнад Градашнице, Пирот, у борби са бугарском војском;

— ИГЊАТОВИЋ РАТКО ХОЛИВУД БЕРЖИНСКИ, столарски радник из Пирота, у Нишавски НОП одред ступио септембра 1941. Био курир са Борбевин Момчилом Слободаном, затим одређен за позадинског радника и члана НОФ среза нишавског. Откривен и ухапшен маја 1942. године и интерниран у Бугарску. Умро у Пироту 1971. године;

— ДР ЈОВАН РИСТИЋ, лекар из Проваљеника, лужички срез. у Тамнавску партизанску чету ступио августа 1941. године и био њен лекар. Поломио ребро и враћен на лечење у Пирот где се укључио у позадински рад. Био члан НОФ за нишавски срез. Почетком маја 1942. године, проваљен и ухапшен а затим интерниран у Бугарску до 1944. године. Умро у Београду 21. фебруара 1967. године.

Популарисање НОБ од стране актива НОП у Пиротском крају, успеси које су партизански одреди имали са непријатељима у Запању, на Сврљинском и Белопаланачком терену, створили су код масе људи, поготову међу омладином, жељу да иду у партизане како би се са оружјем борили против окупатора. Почело се озбиљно размисљати о формирању пиротског одреда, но пошто је у Нишавском одреду била формирана у Запању Нишавска (Друга) чета, требало је то питање рашчистити са Штабом Одред, да ова чета прерасте у одред и пренесе операције на горње Понишавље у пролеће 1942. године.

У току месеца децембра 1941. године, ово питање разматрано је на састанцима актива НОП у Пироту, Ѓњилану, Петровцу и Сукову и стављено у задатак Момчилу Борбевинћу Слободану да консултује СК КПЈ Бела Паланка. Вршене су и припреме око одласка у Нишавски одред веће групе активиста, односно да сваки актив НОП пошаће по пет бораца.

Јануара 1942. године, Слободан је обавестио ове активе НОП да је веза обезбеђена и да се изврше задње припреме за одлазак у

Одред. Почетком фебруара 1942. године, у Нишавски одред отишла је комплетна пиротска десетина.

Ова пиротска десетина у саставу: Момчило Борђевић Слободан, столарски радник, Игњатовић Ратомир Бержипски, столарски радник и Станко Ристић Црни, студент, сви из Пирота, Жика Антић Ботев, правник и Лазаревић Сташмир Лазарко, зсмљорадник, оба из Сукова, Младеновић Ненад Нетко, студент и Цанић Светислав Темски, зсмљорадник, обојница из Петровца, Игњатовић Петар Лозовски, поткивачки радник, Мијалковић Миодраг Мића, ученик 8. разреда гимназије и Борђевић Будимир, ученик, сви из Гњилана, као и Бирић Брашимир Лужички, ученик из Нове Мале, отишла је у Нишавски одред. Било је договорено да ове 4 организације НОП обезбеде 20 бораца, но то није реализовано јер су Жика Антић, из Сукова, и Нетко Младеновић, из Петровца повели са собом само по једног борца.

Омладински актив НОП из Гњилана дао је 6 бораца. Пошла је комплетна група укључујући Милошевић Милована Донског и Голубовић Божидара Пају, опанчарског радника, који су месеца јануара 1942. године отишли у Запаље преко Блата, Беле Воде и Ресника уз помоћ Бошковић Предрага Павла.

Место поласка било је Гњилан. Претходне ноћи дошла је група из Петровца и Сукова. Бирић Брашимир Лужички дошао је на дан поласка а увече је стигла на зборно место и група из Пирота. У одређено време преко Великог и Малог Суводола прешла је демаркациону линију на Седлару и око два часа изјутра била је изнад села Клисуре, иако их је у путу око Суводола захватила међава. Десетину су отпратили Игњатовић Драгомир, старији брат Лозовског и Митић Милутин Лута, кројач из Гњилана, који су обезбедили канту масти за подмазивање оружја и једну погачу качкаваља.

С обзиром да веза из села Букуревца — партизански курири — није чекала на заказаном месту услед несвремена и појачаних бугарских снага на прузи, десетина се сместила у појатама изнад Клисуре и ту предахнула. Борђевић Момчило Слободан отишао је по везу у Белу Паланку и увече се вратио. Око 20 часова курири су је прихватили испод села Клисуре, до села Букуревца и даље преко Доњег и Горњег Риња отишли у партизанску базу. Овде је било око 6—7 партизана, пошто се Одред налазио на терену Запаља. После недељу дана дошао је Душан Трифунац Драгош са око 20 бораца, а затим једна група бољевачких партизана. Пристигла је и једна група одбеглих логораша из Ниша. Узети су им подаци, добили су партизанска имена и распоред, а затим су, постројени испред школе у Горњем Рињу, положили заклетву. Били су распоређени у две чете од по 30 до 40 бораца. У Горњем Рињу смо срели први пут и упознали Пекић Александра Перу, секретара СК Бела Паланка преко Борђевић Момчила Слободана. Слободан је остао са нама око недељу дана, а затим се вратио на пиротски терен.

У току месеца фебруара и марта 1942. године овај одред од око 70 бораца, у заједници са месним партизанским десетинама, вршио

је акције, односно спаљивање општинских архива у Белом Потоку, Кални, Милановцу, Јаловик Извору, Манојлици и другим селима. Главска чета је разоружала финансијску стражу у селу Шести Габар, а цео одред је напао на село Жилце и разоружао око 50 четника.

Почетком марта 1942. године почиње и на овом терену непријатељска офанзива, где нападају четници, љотићевци и недићевци. Први сукоб био је код села Шести Габар, а затим на Козјанским појатама, где смо се састали са четом Нишавског одреда која се повукла из Запања. Овде је био рањен и Драгољуб Миленковић Грца у ногу. Командир ове чете био је Крста Борђевић Коца — геометар из Беле Паланке. Људство из Друге чете ушло је у састав Нишавске чете. Са овом четом био је и комесар Одред Данило Прица Бора.

Први сукоб између Жике Антића Ботева и руководства Одред избио је у селу Мирановачка Кула почетком марта 1942. године. Стављен је приговор што борци са пиротског терена нису заједно у једној чети, пошто та чета треба да се враћа и оперише у горњем Понишављу. Затим, да у руководству Одред и чета није било ниједног са пиротског терена. Само су Жика Антић и Младеновић Нетко постављени за десетаре као резервни официри, мада је око 20 бораца било са пиротског терена, те се поставило и питање останка у Одреду, јер Штаб Одред се није сложио са ставом Жике Антића. Руководство Одред је онда донело одлуку да могу да се врате Жика Антић Ботев, Станко Ристић Црни, Младеновић Ненад Нетко и Игњатовић Петар Лозовски, који су подржали овај став.

После њиховог одласка сакупно је на састанак Пироћанце Душан Трифунац Драгош и објаснио став Одред, тј. да се акције и борбе једног одред не могу везивати за одређени терен, већ ако треба и дође наређење ићи ће се и преко Мораве у Западну Србију и даље у Босну. Нико на ово није имао приговор осим Цанић Светислава Темског, који је хтео да се врати са њима. Био је разоружан и везан, по после су га ослободили. Одмах после овог инцидента Одред је извршио покрет за села Луково и Шести Габар.

Услед сталних напада јаким непријатељских снага недићеваца, четника, љотићеваца током марта и априла 1942. године, руководство Одред је смањило бројно стање, задржавши само старе и искусне борце, а младим и неискусним препоручено је да се склоне док прође ова офанзива. Тако су се сви из пиротске десетине сукцесивно вратили на пиротски терен на позадински рад, јер се сматрало да нису компромитовани. Последњи су остали Мијалковић Миодраг Мића и Ђирић Бранимир Лужички. Почетком месеца априла у Одред је дошао са терена по везу Борђевић Момчило Слободан, а после неколико дана и то на Дољевачким појатама, позвали су у Штаб Одред Ђирића и Мијалковића. У присуству Борђевић Момчила Слободана, комесар Одред Данило Прица Бора обавио је са њима разговор о потреби да се врате на пиротски терен и скренуо пажњу да треба појачати рад на организовању партизанских база и организација НОП које би могле да прихватају рањене и болесне другове, а ако устреба и

цзо Нишавски одред. Тако се и преостали део пиротске десетине вратио на терен Пирота средином априла 1942. године.

Вративши се на пиротски терен Бирић Бранимир Лужнички и Мијалковић Миодраг Мића затекли су Игњатовић Петра Лозовског који је опет комплетирао омладински актив НОП, јер су били враћени из Западне Милошевић Милован Донски и Голубовић Божићар Паја па се пришло раду на проширивању организација НОП. Будимир Борђевић, који је враћен из Одрела месеца марта 1942. године, пасивизирао се и отворио у Ѓвџилану трговинску радњу (бакалницу).

Када је прошла офанзива, па сврљички, белопапачки и запаљски терен почели су опет да се шаљу борци из овог краја, поготову после провале и хапшења присталица НОП од стране бугарског окупатора. Почетком маја 1942. године, и сакупљања и терања омладине у „трудовање“ (војне радне јединице) у Бугарску.

Током 1942. године, велики број бораца са овог терена отишао је у Нишавски НОП одред или се прикључили Нишавској партизанској чети која је дошла у пиротски крај 20. јуна 1942. године. Из Пирота су отишли: Игњатовић Ратомир Берџински (Холивуд) и Ристић Станко Црн и ступили у Нишавски одред фебруара 1942. године. Милековић Радомир Парагвај, Живковић Божићар Риги и Добрица Картаљевић Душко Пужа (поново отишо), ступили су у Нишавски НОП одред маја 1942. године. Николић Јован Јоца, Николић Синиша Драгош (поново отишли), и Љубиша Бирић Загорац отишли су у Одрел маја 1942. године. Вељковић Новица Фирга, Нешкић Александар Аца Змај и Борбе Кукурнига Кум ступили су у Одрел априла месеца 1942. године. Последња двојица Змај и Фирга су у Аћимовићевој офанзиви рањени и заробљени, затим отерани у логор. Вељковић је отеран у Бор а Нешкић Аца у Норвешку где је и умро. Борбе Кукурнига Кум погинуо је код Мирановачке куле. У Нишавску чету ступили су Пантелић Светозар Вук, Стефановић Димитрије Нишавац, обојица ученици, Миладиновић Стојан Соко, месарски радник и Јовановић Љубиша Сокол, кожарски радник. Сви су погинули током 1943. и 1944. године, осим Стефановић Димитрија Нишава који даље живи у Београду. Вељковић Александар Арап, ступио је у Нишавску чету јула 1942. године.

Из Ѓвџилана: Игњатовић Петар Лозовски, Милошевић Милован Донски, Бирић Бранимир Лужнички из Нове Мале, Мијалковић Миодраг Мића, Голубовић Божићар Паја, Борђевић Будимир, ступили су у Нишавски НОП одред јануара и фебруара 1942. године, Станковић Љубиша Пушкни, Милић Александар Левски, обојица ученици. ступили су у Нишавску чету месеца јула 1942. године. Станковић Љубиша је крајем 1942. године ухваћен код села Клење, Белопапачки срез, од четника и предат Гестапоу у Нишу где је и убијен. Милић Александар, сада саобраћајни техничар, Божићар В. Митић, столарски радник, ступили су у Нишавску чету септембра 1942. године.

Из Петровца су отишли током 1942. године: Младеновић Ненад

Нетко и Цанић Светислав Темски и ступили у Нишавски НОП одред 1942. године фебруара месеца. Крстић Б. Боривоје Долински, земљорадник, сада пензионер у Петровцу и Борђевић Драгољуб Девански, земљорадник, сада пензионисани капетан I класе ЈНА, ступили су у Нишавски НОП одред 1. маја 1942. године а Илић Живадин Рајко, земљорадник, сада у пензији, ступио је у Нишавску чету септембра 1942. године, и остао до ослобођења.

Из Сукова: Антић Жика Ботев, правник, и Лазаревић Стапимир Лазарко, рударски радник, ступили су у Нишавски НОП одред фебруара 1942. године. Антић Жика се 1943. године, месеца априла, потпуно одвојио са својом групом од НОП, поколебао се и нешто касније предао бугарском окупатору. Лазаревић Станимир Лазарко сада живи у Сукову, и Колић Божићар Пушица, из Обреновца, живи у Пироту, ступили су у Нишавску чету крајем јуна 1942. године где остају све до ослобођења. Златановић Драгутин Блихер, из Српљковца, земљорадник, ступио је у Нишавски НОП одред 1. маја 1942. године. Из Одрса је дошао са Нишавском партизанском четом на пиротски терен јуна 1942. године. Септембра 1942. године, са Миленковић Драгољубом Грцом наишао је на бугарску заседу на Сарлаку где је Грца убијен а он ухваћен, пошто је био рањен у грло. Бугари су лечили Блихера у пиротској болници где су га заврбовали и инсценирали његово бекство почетком децембра 1942. године, тј. убили га у групи Жике Антића Ботева и тако је постао провокатор.

Састанак на Сарлаку са Грцом открио је Љуба Картаљевић, па је бугарска полиција заједно са њим и отишла на место састанка и тако убила Грцу. Заједно са Жиком Антићем предао се и Блихер јуна 1943. године. Због издајничког држања Блихер је стрељан од партизана 1944. године месеца септембра.

Из Станичеља у Нишавски одред ступио је Борђевић Тугомир, сада мајор у пензији, који је касније био у Нишавској чети на пиротском терену.

Из Рагодеша у Нишавски одред ступио је Златковић Боривоје Дамњан, месеца јануара 1942. године. Он је пре тога био у Цациној чети у средњем Високу, а затим прешао на Сврљишки терен са Одредом и остаје до борбе на Тивовцу 10. јуна 1942. године, а 20. јуна исте године, са Нишавском четом, поново долази на подручје горњег Понишавља, где остаје до краја ослобођења овог краја.

ДОЛАЗАК НИШАВСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ ЧЕТЕ НА ПИРОТСКИ ТЕРЕН

У другој половини 1942. године, НОП у Понишављу доживљава извесну стагнацију. Непријатељске офанзиве у фебруару, марту и априлу 1942. године у Запаљу и на сврљишком терену против Нишавског, Озренског и Бабичког партизанског одреда од стране четника, Љотићеваца и Бугара, затим јунска офанзива бугарског окупатора и на крају Аћимовићева офанзива у јулу и августу 1942. године,

на истом подручју, имале су битан утицај на стагнацију НОП и у пиротском крају поготову што се исти развијао под руководством СК Бела Паланка и Нишавског одреда.

Поред тога, у току 1942. године бугарски окупатор је нанео неколико озбиљних удараца НОП у Пиротском крају хапшењем великих група присталица и учесника НОБ. Тако, на пример, месеца фебруара 1942. године суђено је групи од 46 партизана и сарадника из Средњег Висока, од којих је бугарски војни суд осудио 7 на смрт стрељањем, а остале на робију. Крајем априла и почетком маја 1942. године, долази до провале у Пироту па је ухапшено и интернирано око 20 припадника и активиста НОП из Пирота, Петровца, Блата, Ђиладана, Градашнице и Нишора, међу којима и цело руководство НОФ за Нишавски срез, осим Борбевих Момчила Слободана. Месеца августа и септембра 1942. године опет је дошло до велике провале у Пироту где је ухапшено око 40 активиста НОП из Пирота, Ђиладана, и Петровца. Крајем децембра 1942. године, Софијски преки војни суд је недељу дана судио групи од 33 активна партизана и позадинска радника и изрекао 11 смртних пресуда.

Сви ови ударци које је непријатељ нанео НОП на подручју Понишавља као и низ других репресалија бугарског окупатора над становништвом пиротског краја, изазвали су страх и колебање грађана као и извесно пасивизирање присталица и активиста НОП.

У таквој ситуацији дошла је на овај терен Нишавска чета 20. јуна 1942. године после борбе код села Тијовца и погибије првог команданта Сврљишког партизанског одреда Вујосевић Радоја Ристе. Ова чета током месеца јула и августа 1942. године је у два наврата, пошто се снабдела муницијом, оружјем и бомбама покушава да пређе демаркациону линију али је наилазила на јаког непријатеља и организовано гоњeње од стране четника и недићеваца на сврљишко-белопаланачком терену. Њена активност све до лета 1943. године своди се на мање акције на овом терену.

Командир ове чете био је Бугарин Асен Друцанов Балкански, заменик командира Милојковић Светислав Милојко из Моклишта — Бела Паланка, Комесар Милоје Мичић Витко, радник из Ужица. Чету су сачињавали борци среза нишавског, њих преко 30. Једино је руководство било са стране и то:

Ратко Тошић Бојевић из Рагодеша, десетар прве десетине, Игњатовић Петар Лозовски из Ђиладана, десетар друге десетине, Тихомир Панчић Панча, Витомир Ранбеловић Моравац, Велимир Симић (Давидовић) Влада, Теофило Панчић Кобац, Данило Панчић Бурбевски, Радивоје Божић Дамњан, Видојко Симић Срндак, Ранко Борбевих Црногорац, Ранбеловић Ранко, Раденковић Недељко Франц сви из Рагодеша, затим Драгољуб Миленковић Грца и Картаљевић Добрица Душко Пужа, обојица из Пирота, Боривоје Крстић Долински и Драгутин Борбевих Девански, оба из Петровца, Бора Јовановић Смутни из Сопота, Драгутин Златановић Блихер из Срећковца. Код првог одласка преко демаркационе линије крајем месеца јуна 1942. године, са Четом су пошли и следећи другови: Колић Божидар Пүниша из

Обреновца, Александар Вељковић Арап, из Пирота, Љубиша Станковић Пушкин, Александар Минић Левски, обојица из Гњилана, Тугомир Борђевић из Станичнога и Златковић Боривоје Дамњан из Рагодеша.

На терену су радили, а били исто припадници Нишавске чете: Предраг Бошковић Павле из Блата, Момчило Борђевић Слободан, Бранимир Бирић Љужички, Јован Николић Јоца, Синиша Николић Драгош, Димитрије Стефановић Нишавац, Светозар Пантелић Вук, сви из Пирота; Милован Милошевић Допски и Мнодраг Мијалковић Мића, обојица из Гњилана, Војислав Тошић Корошец из Нишора и Илић Живадин Рајко из Петровца.

У току месеца јула 1942. године, овој чети је прикључен и бугарин Димитров Иван Илијев. Он је живео илегално у Бугарској а до Пирота га је довео Љуба Картаљевић. На Сарлаку га је прихватио Мијалковић Мнодраг Мића из Гњилана и одвео га код Балканског.

Касније (1943. године) чети су се прикључили Прокопије Бирић Кота, из Гостуше, кројачки радник у Топлом Долу, Стојан Миладиновић Соко, Љубиша Јовановић Сокол, обојица из Пирота, и Момир Божиловић Моша из Крупаца.

Нишавска чета кретала се на правцу села Рагодеш, Гњилан, Пирот, Петровац, Суково Градиште, односно на терену где још од 1941. године постоје групе активиста НОП и базе са оружјем, муницијом и другим материјалом. Скоро сви активни борци у чети били су из Рагодеша, Гњилана, Пирота, Петровца, Сукова, Обреновца, Срећковца.

Позадинске омладинске и друге организације НОП — биле су у потпуности ангажоване на смештају, снабдевању, чувању и лечењу болесника и изнемоглих другова Нишавске чете. Тако се командир чете Балкански задржао на лечењу изнад Гњилана, а био је смештен у колиби Љубише Станковића, која се налазила у њиховом винограду у Жукову. На овом терену су се преско целог лета 1942. године, задржавали још Игњатовић Петар Лозовски, Минчић Милоје Витко, Миленковић Драгољуб Грца, Борђевић Момчило Слободан, Синиша Николић Драгош и други. Једна група Нишавске чете са Милојковић Светиславом отишла је у рејон Рагодеша, а трећу групу одвео је Божидар Колић Пуниша на терен Градишта и Сукова. Веза са Одредом се прекида и Нишавска чета постепено прераста у теренске партизанске групе.

МОМЧИЛО МАНЧИЋ ПАВЛОВИЋ

РАБАЊЕ ПРВЕ ПАРТИЗАНСКЕ ЈЕДНИЦЕ У ПИРОТСКОМ КРАЈУ

У Сврљинском одреду неки борци овога краја припремили су се да се пребаце на територију пиротског округа ради организованог дизања устанка, а по узору како је то изведено у другим крајевима Србије. Крајем децембра 1941. године и почетком јануара 1942. године, петорка састављена од Борба Манчића Гоље, Анђелка Панића Голуба, Костић Добросава Џаце, Јовановић Добросава и Василија Петровића, прелази демаркациону линију. Анђелко Панић одлази у села: Рагодеш, Црноклиште, Рудиње и друга са циљем да код својих познаника и сарадника прикупи оружје, муницију и бомбе и да за собом повуче најнапредније људе из поменутих села, који ће се прикључити одреду. У Црноклишту преко НАЈДАНА РИСТИЋА успева да прикупи 5 пушака и 130 бојних мстака од мештана тога села. У Рагодешу су му се прикључили ПАНЧИЋ ТЕОФИЛО и његов брат ПАНЧИЋ ДАНИЛО.

Овако формирана тројка одлази у село Рудиње и свраћа код Витомира Филиповића чија је кућа на периферији села, који шаље једног младића у село по Манчић Павловића Момчила да дође у сеоску задругу. Овај одлази у задругу и препознаје друга Панића у униформи и наоружаног. Наредио му је да пронађе сеоског кмета те да он сазове збор грађана. Предвече народ се окупио испред задруге па је Манчић отворио збор и објаснио кратко грађанима да су дошли партизани и да друг у униформи жели да им се обрати. Анђелко Панић је грађанима на збору рскао: „Грађани села Рудиње, долазимо преко границе Србије и Бугарске и да вас обавестимо да се је цео народ подигао на устанак, борећи се против окупатора и домаћих издајника“. Манчићу је дао да прочита проглас ЦК КПЈ па је овај прочитао проглас. Панић је позвао грађане да ступе у партизански одред. Овом позиву одазвали су се Манчић Павловић Момчило, Жикић Мирко и Ранђеловић Максим. На борбено обезбеђење са правца Темска — Рудиње постављени су Теофило Панчић и његов брат Данило, са задатком да спрече евентуално надирање бугарске полиције за време док се одржава збор. После завршетка збора они су повучени и прикључили су се Панићу и осталим друговима.

Те ноћи вођени од Манчића, Жикића и Ранђеловића прикупљају у селу оружје и муницију за одред. Вечерали су код Борбевих Часлава, а пред зору наредног дана отишли код Витомира Филиповића да би у току дана избегли евентуални сусрет са бугарском полицијом, јер се могло претпоставити да ће наићи бугарска патрола.

Како је Витомирова кућа ван села сматрала су да ће тамо бити нај-безбеднији, јер његова кућа доминира над читавим местом. Код Витомира су остали један дан, а у зору наредног дана обиласком села Рудиња упутили су се у правцу села Засковци. На платоу испред Засковаца на месту Турла, Рапћеловић Максим се поколебао и изјавио да не жели више са њима јер је изводно болестан.

Теофило Панић се енергично противио оваквој одлуци друга Максима. Аићелко Панић не дозвољава Теофилу да га убије из разлога да месно становништво услед необавештености не би посумњало у исправност оваквог поступка партизана, те му дозвољава да напусти Одред, с тим што му је рекао да ће главом плати ако их изда Бугарима. Пошто му је одузео пушку и муницију дозволио му је да одс. .

Нас петоро продужавамо и улазимо у Засковце код сеоског кмета. Код кмета нас је сачекао Лукић Костадин из истог села, који је имао задатак да нас повеже са групом коју предводи Џаца.

За ово време група састављена од Костић Добросав, Борћа Манчића, Јовановић Добросав и Петровић Василија дејствовала је у Ђуштици на прикупљању људства и наоружања. За руководиоца ове групе је био одређен Костић Добросав Џаца, који је родом из истог села.

Код грађана Ђуштице ова група је наишла на велике симпатије и поверење, јер су били представници партизана чије су циљеве грађани поштовали и усвајали. Пружали су помоћ у храни и смештају. Из овог села су им се прикључили Симоновић Петар и Османовић Ратко наоружани својим пушкама. После два дана проведена у Ђуштици, ова група креће за Засковце. Уз помоћ сеоског кмета, у Засковцима организују због грађана. На том збору говори Костић Добросав, и обраћа се грађанима овог села следећим речима: „Драга браћо Срби, ви видите да смо дошли преко границе Србије, нарочито код вас да нас видите и да вам јавимо да је победа Енглеске и Совјетског Савеза над Немачком близу. Ми нисмо сами, иза нас долази још партизана. Ми нисмо комите, ми смо партизани.“ После тога је узео реч Борће Манчић и рекао: „Друг вам је рекао једно, ја ћу вам казати друго. Ви сте већ чули да палимо општинске архиве, да се не би знало колико ко има имања и да не би плаћали порез. Чули сте да рушимо мостове, руднике и тунеле, то чинимо да не може непријатељ превести прско наше земље жито, стоку и друго. Да живи Совјетски Савез, да живи Стаљин“. „Ко жели нека пође са нама“. На овај позив се одазвало шест лица и то: Младеновић Сава, Лукић Виден, Лукић Костадин, Здравковић Јован, Веселин Петковић Јован Копиле и Здравковић Ванко.

Виден Лукић Доноси од наоружања један пушкомитраљез а остали пушке. Ово оружје су узели од старе југословенске војске приликом њеног распада. Такође су поменути другови донели и муницију у довољним количинама. Грађани села Засковаца су били наклоњени нама те није било покушаја издаје и пријављивања бугарским властима.

Овако створена и сада појачана група после ноћивања у овом селу и прикупљених података о размештају, јачини и намери непријатеља кренула је за село Топли До, оставивши Лукић Костадина у селу за везу са групом коју предводи Панић Анђелко. Патрола од два борца се кретала испред колоне на удаљењу од око 200 метара са циљем да открије евентуалну непријатељску заседу или наилазак бугарских снага.

У Топлом Доу Бугари су организовали службу — сеоског кмета са задатком да прикупља порез од грађана, да се наводно стара о подели хране и друге робе, да редовно извештава о појави свих антифашистичких снага на том терену, служба шумара се огледала у томе што је бранио грађанима да користе шуму за своје потребе, а да омогући експлоатацију исте за потребе Бугарске. Група под руководством Џаце ставља себи у задатак да ухвати кмета и шумара и да им пред збором грађана суди за њихова дела. Иако огорчени на помнуте бугарске функционере у селу, бојећи се репресалија и одмазде грађани Топлог Дола моле партизани да их само протерају из села. Партизани извршавају вољу сељака и наређују кмету и шумару да напусте село и да немају ту они шта да траже, јер је ово Србија а не Бугарска. Ови су одмах напустили село.

Исте вечери партизани на мосту пале целокупну службену и приватну архиву, а затим су одржали збор исти као и у претходним селима, па су позвали Топлодолце да ступе у њихове редове. Позиву се нико није одазвао. После вечере у селу, око пола ноћи, одлази група за Барске ливаде. У Барским ливадама се размешта у колибама ради предаха и сачекивања групе коју предводи Голуб. По доласку групе под руководством друга Панића Голуба у Засковцима је задужен друг Костадин Лукић да сачекује групу и обавештава о правцу и месту где се разместила претходна група. По доласку у Горске ливаде око подне, ова се група придружује осталим.

Тога дана, 15. 1. 1942. године, на заједничком састанку а с обзиром да је јединица већ нарасла, за командира Чете је изабран Борбе Манчић, за комесара Анђелко Панић Голуб, за десетара прве десетине Костић Добросав Џаца, за десетара друге десетине Манчић Павловић Момчило, за десетара треће десетине је изабран Симоновић Петар, а касније у наредним селима одређен је и заменик комесара Чете — Мадих Стратимир. Састав десетине је изгледао овако:

У прву десетину су ушли следећи другови: Костић Добросав Џаца из Буштице, Османовић Ратко из Буштице, Лукић Виден из Засковаца, Панчић Теофил из Рагодеша, Лукић Душан из Завоја, Петковић Гвозден из Завоја, Лукић Светозар из Завоја, Милановић Коста из Завоја, Василије Петровић из Дојкинаца.

У другу десетину су ушли следећи другови: Манчић Момчило из Рудиња, Жикић Мирко из Рудиња, Лукић Костадин из Засковаца, Веселин Петковић Јован из Засковаца, Голубовић Владимир из Завоја, Станковић Србислав из Завоја, Мадих Стратимир из Велике Лукаже, Петковић Иван из Засковаца.

У трећу десетину су ушли следећи другови: Симоновић Петар из Ђуштице, Јовановић Добросав из Ђуштице, Здравковић Јован из Засковаца, Младеновић Сава из Засковаца, Панчић Данило из Рагодеша, Каменовић Петровић Сента из села Лукање, Тошић Александар из Гостуше и Борџевић Јован из Завоја.

Овако формиране десетине касније су само допуњаване од новопридошлних бораца. На овакав начин створена је јединица наоружана војничким пушкама и једним пушкомитраљезом, па је била способна за извршење тежих и сложенијих задатака. Имала је подршке од месног становништва те је могла успешно да се супротставља бугарским окупаторима.

Следећег дана, 16. 1. 1942. године Чета крече за Завој, где се размешта у сеоској кафани. Исте вечери је заказан збор грађана на коме је говорио Анђелко Панић Голуб. Грађанима се обратито речима да се цела Србија дигла на устанак, те да смо и ми због тога дошли да се и овде у пиротском крају подигне устанак, да се до слободе једино борбом може доћи. Видевши наоружану војску, упознавши њене циљеве и намере, народ је са великим одушевљењем прихватио идеале партизана и пружао им несебичну помоћ. Голуб је у овом селу имао доста познаника, те је сусрет био врло срдчан и пријатан. Настало је опште славље и весеље. Тада су партизани први пут певали партизанске песме па их је и народ прихватио и заједно са њима певао. Људи су сами доносили храну, одећу и друго и давали партизанима.

На позив Анђелка Чети се прикључило седам бораца из овог села и то: Борџевић Јован, доносили и свој карабин са двеста бојевих метака, Лукић Душан, Лукић Светозар, Голубовић Д. Владимир, Србислав Станковић, Петровић Коста и Голубовић А. Владимир. Одмах су ови другови распоређени у десетине како је већ напред изложено.

Пре него што је чета кренула за Велику Лукању руководство је прикупило податке од месног становништва и сеоског кмета о јачини, броју жандара и наоружању као и намерама бугарских снага које су распоређене у Лукањи. Командир Чете наредио је покрет. У патролу се одређују два борца, обојица из Завоја, који познају терен. У 23 часа Чета маршује у правцу Велике Лукање.

Командир Чете прецизно издаје задатак сваком командиру десетине. Командир прве десетине има задатак да са својом дестинном похвата представнике бугарских окупационих снага у Лукањи и да доведе живе председника општине, шумара, благајника, писара и полицајце.

Командир друге десетине добио је задатак да покида телефонску линију Лукања — Пирот и да поседне положај западно од Лукање у рејону леве обале Височице, са задатком да онемогући и спречи продор бугарским јединицама које би евентуално дошле у помоћ из правца Пирота.

Командиру треће десетине наређено је да продре у просторије општине, покупи сву архиву и инвентар, слике цара Бориса и друга

обележја и ознаке фашиста, изнесе у двориште и спали. Ово ради тога да не би бугарски властодршци знали ко колико дугује пореза. Свака десетина је извршила свој задатак у одређеном времену.

На збору се командир Чете Манчић Борђе обратио грађанима за мишљење и предлог како поступити са представницима бугарских власти. Збор је заузео став да се исти само протерају, јер нису чинили никаква зверства да би их требало ликвидирати. Њима је наређено да одмах заувек напусте село. Народу је на збору објашњено да се устанак шири у читавој Србији и позван је да се прикључи Чети. Одазвали су се следећи другови: Мадић Стратимир, подофицир бивше југословенске војске, Каменовић Петровић Сента, Тошић Александар. Они су наоружани оружјем запленим од протераних Бугара. Од представника бугарских власти Чета је запленила два коња које је користила за пренос хране и опреме. На збору грађана за председника села изабран је Алексић Јеленко, који ће представљати народну власт.

У исто време новонабрани председнику Алексићу је наложено да одмах под његовим руководством буде враћено жито које су Бугари узели од мештана. Такође му је наложено да води бригу о породицама оних другова који су отишли у партизане, да врши припрему код омладине за одлазак у редове Народноослободилачке војске, да се стара о прикупљању оружја, муниције и санитетског материјала за потребе партизана.

Јеленко Алексић је са задовољством прихватио наведене задатке и уверавао нас да ће их на време и у потпуности извршавати, у што смо ми били убеђени. Уживао је ауторитет и поштовање грађана, па су му и они сами обещали да ће му свесрдно помагати у извршавању постављених задатака.

Грађани Лукање су после ових догађаја изражавали неподељену наклоност и симпатије према борцима наше чете.

У жељи да нам омогући успешно извођење даљих операција, Алексић нас је информисао о стању у суседној Гостуши. Наиме, тамо је вршао Гурџа свештеник белогардејац, иначе пуковник Врангелове армије, познати контрареволуционар из доба Октобра у Совјетском Савезу. У Великој Лукањи Чети се придружио Нинић Боривоје који је дошао из Гостуше да види како и на који начин поступају партизани са Бугарима. Исти је кренуо са Четом до свог родног села па му је Голуб наредно да остане у селу и да врши припреме код омладине за наредни одлазак у партизане. Такође му је дао задатак да прикупи оружје и друге потребе за партизане.

По извршеној припреми у Великој Лукањи Чета под заштитом патроле креће за Гостушу. У Гостуши се Чета смешта у школи и у исто време патрола приводи поменутог Груја. Овај пориче наводе да је бугарским властима достављао податке о грађанима који су седовали оружје и осталу војничку опрему.

На одржаном збору исте вечери, Груја је изведен пред збор и тражено је мишљење збора о његовом непријатељском деловању и активности у Гостуши и околини. Збор је једногласно потврдио оп-

тужбе да је Груја оптуживао народ бугарским властима и да је био у служби бугарских окупатора. Народ је захтевао најстрожу — смртну казну јер у случају да не буде ликвидиран он би наставио са још већом жестином злодела и инсинуације. Воља народа је била извршена. Крећући се сутрадан у правцу Беле по изласку из села ликвидирао га је борац Височке чете Османовић Ратко.

По извршеном маршу Чета слиже у Белу. Упознајемо кмета, српске народности са нашим предстојећим задацима и циљевима народноослободилачке војске. Дирнут хуманим намерама и побудама партизана, пружа нам несечичну помоћ. Сами грађани су пак давали храну, делове одеће и друго. У овом селу као и у претходним одржан је збор где је становништво упознато са циљевима народноослободилачког покрета. Ту је Чета преноћила.

Највероватније је да су прогоњени бугарски окупатори из поменутих села јавили станици бугарске полиције о нашим операцијама у наведеним местима. Бугарска команда полиције из Пирота упућује одред полиције од око тридесетак наоружаних и добро опремљених полицајаца у Велику Лукању, са задатком да уђе Чети у траг и у sadeјству са регуларном бугарском војском, јачине ојачане чете тзв. „ловна рота”, која је добила задатак да са правца Дојкинци — Дојкиначка река, спречи даљи продор наше чете у правцу села Дојкинци и у обухвату у рејону К. 1305 исту ликвидира.

Док се Чета одмарала у Бели, кмет тога села, иначе народности српске, извештава руководство да је добио писмено наређење од бугарске команде полиције из Пирота да исту обавести писмено и детаљно о јачини, правцу кретања и даљим намерама Чете. Наређено му је од командира Чете да пошаље извештај такве садржине да је Чета отишла у непознатом правцу, а да је бројчано доста јака. Командир Чете упозорава јединицу на опасност које је очекују па је у том смислу појачано борбено обезбеђење. Чета је преноћила у Бели и пред зору, да и сами мештани не примете правац кретања јединице, отишла у правцу Дојкинаца. У свануће Чета се задржала у напуштеној караули граничара између Беле и Дојкинаца ради краћег одмора и узимања хране. Ово место се зове Доњи брод. Ту су им из Беле допели кувану храну Владимир Петровић и Благоје Тошић. Око подне истог дана продужава марш за Дојкинце, преко места званог Доње градиште. Те вечери се задржава на појатама Љубомира и Борћа Пенчића из Беле у месту званом Горње градиште.

Спуштајући се према селу патрола наилази на сељаке из Дојкинаца који чисте снег уз пратњу бугарске војске. Патрола се враћа и обавештава командира Чете о сусрету са бугарском војском, а командир са зачеља колоне пристижу сличне вести од коњоводаца који су били прилично заостали иза Чете. Бугарска полиција нам је већи била за петама. Командир наређује да се Чета повуче обронцима Паклешке планине кроз густу шуму у правцу места званог Лувац, где су много бољи положаји у односу на бугарске. Мада су Бугари покушали да пресеску партизанима одступницу, то нису успели. Чета брзо поседа борбени положај и отвара ватру из читавог наоружања.

Бугарска војска такође отвара ватру из митраљеза, минобацача и брдских топова. Борба траје око 40 минута и у тој борби је лакше рањен Лукић Виден. Рано зимско вече доноси прекид борбе. Командир чете наређује повлачење на северу. Чета је одступала под врло тешким условима, а нарочито је ометана због дубоког снега. Око пола ноћи чета пристиже високо у планини до неких појата. Повлачење је било под заштитом пушкомитраљеза. Због пропадања у дубок снег терете смо са коња међусобно расподелили на борце, а коње оставили.

Дошавши до оближњих појата, а како су Бугари престали да нас прате, руководство наређује да се подложи ватра у појатама како би осушили обућу као и да се загрејемо. И смогли смо снаге за даљи покрет. Борбена готовост је била још више ојачана.

У правцу севера на Паклешкој планини није се више могло због огромних сметова. У правцу запада исто тако, док са правца југа и истока Чету следе Бугари. Снабдевање намирницама је немогуће, а залихе хране нестају. Треба наћи решење. Свануће се не сме дочекати јер прети уништење.

Командир Чете, комесар и командири одељења не склапају очи. Падају различити предлози. Неки су предлагали да се настави марш у правцу Засковаца високо изнад села Бела, Завој, Засковци и са доласком у рејон Ђуштице и даље у правцу Калпе прећи границу и прикључити се Сврљешком партизанском одреду. Други су предлагали да се Чета подели у мање групе те да се овакве групе пробијају самостално преко демаркационе границе и прикључе Сврљешком одреду. Усвојен је у целини други предлог. Дозвољено је да се групе формирају по жељи самих бораца.

У свануће почело је разилажење група и са овим је Чета престала да функционише као основна јединица. Групе су имале називе према називу села — Лукањска, Завојска, Засковачка, Рудињска, Рагодешка, Дојкиначка и Ђуштичка.

Све групе доживљавају скоро сличне судбине: јануар са својим ђудима, са својих минус 30 степени, општа исцрпљеност бораца услед претходних маршева, непродаваних ноћи, без хране, одеће и обуће, а са друге стране притисак и претња месном становништву од стране Бугара да ће им уништити села, појате у случају било какве помоћи партизанима.

У целој овој ситуацији најбоље је прошла, ако се тако може рећи, Цацина група. Једино она се пробила, сем два борца који су погинули у кружној борби у Ђуштици.

У кружној борби у кући Петра Симоновића у Ђуштици групу напада у ноћи 26/27. 1. 1942. године бугарска жандармерија вођена од мештана тога села. У тој борби смртно пада Јовановић Добросав, а рањен у стомак и ногу Борђевић Јован. Остали из ове групе успевају да се под борбом ослободе јер су пробили обруч. Настављају покрет у правцу села Рудиње, Мирковци, Базовик па прелазе демаркациону линију код Пајешког камена. У околини села Козјак наилазе на партизане Сврљешког одреда и њима се прикључују.

Борци из осталих група блокирани на појатама пали су у руке Бугарима па им је суђено од стране бугарског војног суда у Пироту. Неки су осуђени на смрт, а неки на временске казне — од 18 месеци до 15 година. Исто тако су осуђени неки помагачи и сарадници Покрета.

Казне су издржавали у разним затворима Бугарске. У затвору за време издржавања казне било је на висини држање бораца и сарадника, јер се нико није огрешио о идеале због којих се борио.

Неки од бораца по доласку са робије одлазе у јединице наше армије и боре се до коначног ослобођења наше земље, а неки су остали као теренски радници те су за развој Покрета НОБ и народне власти и даље радили.

Закључак

1. Политичка-идеолошка линија прокламована од Височке партизанске чете као и од њеног руководиоца састава била је у основи правилна. Они су на свим сеоским зборовима и у контактима са грађанима пиротског краја увек и јавно говорили да су борци Народноослободилачке војске — партизани. Говорили су о војним и политичким успесима и резултатима Сврљишког одреда и његовој борби против окупатора на територији нишког округа. Стално су истицали да они руше мостове, тунеле и руднике да на тај начин не би дозволили немачким и бугарским окупаторима да експлоатишу наше крајеве за своје војничке потребе.

Партизани Височке чете и њено руководство су у потпуности прихватили линију КПЈ и НОП на рушењу старе и квислиншке власти, па су формирали зачетке нове народне власти онако како су то видели у Сврљшком одреду. Да је била правилна политичка линија ове чете говори и то шта је народ у свим селима где је Чета пролазила прихватао позив њеног руководства па су многи ступили у њене редове. Тако је за испуњих десетак дана Чета бројала око 33 борца.

2. Чета по свом саставу, организацији, наоружању и борбеним дејствима била је у потпуности способна за извршење свих борбених задатака, савлађујући тешку зиму и дубок снег.

3. Посебно треба нагласити да је народ у сваком погледу пружио материјалну помоћ овој јединици.

4. Ангажовање бугарских одреда жандармерије и регуларне армије показује да су партизани ипак били способни и организовани да воде борбу и против једне регуларне и добро наоружане армије која се снабдевала из разних магацина и складишта. Иако је јединица имала свега 33 борца, ипак је успела страх и трепет код бугарске окупационе власти.

5. Према томе, треба још једном подвући да је Височка партизанска чета била и прва војна партизанска јединица широтског краја састављена од бораца из овог краја, па иако се кратко време борили против бугарских окупатора ипак је постигла значајне резултате.

ВЕЛИМИР КОСТИЋ БАЈЕЖ

**СВРЉИШКИ (НИШАВСКИ)
ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД 1941. ГОДИНЕ***

На иницијативу Окружног комитета КПЈ нишког округа, 12. септембра 1941. године формиран је на Језерским појатама, испод Оштре чуке, Сврљишки (Нишавски) партизански одред у чији је строј стало 30 бораца из састава Озренског партизанског одреда, који је већ дејствовао на територији нишког округа.

Формирање још једног партизанског одреда у нишком крају у време када се ни Озренски одред још није био бројчано ојачао, диктирала је тадашња војно-политичка ситуација на терену. Партијски комитети, који су већ постојали у свим срезовима, нису била у могућности да се озбиљније супротставе Немцима, Бугарима и њиховим помагачима. Територија Окружног комитета Ниша, на којој је требало да дејствује Озренски партизански одред, простирала се од Ражња до Цариброда и од Власотинца до Бољевца и Књажевца. У Нишу су се налазиле јаке немачке снаге; бугарска окупаторска војска је већ била запосела железничку пругу и објекте на њој од Цариброда до Сталаћа; четници су форсирано радили на формирању нових чета и одреда и сакупљању оружја од народа. Посебну тешкоћу је представљала новостворена граница, коју су Немци и Бугари поставили код Беле Паланке. На новоствореној граници биле су јако утврђене бугарске и недићеве граничне посаде, па је било отежано одржавање везе са Пиротом и околином под бугарском окупацијом где су бугарски окупатори били успоставили своју власт. У све општине и сва села довели су службенике општинских управа и учитеље из централне Бугарске. Фашисти су на сваку акцију коју би предузела Партија на том подручју врло оштро реаговали. Велики број напредних људи је интерниран у логоре централне Бугарске.

У таквој ситуацији новостворени Нишавски партизански одред је добио задатак да дејствује источно од Ниша, укључујући цео бивши пиротски округ и територију Запаља. Иако малобројан (приликом формирања имао је свега 30 бораца), Нишавски партизански

* Око првог децембра 1941. године на састанку Штаба Сврљишког одреда и свих чланова КПЈ из одреда, у присуству члана ОК Зелста Вељковића и Аце Симића Бране донета је одлука да се Сврљишки одред преименује у Нишавски партизански одред. Том приликом Одред је имао 96 бораца и две чете — Сврљишку и Сувопланинску. Касније је у Запаљу фебруара 1942. године формирана Нишавска чета.

одред је био врло чврста и монолитна јединица са изразито добрим кадром. Више од половине припадника Одрета били су чланови Партије, кандидати или скојеџци. Већину су чинили радници из нишких предузећа, а било је и правника, геометара, учитеља, бака итд. За команданта Одрета постављен је Радивоје Вујошевић Риста, судија и предатни члан Партије. За комесара Данило Прица Бора, геометар. За партијског руководиоца Милансав Игњатовић Јанко, правник. За начелника штаба др Миланко Хаџић Јова. За културног референта Душан Тасковић Срећко. Први командири чета били су Василија Анђелковић Албанац и Крста Борђевић Коча. Одмах по формирању Одред је отишао на свој терен и повезао се са партијско-политичким радницима који су већ били извршили све припреме за прихват бораца.

Први задатак Одрета је био упознавање са народом и тереном на коме је непријатељска, нарочито четничка пропаганда, била врло јака. Они су говорили народу да су партизани Јевреји и робијаша, да се боре против религије и приватне својине итд. На прве скупове које су заказивали партизани долазили су само мушкарци, старијих годишта. Говорили су или комесар или командант Одрета о циљевима НОБ, о потреби јединства у борби против немачких и бугарских окупатора, заједничког непријатеља свих југословенских народа. На неким конференцијама је говорила и другарица Недељка Хорвачанин Мићка, санитарски референт Одрета. Она је позивала жене да помажу партизане и да не бране својим синовима и мужевима да ступају у партизанске редове. То је снажно деловало на народ и када кроз село прође тридесетак партизана, сељаци су причали да их је било 200, да су то све паметни и школовани људи, да ништа не траже, а што год им се да за храну желе да плате, да су то прави народни борци и да ће они победити. Те вести су се муњевитом брзином преносиле у околна села, у поверењу преко пријатеља и рођака. Тако су контакти народа с партизанима бивали све приснији и срдачнији. Сељаци су били јако задовољни што су партизани рушили стару власт, палили општинске архиве и уништавали спискове и евиденцију путем које је окупатор одређивао реквизицију. Зато су партизани срдачно дочекивали, нудили их храном и помагали им у акцијама у којима су од октобра до краја децембра 1941. године паљене скоро све општинске архиве на територији бившег сврљанског и белопапаначког среза и Запаља.

У време доласка Нишавског партизанског одреда на овај терен, на читавој територији округа већ су биле формиране четничке јединице Косте Пећанца. Њихов главни штаб се налазио у селу Сићеву. У већим селима имали су своје четове и чете од 10-30 људи. Њихов рад се сводио на сакупљање оружја и војне опреме бивше југословенске војске од грађана. Ако би неког срели са војничким цокулама на ногама и деловима униформе, одмах би га на лицу места скидали и узимали му све што је „војничко“. Ко се бунео звали би га у штаб и ударили му 25 батина. Преко ноћи су пијаличили и играли карте. Сељаци су морали да их хране и то оним што су чет-

ници захтевали. Главна храна су им биле печене кокошке и гibanца, па их је зато народ називао кокошкарима.

У прво време није долазило до сукоба између четника и партизана. Када би чули да се у близини налазе партизани четници би побегли у село, или варошицу, ближе немачкој и бугарској војсци. У почетку је у редовима четника било и поштенних људи који су к њима дошли из патриотских побуда: да се боре за ослобођење. Међутим, брзо су се разочарали поступцима четничких руководилаца према народу, а нарочито када су четници почели да чувају поједине немачке објекте и да добијају од Немаца наоружање и повац. То је довело до диференцијација у њиховим редовима. Многи од поштенних четника почели су да сарађују са партизанима. Међу првим сарадницима био је Момчило Манић, војвода височки из Пирота, официр бивше југословенске војске; затим, четовођа Урош из Сићева, Момир из Шпаја и други. Сви су они јавно осуђивали издајничку улогу Косте Пећанца и отворено сарађивали са партизанима. Плод те сарадње је заједнички проглас народу објављен октобра 1941. Било покушаја да се оствари сарадња и са четницима у сврљишком срезу, који су били бројнији и боље организовани, али без успеха. Четници су у том срезу наставили своју стару работу: пљачкали су и јавно батинали људе, а посебно су се били окомили на партизанске сараднике и курире. Главни организатори четника и огорчени противници било какве сарадње са партизанима били су: војвода Гаја из Галибабинца, Љупче Костић из Рибара и војвода Чабук из Сврљига. Прва двојица су познати богаташи и предратни режимисти, познати као велики пљачкаши и гуликоже. Они су још почетком августа 1941. године организовали своје чете и четовође у више од половине села сврљишког среза, па су партизански позадински радници све теже продирали у та села.

Све чешћи конфликти са четницима почели су да се претварају у сукобе већих размера. Четници су нападали мање партизанске групе и узимали им оружје, а у неким селима су почели да разоружавају месне партизанске десетине. Често је долазило до сукоба између партизанских патрола које су враћале одузету стоку од народа, и четника који су помагали да се реквизиција редовно и на време шаље Немцима. Народ је негодовао: „Бадава нам ви враћате стоку“, жалили су се сељаци команданту Одредa и борцима где год би их сусрели, „када ви одете четници нам је опет одузимају; пљачкају све што стигну па узимају и дарове које су наше ћерке за удају спремиле“.

Двомесечно настојање Партије и војног руководства да се дође до споразума са четницима није наишао на разумевање нарочито код руководених људи, војвода и четовођа, који су све отвореније сарађивали са Немцима и Бугарима. Све више је сазревало уверење да је илузорно очекивати да се четнички руководиоци могу придобити за борбу против окупатора, што су касније догађаји и потврдили. Није се више губило време у преговарању с четницима већ се свим снагама радило на ширењу ослободилачког покрета и јачању Одредa који је већ у октобру нарастао на 65 добро наоружаних бора-

ца. У сталном контакту са народом Одред је стекао велику популарност. Људи су у партизанима гледали истинске борце за ослобођење народа, зато су их и свестрано помагали. Пошто су исцрпљене све могућности за договор, Штаб Одред је уз сагласност партијских руководстава на терену, 10. новембра одлучио да се објави немилосрдан рат с четницима. Истог дана увече, неколико одабраних партизанских група, са члановима Штаба на челу и уз помоћ позадинских радника који су раније припремили терен, извршиле су препад на најокорелије четничке вође и четовође. У току ноћи ухваћени су војвода Гаја из Галибабинца, војвода Љубомир Љупче Костић из Рибара, четовођа Раде Стефановић Рођа из Крупца и још двојица четовођа. Све њих је војни суд Нишавског одреда осудио на смрт стрељањем. Казна је извршена 12. новембра на Зеленом врху. Ова акција имала је великог одјека у народу. Вест о стрељању четничких крвника наишла је на велико одобравање и примљена је од народа са олакшањем. После те акције у редовима четника из сврљишког и белопаланачког среза настало је расуло. Најокорелије четничке вође побегли су у Сићево и Сврљиг, а остали су доносили и предавали оружје партизанима.

Приликом првог продора Одред у Запаље дошло је до борбе са Немцима код Доњег Душника 24. септембра 1941. године. Одред је имао задатак да се упозна са тереном и људима на том подручју, да спали општинске архиве у Душнику и околним општинама, одржи више конференција с народом и прибави санитарски материјал. Само што је Одред стигао у Душник, наишло је изненада из Ниша пет камиона немачких војника. Десетина која је обезбеђивала пут од Гациног Хана и Ниша отворила је ватру на први камион. Из осталих возила су изашли Немци и развила се жестока борба. Десетини је дошла у помоћ главнина одреда из Душника. После двочасовне борбе партизани су се повукли под притиском Немаца који су били јачи бројно и боље наоружани. Погинула су три партизана и два Немца. Тела погинулих партизана Немци су ставили на вешала у Душнику.

После те борбе одред се вратио преко Нишаве на Сврљишке планине и формирао партизански логор на Зеленом врху, највишем вису у том крају. До марта 1942. године то је била стална партизанска база. Одатле су партизанске чете вршиле сталне нападе на непријатељска упоришта, на пругу, мостове, карауле, жандармеријске станице, четничку команду. На Зелени врх су довођени заробљени окупаторски војници, четнике војводе и четовође, представници окупаторске власти, шпијуни и многи издајници и слуге окупаторске. Све њих је овде стицала заслужена казна, коју су извршавали народни борци.

У партизанском логору је увек било живо као у кошници. Живело се и радило у овчарским колибама које су се загревале плеханим добошима, а врата и зидови су били облепљени блатом и говењом балегом. Спавало се на земљи, на сну или грању. Свуда околу снег, понегде дубок преко метар и по. Поред колиба су били полигони, на којима су се изводиле војне вежбе.

Омладинци су се између осталог такмичили у томе ко ће веза

них очију најбрже раставити и склопити пушкомитраљез, ко ће најбоље бацити бомбу итд. Било је јако хладно па су се патроле смењивале на пола сата.

Сваког дан понека чета је у акцији: једна се враћа, друга одлази. С времена на време оде у акцију и цео Одред, а у логору остану само болесници и једна десетина за обезбеђење. Храна се кувала у великим казанима, доктор би најпре пробао храну, па би онда десетина за десетином стајале у ред и примале следовање. Ручавало се у појатама, седећи, а некада и стојећи у снегу. Хлеба није било па је Сврљишка кисела проја свима дојадила.

Вода је представљала посебан проблем. Најближи извор је био око 3 км. удаљен, ишло се преко стрмих гребена, вртача и увала, требало је 4 часа док се оде и врати. Зато је, изузев за болеснике, употребљавана искључиво снежница — бљутава, пуна труња, с мирисом на дим. Члан Штаба Одрета, др Хаџић, био је посебно строг у захтевима за одржавање чистоће у логору. На сваких 20 дана прала се одећа и рубље у партизанском бурету. Лично је контролисао како се то изводи. Често је критиковао десетаре и делегате због непоштовања хигијенских захтева, говорио о томе колико је опасан тифус и како се добија.

С времена на време долазили су сељаци код доктора да им помогне у невољи. Више пута, када је било лепо време, сељанке из околних села су доносиле децу на преглед а доктор је често ишао у околна села да пружи лекарску помоћ болесницима. Сељаци су га звали „партизанска мајка“. До последњег дана свога живота у свако доба дана и ноћи није жалио труда да помогне људима у невољи. Био је прави народни лекар — лекар борац.

У логору је текао и својеврстан културно-забавни живот. После борби и акција, после одржаних вежби и политичких часова, одржаване су приредбе, извођени скечевци, и шаљиви текстови звани врабац, певане партизанске песме. Издаване су и редовне четне новине, које су говориле о новостима у Одреду и на терену.

После сваке акције одржавани су часови критике и самокритике. Свако би изнео најпре своје слабости а онда и запажања о акцији, и нико никоме није узимао за зло што је говорио о негативним странама свог друга. Напротив, то је учвршћивало другарство и поверење међу борцима. Често би се другови пошалили један на рачун другог, при чему није прављена разлика између бораца и руководиоца. Ради илустрације навешћу једну такву шалу која се збила на рачун командира прве чете Васе Анђелковића Албанца. Он је рођен у селу Гулијану, испод самог Зеленог врха. Пре рата је био подофицир у бившој Југословенској војсци, иначе јако поштен човек и беспрекоран борац. Због напредних схватања прогањан је од старешина бивше Југословенске војске. Није био члан Партије, али је међу првима из свог краја отишао у партизане. У чети је било доста чланова Партије и скојеваца, а он је као ванпартијац добио поверење Партије да командује четом. Због опште ситуације у почетку, нарочито због помирљивог става према четницима, њему као да се до-

падао четнички манир с брадама, па је пустио малу рибу брадицу, на рамена је ставио сполете поручника бивше југословенске војске и кокарду на војничку шајкачу коју је донео из војске. Волео је и да се кишбурн. Сељаци сврљишких села су се са нарочитим поштовањем и наклопошћу односила према њему. Неки би га ословољавали са „господине поручниче“, пашта се он љутио и оштро реаговао. „Ја сам друг поручник Васа Албанац, а не господин“. Говорио је намрштено, често повишеним тоном да би га чули партизани који су се налазили у близини. О борби родољуба на Зеленом врху под руководством поручника Васа Албанца, и о потреби да му се прикључе и остали и да га свестрано помажу говорио је у јесен 1941. године у два три наврата и Радио-Лондон. Васа је био одушевљен, то му је јако импонувало. У Одреду то никоме није сметало, јер осим Васа еполете је носио и Момчило Манић, бивши војвода височки, који је са групом четника дошао у партизане. Тако је то ишло док се односи са четницима пишу толико заоштрили да су се јавили оружани сукоби. Неки другови су почели да гуљбају али нису хтели отворено да кажу Васи да треба да скине сполете — нећкали су се јер су га јако волели и ценили као друга. Једном приликом, после ручка, у појати смо причали и шапали се. Било нас је око 10 бораца, И, наједном, другарица Мићка, санитарски референт Одреда без околице поче право у лице: „Слуњај ти, Васо, докле ћеш да носиш те сполете и кокарду? Да ли си свестан да је то симбол монархије и мрачњаштва, против кога се сви ми боримо? Са том брадом изгледаш као гуљижански јарац. Зар сам то не видиш. Време је да скинеш и бациш ту срамоту. А ви, другови — окрете се осталима — срам вас било, зашто му то не кажете, него морам ја као другарица то да чиним“. Настала је тишина. Васа, патмурен, љут, и сав блед од беса, одмах је скинуо кокарду и сполете и бацио их, а затим је и браду обријао. Али је дуго „дувао на нос“ и био љут на другарицу Мићку, а љутио се и на другове. „У праву је другарица, ја сам требао то да видим раније, али криво ми је на вас зашто ми то, другови, раније нисте рекли, него је то морало да дође од нас —од женске главе“ говорио је Албанац, гледајући у ноге.

Касније је Васа постао члан Партије. Био је јако храбар борац и врло омиљен, како међу борцима тако и у народу. Погинуо је 1942. године после Анимовићеве офанзиве као други командант Нишавског партизанског одреда.

Напад на Подвис и Соко Бању. Десетог октобра увече једна чета са командантом Одреда дошла је у село Крупац, запаула општинску архиву и одржала збор на коме су говорили командант и комесар Одреда. Идуће ноћи чета је добила обавештење од позадинских радника из Беле Паланке да треба да наиђе немачки транспортни воз из Ниша ка Белој Паланци. Пошто нису располагали експлозивом, борци су кључевима рашрафили шине на постаји Белановац. Уместо војног транспорта из Ниша, из Бугарске је наишао теретни воз, пун грожда. Вагони су излетели из шина и сурвали се у Нишаву. Ујутру је дошао немачки блиндирани воз и неколико часова бомбар-

довао из топова Суву планину. Партизани су били на супротној страни, па Сврљишким планинама.

Следећа акција била је напад на Недићеве жандарме и граничаре у Мирановачкој Кули. Са Зеленог врха Одред је пошао по дану. Успут му се придружило неколико партизана из месне десетине Горњег Риња. У први мрак су блокиране зграде у којима су се налазили жандарми и граничари. Када су видели партизане са свих страна, жандарми и граничари су се предали без борбе. Заробљено је 20 пушака са муницијом. Једна десетина однела је заплењено оружје и муницију па Зелени врх, а Одред је наставио пут ка Перишу, Влахову и Лукову. На том путу састао се са једном четом Књажевачко-Бољевачког партизанског одреда. Направљен је заједнички план за напад на рудник каменог угља Подвис.

Напад на рудник био је добро припремљен. Поред Нишавског одреда и Књажевачке чете Тимочког одреда, у акцији су учествовале и три месне десетине из околних села. Рудник су чували четници Косте Пећанца и жандарми. Још раније ухваћена је веза са два жандарма, који су обезбеђивали рудник, и од њих добијени знаци за распознавање. Они су у току ноћи водили партизане од страже до страже и помогли да се сва стража разоружа. За непуних тридесет минута разоружани су сви четници.

Приликом напада на жандармеријску станицу неки жандарми су покушали да дају отпор. Међутим, када им је један партизан, бивши жандармеријски каплар, рекао да је њихова станица минирана и ако покушају да дају отпор да ће одлетети у ваздух, жандарми су положили оружје. Позван је и директор рудника који је донео спискове радника. Преко тих спискова је најпре утврђено да су сви рудари напустили окна, а онда је рудник разрушен експлозивом. Отворени су магацини са храном и материјалом. Оно што нису могли да понесу партизани однели су у току ноћи сељаци, тако да су магацини ујутру били потпуно празни. Партизани су однели сав експлозив и обућу, сељацима је раздељена велика количина масти, шећера, дувана и другог. Експлозивом из рудника, који је довукао на вагонету Васа Албанац са једном десетином, порушен је исте ноћи железнички мост на Тимоку код Палилуле, због чега саобраћај на прузи Ниш—Књажевац није функционисао више дана.

После тих акција Нишавски одред је бројчано нарастао. Крајем октобра било је 65 добро наоружаних бораца. Стеченим искуством и високим борбеним моралом Одред је био способан за акције већих размера, али је садејство са Озренским одредом било врло слабо. И један и други одред су у акцијама више садејствовали са месним партизанским десетинама на свом подручју него међусобно. Ваљда је још приликом формирања Нишавског одреда направљена нека подела терена и у штабовима одреда је владало уверење да сваки одред треба да врши акције на свом терену. Дешавало се, да прелазе на суседне територије и један и други одред у више акција без знања другог одреда. Тако је Озренски одред напао на железничкој станици Палилула немачки војни транспорт не обавестивши о томе

Нишавски одред. Да би му се рванширао Нишавски одред је у ноћи између 22. и 23. октобра извршио напад на Боко Бању, блокирао зграду средског начелства у којој су се налазили четници и ликвидирао страже. Сви четници су положили оружје. Ухваћено је и стрељано неколико пестоколонаша. Четнички војвода је такође осуђен на смрт, али га је један партизан, бивши жандарм, пустио, због чега је тај партизан касније стрељан од стране Одрета.

Напад на Соко Бању је са војничке стране успео. Партизани су били у Соко Бањи читавих 10 часова. Међутим, због недовољне координације са политичким радницима на територији сокобањског среза и због непостојања садејства са Озренским партизанским одредом, чији је то био терен и који је боље познавао ситуацију, акција није у потпуности успела. Десило се да је једна група шпијуна и четничких организатора умукла некажњена из руку партизана који их нису познавали. Окружни комитет је оштро осудио овакав однос међу одредима у погледу координације војних акција и након 10 дана одржан је заједнички састанак штабова оба одреда, на коме су донети закључци за координацију операција на читавом подручју. Та сарадња била је касније за све време рата врло успешна.

САРАДНИЦИ ОДРЕДА У НЕПРИЈАТЕЉСКИМ ЦЕНТРИМА

Крајем новембра 1941. године четници Косте Пећанца били су потпуно разбијени на читавом подручју нишког округа. Они најоко-релији су се концентрисали углавном у градовима у близини немачких и бугарских гарнизона. У току новембра такође су биле разоружане углавном и све жандармеријске станице по селима, а и посаде Недићеве граничне страже на ондашњој српско-бугарској граници од Власотинаца до Књажевца. То је била значајна операција Нишавског партизанског одреда. Непријатељски гарнизони у Белој Паланци и Сврљигу, као и они дуж пруге Ниш—Бела Паланка и Ниш Књажевац, били су стално у приправном стању у страху и даноноћно на опрези, јер су сваког часа очекивали да ће партизани да их нападну као у Ражњу, Соко Бањи и Сврљигу. Међу непријатељским војницима је настала деморализација и неки су напуштали службу.

У седиштима непријатељских гарнизона била је организована врло јака обавештајна служба Одрета, негде директно а негде преко партијских комитета и симпатизера. Обавештајна мрежа била је добро организована и у редовима бугарске војске. У Белој Паланци и Светој Петки добијани су подаци о кретању непријатеља, његовим плановима и наоружању. Преко бугарских војника у Белој Паланци у неколико наврата је набављена муниција, мазиво за аутоматско оружје и санитарски материјал. Неколико припадника жандармеријске станице у Белој Паланци, поред података војне природе, слали су партизанима у децембру 1941. године обућу, муницију и со.

Везу између Нишавског одреда и пунктова у Белој Паланци и Нишу одржавао је преко партијског повереништва недићевски поднаредник из Чифлика. У четничком штабу у Сићеву било је 12 симпа-

тизера, међу којима 2 четовође, који су достављали Нишавском одреду све потребне податке. У среском начелству у Белој Паланци радили су као партизански обавештајци 2 полицијска писара (Тиосав Павловић и Арсенијевић) и један шумарски инжењер (Мирко Потих, из Пирота). Под изговором да су у питању избеглице, они су издали легитимације великом броју партијских руководиоца, члановима Округног комитета и партијских поверенстава и куририма Одрса и комитета.

Од краја новембра 1941. до марта 1942. године била је потпуно разбијена и уништена стара власт бивше Југославије, јер је служила непријатељу. У већини села сврљишког, белопаланачког и заплањског среза сва власт била је у рукама одбора НОФ и наоружаних месних партизанских десетина које су повремено, на позив Одрса, одлазиле у акције ради уништавања непријатељских гарнизона, паљења архива, враћања народу одузете стоке за потребе окупатора итд.

Октобар и прва половина новембра 1941. године био је период организованог јачања Одрса и борбе између партизана и четника за освајање терена и придобијање народних маса, борбе у којој су четници претрпели како морално-политички, тако и војнички слом.

ПРЕЛАЗАК НА АКЦИЈЕ ВЕЋИХ РАЗМЕРА

Бројчано нарастао, добро наоружан, уз пуну моралну и материјалну подршку народа, Нишавски одред је био спреман за акције већих размера: напад на комуникације и окупаторске гарнизоне. На иницијативу ОК Ниш 16. и 17. новембра одржан је заједнички састанак штабова Нишавског и Озренског одреда на Зеленом врху (Сврљишке планине). На том састанку направљен је план о заједничком нападу на бугарске гарнизоне у Сићевачкој клисури, који су чували тунеле, мостове, електричне централе на Нишави. Створена је заједничка команда и израђен детаљан план о нападу на ове објекте. Пошто су прикупљени сви подаци о непријатељским снагама и направљен план обезбеђења јединица које су требале да учествују у нападу, направљен је распоред и одређен је тачан дан и час напада.

Прва акција је извршена на четнички штаб војводе Боже у селу Сићеву. Ту су се били концентрисали сви остаци разбијених четничких одреда са овог подручја. После солидних припрема акција је извршена ноћу између 18. и 19. новембра. Уз помоћ 12 четника партизанских сарадника, једна чета Нишавског одреда упала је у штаб и разоружала га. Остали четници, њих 80, положили су оружје без икаквог отпора. Војвода те вечери није био у штабу. Пошто су стрељана два четника - заменик војводе „Иван Грозни“ и један четовођа, осталима је одузето оружје и пуштени су својим кућама. У Сврљишки партизански одред је ступило свих 12 четника који су помогли у припремању акције. Међу њима су биле и две четовође; већина тих четника били су у партизанима добри борци.

Са ликвидацијом последње четничке групације на десној страни Нишаве у Сићеву, која је служила и као нека врста предстраже

бугарском гарнизону и објектима у Сићевачкој клисури, створени су услови да се приступи уништавању и тих објеката. Пошто су постављена јака обезбеђења према Нишу на Плочи, и са друге стране туњела према Белој Паланци, у ноћи 20. новембра две групе бораца од по 30 до 40 људи извршили су напад на објекте у Сићевачкој клисури.

Прва група, којом је командовао Васа Анђелковић Албанац, после краћег пушкарања демолирала је електричну централу и заузела железничку станицу Сићево. У том нападу заробљено је 9 бугарских војника. На страни партизана није било губитака. Друга група нападала је железнички мост и станицу у Светој Петки. После трочасовне врло оштре борбе са Бугарима, ова група није успела да изврши задатак. Бугарски гарнизон је овде био бројно много јачи од партизана, наоружан тешким митраљезима и добро утврђен, у бункерима од камена и бетона. Партизани су у једном јуришу успели да заузму мост на Нишави, али су Бугари извршили противнапад и поново га повратили, тако да партизани нису стигли да учврсте сандук експлозива на мосту.

Под јаким притиском бројно надмоћнијих бугарских снага морали су да одступе без губитака. Само два партизана су лако рањена. Рањенике су извели и одвели собом.

Десетина која је обезбеђивала напад са друге стране Сићевачке клисуре према Белој Паланци, пошто је порушила пругу код Црвеног брега, вештим маневром је прво напала бугарску посаду код Радовога Дола па затим ону другу у станици Долац на растојању 3 км. и извукла се из борбе онда када су Бугари почели међусобно да се туку мислећи једни за друге да су партизани. Та борба је трајала од поноћи до сванућа. Заробљене бугарске војнике партизани су одвели собом у место Паш на Сврњшким планинама и идућег дана их пустили на слободу.

После ове акције једна немачка јединица из Ниша натоварена на 13 камiona са артиљеријом, цео дан је бомбардовала Зелени врх са друма код Црнољевнице и Округлице и увече се вратила поново у Ниш. У то време међу бугарским јединицама није постојало неко веће расположење за борбу са партизанима. Они су се бранили у својим утврђењима не предузимајући никакве акције противу партизана изван пруге. Можда је то била само привремена тактика да би касније, у 1942. години, у вршењу злочина над мирним становништвом превазишли и своје претке из првог светског рата и Немце. Крајем новембра 1941. године, преко позадинских веза, дошла су у партизане два бугарска војника: Неофрит Стојанов Ломски и Асен Друцанов Балкански. То су били први партизани по народности Бугари у нишком округу. Обојица су били врло храбри борци и добри другови. Погинули су као партизани: Ломски за време Аћимовићеве офанзиве јула 1942. године, а Балкански јуна 1943. године заједно са партизаном Котом у Топлом Долу на Старој Планини, где су наишли на заседу.

Следећу акцију Одред је извршио на Грамади, на прузи Ниш — Зајечар. Пошто су претходно од позадинских организација из

Ниша и Сврљига добијени тачни подаци о кретању војних транспорта на тој прузи, одред је 23. новембра сишао са Зеленог врха у село Преконугу. Ту су му се прикључиле две месне наоружане партизанске десетине — једна из Округлице, а друга из Прекопоге са укупно 15 бораца — и кренули сви скупа на Грамаду. Командант Одрета је окупљеним борцима, којих је било 130, изнео план напада на железничку станицу Грамада — тунел и мостове. Ујутру, 24. новембра, кренуло се у акцију за које време су две групе обезбеђивале прелазе на путевима од Ниша и Сврљига.

Главнина Одрета је, са командантом и комесаром на челу у стрељачком строју, трчећим кораком, заузела железничку станицу. Док се комесар са још два борца укопчао у редовну телефонску везу са отправником возова и запосео све инсталације на станици, остали борци су заузели положај у станици, околним зградама и шанчевима и маскирали се. Са прозора и из ровова вириле су само цеви од пушкомитраљеза. Око 8 часова напшао је воз, потпуно нормално сачекао га је као и увек отправник возова. У то су два партизана са пиштољима у цивилном оделу ускочили у локомотиву. Једна десетина са упореним пушкама је ишла од вагона на вагон и истеривала путнике. У возу је било 60 недишеваца. Неки од њих су покушали да дају отпор али када су видели да су партизани свугде околу почели су да излазе подигнутих руку. Неки су, скинувши горњи део униформе, покушали да се покривају женским капутима, тискајући се уз жене и цивиле, али је све то било узалуд. За непуних 30 минута 60 недишеваца са 2 официра и 8 подофицира кренуло је у колони по 2 ка месту Колорници на Сврљинским планинама. За то време одељење које је обезбеђивало Одред дигло је у ваздух оближни мост на путу, запленивши том приликом два камиона. У камионе је натоварено од недишеваца заплењено оружје и велика количина дувана. Све то у пратњи два партизана пребачено је прско Сврљига у Гулијан, а затим коњима престо у базу на Зеленом врху.

Друга група партизана је минирала пругу у тунелу. Намера је била да се празан воз под пуном паром пусти кроз тунел на оштећену пругу и да се тамо заглави. Међутим, воз је муњевитом брзином пролетео кроз тунел и зауставио се чак код Нишевца. Шездесеторици недишеваца, које су немци били упутили да запоседну и обезбеђују раније порушени рудник Подвис, после саслушавања предложено је да ко жели може постати партизан. Јавила су се свега двојица. Сви остали су изјавили да су болесни, неспособни, да имају ситну децу итд. После краћег разговора у Штабу, одлучено је да се сви пусти на слободу, под условом да више не служе непријатељу, а пошто су „болесни” и не могу да издрже напоре у партизанима, затражено је да своју одећу, ћебад и шаторска крила, које су добили пре три дана, уступе „добривољно” партизанима да би се они успешније борили. Једна партизанска десетина зашла је у оближња села и сакупила старе прње од сељака и дала недишевцима да то обуку. Пошто је постројио све недишевце у колону, Васа Албанац је дао њиховом команданту једну стару пећ, скинуту са плота појате која је послужила

уместо добоша. Уз лупање у лимену пех недићевски командант је командовао да колона крене. Једна партизанска десетина их је пратила до села Малча. Одатас су недићевци сами одмарширали ка Нишцу. Народ се успут смејао. Окружни комитет је замерио Штабу Одред а што нико од официра није добио заслужену казну. То је био стварно велики пропуст јер се недићевци нису држали датог обећања. С многима од њих смо се сретали касније у борбама вођеним 1942. године.

После ове успеле акције, коју је народ са задовољством поздравео, у немачким и бугарским гарнизонима у градовима и на прузи настао је страх и велико огорчење. Немци су одмах довели артиљерију и са Плоче и из Округлице цео дан тукли артиљеријском ватром Сврљишке планине. Ни овога пута Немци нису смели да се удаље од топова и камиона, па су се као и раније у први мрак вратили у Ниш. Над народом нису вршили никакве репресалије.

Три дана касније, 26. новембра, једна чета Сврљшког одреда добила је задатак да разоружа недићевску граничну стражу у Бабином Калу. У току дана партизани су дошли изнад села и у први мрак, пошто су прекинули телефонску везу, извршили преспад на граничаре који су се ту налазили. Изненађени и избезумљени од страха, граничари су предали оружје без борбе. Одузето је 10 пушака, сва нађена муниција, њебад и остала опрема. Пошто је одржан збор са народом и запаљена општинска архива недићевци су пуштени кућама, а чета се са оружјем вратила у своју базу на Зелени врх.

ПОДЕЛА ОДРЕДА НА ДВЕ ЧЕТЕ

Сврљшки партизански одред се кроз свакодневне акције организационо учврстио и бројчано ојачао. Првог децембра 1941. године имао је 96 бораца и 12 пушкомитраљеза. У магацинима у резерви било је преко 200 пушака немачке, бугарске и француске производње и 10 пушкомитраљеза „шоша“. Због недостатка резервне муниције на ово оружје се није рачунало, па је оно касније уступљено месним партизанским десетинама.

Окружни комитет је проценио да Одред може и треба да прошири операције и на подручју Запања и Пирота. После партизанског састанка на Зеленом врху, у присуству члана ОК Зелета Вељковића Станимира и Александра Аце Симића, који су такође дошли са терена, одлучено је да се Одред подели на две чете, које су касније требале да постану самостални одреди. Подела је одмах извршена. Сувопланинска чета је добила 50 бораца под командом Крсте Борђевића Коче. Са том четом били су командант Одред Радивоје Вујошевић Риста, комесар Одред Данило Прица Бора и партијски руководилац Одред Милосав Игњатовић Јанко. Сврљшким четом командовао је Душан Трифунац Драгош, његов заменик је био Васа Анђелковић Албанац, комесар Војни Крајиновић Голем и начелник Штаба Одред др Јован Миленко Хаџић. Чете су се после ручка постројиле на снегу. Командант Одред је одржао краћи говор о зада-

цима Одрета и борбама које му предстоје. Положена је и заклетва, комесар Одрета је читао текст написане заклетве, а борци су понављали његове речи уздигнутих песница на поздрав. После заклетве све је било спремно за покрет. Борци обеју чета су се срдечно поздрављали стискањем руку и грљењем, пожелевши једни другима од свег срца велике успехе у борби против окупатора.

Сувопланинска чета је следеће ноћи прешла преко Нишаве на Суву планину. Пошто је одржала политичке конференције у селима Топоници и Вети, 3. децембра је дошла у село Јагличје са друге стране Суве планине, у Запаље. Задатак ове чете био је да ликвидира четнике у селу Гркињи. Они су се тамо били утврдили у школи и контролисали село Доње Запаље, отежавајући сваки озбиљнији рад политичких радника у вези између Запаља и Ниша. Напад на четнике је извршен 4. децембра после поноћи. Припреме нису биле добро обављене. Уместо три, путовало се више од пет часова. Један водич, бивши четник, водио нас је прско потока и брда до 4 сата ујутро. Борци су били јако изнурени. Журило се да се четници нападну што пре, да би до сванућа могли да буду ликвидирани. Међутим, изгледа да су они наслућивали да ће бити нападнути, па су се добро утврдили у школи и припремили за одбрану. На прозоре су ставили исплетену жицу и комаде од дасака, тако да нису могле да се убаце бомбе.

Борба је трајала до сванућа и свакако би се продужила да четницима није стигло појачање од Немаца који су стигли камионима из Ниша. Партизани су морали да одступе, четри борца су рањена, од којих 2 теже. Међу четворицом рањених партизана био је и Новица Илић Јоца, предатни члан КПЈ и члан Среског комитета у Белој Паланци. Он се уочи борбе прикључио Одреду у селу Вета, а сада је био рањен у стомак. Предузето је све што се могло да му се живот спаси. Под лажним именом је пребачен у Нишку болницу али је подлегао приликом операције.

На страни четника била су 4 мртва и око 20 је заробљених. После ове борбе чета се повукла са заробљеницима на Суву планину и преко Космовца дошла у Велики Крчмир, где је остала 3—4 дана. За то време одржано је више конференција са народом и запаљене су општинске архиве у Белој Води, Богдановцу и Коритници.

Окружни комитет Ниша је посебну пажњу поклонно подручју окупираном од Бугара (бивши срезови пиротски, царибродски, део лужничког среза). На то подручје Окружни комитет је још августа 1941. године послао групу комуниста, чланова Среског партијског комитета из Беле Паланке. Делови Нишавског партизанског одреда прелазили су на ово подручје снагама не већим од једне до 2 партизанске десетине, које су посебно одабирале из састава одреда и то махом од људства из тога краја. У децембру у Одреду је било 10—15 бораца из Пирота и ближе околине. Међу првима су дошли у одред Предраг Бошковић Павас, Драгољуб Миленковић Грца, Боривоје Јовановић Смутни, Нешић Александар Змај и други. У селима око Пирота постојали су организовани пунктови (Петровац, Ђиљан, Су-

водал), преко којих је пребацивано из тога краја људство и оружје за Одред. Народ тог подручја био је расположен за борбу против бугарских окупатора. И поред насиља и терора који су Бугари вршили над становништвом Пирота и околине тај покрет није се гасио све до ослобођења. Ради илустрације навешћу неке појединости које су се догодиле крајем 1941. године у опом делу пиротског краја окупираног од Бугара, који се простире према Старој планини и Високу. У тај крај Партија 1941. године није стигла да продре, па су се неки патриоти из села у Високу, дознавши да се у Србији воде оштре борбе између партизанских одреда и окупатора, самоиницијативно организовали у другој половини децембра 1941. године у чету од 30—40 добро наоружаних бораца, која је почела да уништава бугарску окупаторску власт. У Великој Лукањи запалили су општинску архиву, најурли бугарског кмета и поставили Јеленка Рапеловића за председника општине. Убрзо после тога Бугари су против те групе бораца дигли јака три потерна одсељења и након 2—3 окршаја потпуно је разбио. Многи су погинули у борби, а неки су заробљени и осуђени на смрт. Том приликом осуђено је на смрт од стране бугарског војног суда и стрељано око 40 бораца и сарадника партизана. Дознавши за овај догађај на Старој планини Нишавска чета је одмах упутила у тај крај једну добро опремљену партизанску десетину, која је прикупила остало људство и довела у Одред 12 бораца, међу којима су била 2 рањеника. То је било крајем децембра 1941. године.

Сврљишка чета је за то време била усредсредила своју активност на горњи део сврљишког среза, према српско-бугарској граници у околини Калне и Гушевца. После одржаних конференција са народом у селима Гушевцу и Влахову, 9. децембра је разоружала Недићеву граничну стражу у Јаловик Извору, састала се са Заглавском четом Тимочког одреда код Лукова и обе чете су следећег дана биле у Извору. У Извору су партизани ухватили једну жену шпијуну, коју је из Сврљига послао четовођа Нарашић. Пошто је ухваћена на делу са подацима о бројном стању и наоружању партизана, др Хашић је инсистирао да народ на збору одлучи шта да се ради са том женом. Донета је једногласна одлука да се стреља. Смртну казну је извршила партизанка Каћа. То је била прва и једина жена коју су стрељали партизани у 1941. години у нишком крају.

План обеју чета био је да следећих дана нападну четнике у селу Жлане и рудник Вину. Обе чете су 11. децембра стигле преко Тијовца у село Кренту. Увече је дата приредба за грабањство. Партизани су се задржали у селу целу ноћ и сутрадан до подне. За то време и непријатељ није мировао. Дознавши да се део Одред налази у Заплању, као и бројно стање и наоружање обеју чета, Немци су преко шпијуна пратили кретање партизана, а онда су заједно са бољевачким и борским четницима извршили напад на партизанима, опколивши их са 3 стране. Чете су без оклевања, да би показале народу да се не боје Немаца, прихватиле борбу не знајући бројно стање непријатеља. Чете су код села упорно браниле своје положаје читава два и по сата. Када су четници јаким снагама почели да опко-

лавају партизанске положаје почело је повлачење, али је већ било касно. непријатељ је био бројнији и боље наоружан: 50 Немаца и 300 четника, а партизана је било око 90 и то већина новодошлих бораца, омладинаца, који нису имали скоро никаквог искуства у ратовању. Па ипак чете су се под борбом повукле на Тресибабу претрпевши губитке са 19 мртвих и рањених. На страни непријатеља је погинуло 12 Немаца и 60 четника. Борба код Кренте, мада су непријатељу нанети тешки губитци и мада је та борба имала великог одјека у том крају, оцењена је као лош тактички потез. Није требало по дану тако дуго и упорно бранити положаје за које се претпостављало да се не могу одржати, јер је непријатељ био многоструко јачи, нападао је по дану и то му је годило. Погинули су углавном стари партизани, међу којима је било 4 члана Партије и 2 скојевца. Они су представљали основ руководственог језгра. У чети и десетинама је остао само 1 члан Партије и 8 скојеваца. После борбе код Кренте команду над Нишавском четом преузео је Васа Анђелковић Албанац, а Душан Трифунац је упућен на партијски рад у сврљински срез.

После борбе на Кренти четници су се упутили у сврљинска села, а нарочито у она око Зеленог врха, која су листом била за партизана и почели да их плачкају. Партизанске сараднике су јавно батинали, а њиховим ћеркама узимали дарове које су спремале за удају. Четничке шарене, тзв. влашке торбе биле су пуне кошуља и чарапа које су узели у преметачини од девојака из сврљинских села. Носили су уз то печене кокошке, гibanце и флаше са вином и ракијом. Са таквим пленом од партизана, како су се хвалили једни другима, они су око 20. децембра изишли на Зелени врх и упали у партизанску базу, која је била празна. Пошто су се добро најели и напунили четници су почели да руше колибе и уништавају инвентар. У том тренутку Сврљинска чета се налазила на свега 2 км. од базе на горњоринским појатама. Када су сељаци известили партизане да су четници на Зеленом врху Албанац је сав огорчен због погинулих другова на Кренти одмах с Четом кренуо на Зелени врх. По дубоком снегу до појаса, Чета је за мање од пола сата била на Зеленом врху. Не чекајући команду и распоред, борци су јуришали на колибе. Пијани и потпуно изнемањени, четници су се дали у панично бекство. Дубок снег је успоривао кретање па су многи бацали све са себе: оружје, муницију, торбе, шубаре и све чиме су могли на брзину да се растерете. Не знајући терен пеки су скакали са литица високих и до 10 метара. Њихова тела пронађена су тек на пролеће када се снег отопио. У тој акцији убијено је око 15 четника, заплењено је око 20 пушака, доста муниције и хране, коју су четници оставили у бекству. Када су стигли у Сврљинг, четници су причали грађанима да је требало 4 сата да се попу на Зелени врх, а да су сушили за непуних пола сата.

Сазнавши за велике губитке Сврљинске чете у борби на Кренти, Сувопланинска чета је са Штабом Одреда одмах кренула из Запања назад на сврљински терен. Чета је преко Богдановца и Беле Воде око 23. децембра била на Шљивовичком вису изнад Беле Палан-

ке и припремала се да следеће вечери пређе Нишаву и пругу. Послат је одмах курир из одреда за Белу Паланку да са позадинским радницима припреми место прелаза. Пошто је од партијске организације добијен податак да у току ноћи треба да прођу пругом немачки војни транспорти и одабрано место прелаза, Чета је исте вечери преко села Клисуре сишла на пругу код Чифлика. Једна десетина је добила задатак да минира пругу, а остали су прешли преко Нишаве у село Љуботовић. Десетина је после поноћи минирала пругу. Када је наишао немачки транспортни воз због неисправног експлозива није дошло до избацивања воза из шина, већ само до незнатног оштећења пруге. Експлозив је искривао само 3 м. шина и воз је одмах стао. У Љуботовици је разоружано 10 Недићевих граничара и запаљена општинска архива.

Након 2 дана на Манојличким појатама састале су се обе чете. Сусрет је био врло дирљив. Многим друговима су очи засузиле од жалости за палим друговима, јер је то био највећи губитак од оснивања Одреда и то су изгубљени они који су учествовали у њиховом стварању. У част палих другова партизан Душан Тасковић Срећко написао је партизанску песму тугованку „Сврљишка брда и врх зелени“:

Сврљишка брда и Врх зелени,
тужном су маглом обавијени.
Стазом се пење Сврљишка чета,
после велике борбе код Кренте.
Ветар студени, зима уједа,
другови мисле на своје пале,
а лав зелени главу савио,
тужно запита где су остали?
Борба код Кренте лаве зелени,
прогута Јову, Колета, Крсту,
херојски паде Голем и Цале,
дадоше живот правди, слободи.
Чуј сад Зелени нашу заклетву,
коју дајемо народу, теби:
Наше другове пале у борби
светићемо ми храбро, истрајно,
нећемо стати, клонути, пасти,
док нашом земљом газе душмани“.

То је била једна од најпопуларнијих песама која је певана за све време рата у партизанским јединицама и народу овог краја.

До почетка јануара 1942. године Одред се кретао углавном на територији белопаланачког и сврљишког среза, одржавајући зборове, конференције, стварајући месне партизанске десетине, одборе НОФ и наоружане омладинске групе. Услови за рад су били неупоредиво бољи у односу на почетак. Партизани су били господари ситуације.

Од 30 бораца, са колико се почело у септембру, израстао је јак одред са 130 одабраних и добро наоружаних бораца, са високим моралом и добрим борбеним искуством и васпитањем, које им је дала Комунистичка партија Југославије кроз петомесечни рад и борбу, спремни за наступајуће акције против непријатеља у 1942. и у наредним годинама до потпуног ослобођења наше земље од окупатора и његових помагача.

ДРАГОЉУБ Ж. МИРЧЕТИЋ

ОСНИВАЊЕ НИШАВСКЕ (ПИРОТСКЕ) ПАРТИЗАНСКЕ ЧЕТЕ

Друга чета названа Нишавска (Пиротска) партизанска чета, као формацијска јединица Сврљашког (Нишавског) НОП одреда била је формирана негде око 20. јуна 1942. године, када је на Сврљашким планинама била извршена „реорганизација“ Сврљашког одреда.⁽¹⁾ Формирање Друге партизанске чете пада у време познате и по злу чувене јунске бугарске офанзиве на слободну територију коју су тада држали Озренски и Сврљашки НОП одред.⁽²⁾

За формирање Нишавске (Пиротске) партизанске чете постојали су тада сви људски, материјални и организационо-политички услови. У Сврљашком НОП одреду налазило се преко тридесетак бораца пореклом са пиротског терена, прекаљених и одважних бораца спремних на све напоре и жртве у НОБ. Народ пиротског краја захтевао је да се и на његовом терену формира једна партизанска јединица, јер већина народних маса на том терену била је расположена за НОП и спремна на сарадњу са партизанима. У току борби Сврљашког НОП одреда на нишком терену, од Пироћанаца се издвојио један део бораца познат по својим политичким и руководиоачким квалитетима, чиме је обезбеђен и руководиоци пиротски кадар за новоформирану Нишавску чету.

1) Велимир Костић Бајсез. Око Сврљашких планина 1942. године. Рукпис за чланак за часопис „Војно дело“, Београд 1968. (Рукпис је дат аутору овог написа на трајно коришћење).

2) Бугарска јунска офанзива вршена је по изричитом наређењу немачког команданта за Југоисток, са основним циљем уништења партизанских снага на територији нишког округа. Основна замисао акције била је у томе, да се од партизана „очисти“ територија: Ниш—река Нишава — Бела Паланка — демаркациона линија према Бугарској —Књажевац — Сокобања — Алексинац и да се ту униште Нишавски (Сврљашки) и Озренски НОП одреди, који су својим борбеним акцијама непосредно и опасно угрожавали све комуникације важне за немачко командовање, па и за сам Ниш.

Јунска бугарска офанзива извођена је снагама 1. бугарског корпуса и трајала је од 25. јуна до 1. јула 1942. године, али у њој непријатељ није постигао скоро никакве војничке успехе према партизанским јединицама. (Видети: Драгољуб Мирчетић, Озренски партизански одред, Рукпис, Монографија, Ниш 1973).

Чета је имала преко тридесет бораца наоружаних пушкама и са 6 пушкомитраљеза. За командира Чете одређен је Славчо Друцанов — Асен Балкански, политички комесар чете био је Добривоје Картаљевић — Душко Пужа, а заменик командира био је Светислав Милојковић Милојко. За партијског руководиоца Чете одређен је Велимир Костић Бајез, али како је он убрзо затим распоређен за партијског радника у белопаланачком срезу, то је ту функцију у Чети преузео Милоје Мичић Витко.

Одмах затим Сврљишки НОП одред је упао у познату Аћимовићеву потеру.³⁾

На дан 12. јула 1942. године, на месту званом Дубрава, на Сврљишким планинама, одржан је састанак Штаба и партијске организације Сврљишког НОП одреда, на коме је одлучено да се у вези са новонасталом војном и политичком ситуацијом на терену нишког округа и задацима који су стајали пред Сврљишким НОП одредом, овој подели на три партизанске групе, свака са својим задацима и са рејоном борбених дејства и политичке активности:

- 1. чета имала је да крене за Запаље;
- 2. чета (Нишавска) да крене за пиротски терен, и — на терену Сврљишких планина требало је да остане група од око петнаестак партизана, предвођена политичким комесаром Одредом, са задатком да сачува рањене и болесне партизане и да истовремено оствари везу са ОК КПЈ Ниш, која је тада била прекинута.⁴⁾

3) Аћимовићева потера организована је почетком јуна 1942. године и трајала је све до средине августа исте године, а одвијала се под непосредним руководством Милана Аћимовића, квислиншког министра унутрашњих послова. Као основни циљ имала је уништење партизанских одреда на територији јужне и југоисточне Србије: Озренски, Сврљишки (Нишавски), Топлички, Јастребачки и Јабланички НОП одред, и била је најтемељитије припремана и организованија од свих до тадашњих непријатељских потера против партизана.

Захваљујући обавештајном деловању војно-судског капетана СДС Јована Тошића, који је радио у Обласној команди САС у Нишу, и који је био на непосредној вези са ОККПЈ Ниш, који је цео записник са конференције, одржане у Нишу ради припрема Аћимовићеве потере, предао секретару ОККПЈ Ниш, о непријатељској офанзиви били су исцрпно обавештени штабови Јастребачког, Јабланичког и допекле Озренског НОП одреда и они су се солидно припремили за одбијање ове најпознатије непријатељске потере.

Међутим, услед непостојања веза између ОККПЈ Ниш и Штаба Сврљишког НОП одреда, овај одред није био упозорен на непријатељску потеру, па је у њу необазииво упао и 26. јула 1942. године, а његова Прва чета и Штаб одреда била су потпуно разбијени у неравним борбама са далеко јачим непријатељским снагама на Сврљишким планинама.

4) Драгољуб Мирчетић, Командант и комесари (Биографије Димитрија Драговића, Алексе Маркишића, Радоја Вујошевића, Ивана Вушовића, Милосава Игњатовића и Дашила Прице), Издање Општинског одбора СУБ НОР Ниш, 1971, 171, 172.

Доносећи одлуку о подели Одрода на три дела: две чете и једна група (12. јула 1942. године на Зеленом врху), од којих је Другој чети наређено да крене према и иза демократионе линије. Штаб Одрода је извршавао већ раније донету одлуку ОК КПЈ Ниш о стварању једне партизанске јединице састављене од бораца са пиротског подручја и са рејоном борбених дејства и политичког деловања у широтском округу.

У Чети је било преско тридесет бораца, највећим делом родом са пиротског терена, који су у Сврљишки НОП одред ступили у јесен и зиму 1941. и почетком 1942. године и били већ прекаљени борци у борби против немачких и бугарских окупатора и домаћих квислинга.

У Чети су били: Александар Видановић Буџони, Славчо Друцанов Балкански, Димитар Инајев Димитров, Момчило Борђевић Милутиновић Слободан, Тугомир Борђевић, Ратомир Игњатовић, Петар Игњатовић Лозовски, Добривоје Картаљевић — Душко Пуџа, Станмир Лазаревић Лазарко, Драгољуб Миленковић Грца, Светислав Милојковић Милојко, Милоје Мичић Витко, Јован Николић Јоца, Борислав Стојановић (радици); Драгољуб Борђевић Девански, Драгутин Златановић Блихер, Драгутин Манчић Катранџија, Данило Панчић, Тихомир Панчић Панча, Велимир Симић, Петар Симоновић, Светислав Цакнић Тиса (сељаци); Радомир Гајић, Ратко Стаменковић и Ратко Тошић Бојовић, војна лица, Предраг Бошковић Павле, студент, и Будимир Борђевић Ђак.

Значи, свега 15 радника, 8 земљорадника, 3 војна лица, један студент и један Ђак — нешто око тридесетак бораца са јаким радничким класним језгром.

Командни састав Чете био је следећи: Командир Чете пред њен полазак на пиротски терен био је Славчо Друцанов — Асен Балкански, металски радник из села Ђупрење (видински округ), за заменика је одређен Светислав Милојковић Милојко, лончарски радник из белопаланачког села Моклишта. Политички комесар чете био је Добривоје Картаљевић — Душко Пуџа, обућарски радник из Пирота, а помоћник комесара и партијски руководиоца био је Милоје Мичић Витко, металски радник из Ужица, иначе радник у Железничкој радионици у Нишу.

Десетари су били: Петар Игњатовић Лозовски, Данило Панчић, Тихомир Панчић Панча и Петар Симоновић, а политички делегат једне десетине био је Велимир Симић.

ЗАДАЦИ ДРУГЕ (НИШАВСКЕ) ПАРТИЗАНСКЕ ЧЕТЕ

Другој (Нишавској) партизанској чети⁵⁾ Сврљинског НОП одреда, пред њен полазак на пиротски терен, било је наређено од штаба Сврљинског НОП одреда „... да се пребаци прско демаркационе линије између бугарске и немачке окупационе зоне источне Србије, да избије у рејон Темске и одатле развије дејства ка Пироту и даље ка Цариброду, ангажујући се притом у првом реду на окупљању симпатизера НОП и придобијању бугарских војника за антифашистичку борбу. Командир чете Славчо Друџанов Балкански, већ прослављени партизан Сврљинског одреда, иначе бугарски комуниста, био је пун амбиција да своје сународнике покрене у антифашистичку борбу. Њему је тешко падало што бугарски војници не прихватају позив КПЈ, чак ни позив Георги Димитрова, вође бугарских комуниста, па је од продора своје чете у окупиране делове Србије очекивао много, пре свега стварање једног партизанског одреда и на државној територији Бугарске...“⁶⁾

5) Божидар Колџи Пуниша, Казивања и сећања, Нишавска партизанска чета. Лист „Слобода“, Пирот 1974, број 1167 — 1169. —

Интересантно је истаћи, да неки преживели борци Нишавске чете ову партизанску јединицу не сматрају нити називају четом, већ само десетницом. Тако Божидар Колџи Пуниша, у свом напред наведеном чланку, прилично категорички каже:

„Са нестанком Нишавског (Сврљинског — Д. М.) одреда, којег је непријатељ разбио јула 1942. године, нестала је и та Нишавска чета. Остала је само једна десетница те чете која је у времену разбијања Одред била на терену Тимока. Ову десетницу неки другови из Нишавског одреда прво су звали — Окрњена друга чета, а после — Друга чета. У ствари то није ни Нишавска чета, ни Друга чета, ни Окрњена друга чета, већ део те Нишавске чете, а тај део тада, 1942. године, звали смо само десетница. И по броју бораца ова десетница није могла да буде чета. Па и та десетница Нишавске чете распала се и није више била никаква војничка формација.“

(Дозвољавајући себи да се не сложимо ни у начелу са оваквим тврдњама, касније ћемо се вратити на нашу тврдњу да се овде ради о формацијској војној јединици са правом назване Чета).

6) Партизански одреди источне Србије, и. д. страна 238.

Увођењем демаркационе линије између бугарске и немачке окупационе зоне у Србији,⁽⁷⁾ Бугари су од првих дана доласка у протски, царибродски и лужнички срез намеравали да ту „вечно остану“ и да обезбеде да та територија постане потпуно њихова, бугаризована. У том циљу, бугарске војне власти су прекриле овај терен многим мањим или већим војничким гарнизонима, војничким посадним станицама и многобројним жандармеријским и полицијским станицама. Сви су они даље развијали обавештајну и доушничку службу и организацију, како би се из прве руке и што пре сазнало морално-политичко стање и расположење народа овог краја, његов однос према бугарској војсци и политичкој власти и Бугарској уопште, као и однос српског и бугарског народа на овој територији према партизанима и НОП уопште.

Бугарске војне и политичке власти у циљу потпуног политичког, административног, културног и економског освајања овог, релативно великог, подручја од остале Србије и гушења сваке партизанске војне и политичке активности и НОП на овом терену, предузимале су, при свакој, ма и најмањој активности НОП, жестоке репресивне физичке, политичке и административне мере са тежњом да при томе баш у српском народу овог подручја нађу извршиоце ових својих планова и намера. То објашњава и чињенице појаве

7) После многих интервенција код Немаца и истовременог самовољног померања граница према Србији, на дан 15. јануара 1942. године, на заседању бугарске скупштине, Народног собрања у Софији, представник Бугарске владе званично је обавестио бугарске посланике и прокламовао границе према Србији окупираној од Немаца.

Према тој званичној Владиној изјави, та граница била је овако обележена: Десна обала Тимока, од његовог ушћа до висине села Градског, затим прелази на леву обалу Тимока и преко села Рготине, Злота, Деспотовца, Јасенова и Милешева избија чак до Крагујевца, обухватајући градове Буприју и Јагодину. На западу је та граница ишла линијом Крагујевац — Краљево и настављала се Ибром све до Косовске Митровице, с тим што Краљево и Крагујевац нису били уклопљени у ту границу. Од Косовске Митровице граница је, према тој званичној изјави, скретала преко планинског земљишта, ишла линијом села Бабин Мост — Веља Глава одакле се спуштала на град Врање.

Као што се види, Бугари су велики део Србије званично прогласили саставним делом своје државне територије и своје државе, иако су Немци само „привремено“ уступили ове територије да би са њих ослободили своје војне снаге за рат на Источном фронту и у земљи против партизана.

(Видети: Драгољуб Мирчетић, Бугарска дивизија у Топлици, Рукопис, Ниш 1969).

У ствари „демаркациона линија“ јуна 1942. године била је: десном обалом Тимока, од његовог ушћа у Дунав до потока Вирови (у висини с. Градсково), затим старом границом до превоја Св. Никола (источно од Књажевца), затим преко Калне, па источно до Јужне Мораве.

(Видети: Партизански одреди источне Србије, н. д. страна 127).

извесног, мада не тако великог, броја квислинга, домаћих издајника, доушника и других, опаснијих или само заведених бугарских трабана и партизанских непријатеља из редова српске и бугарске националности у пиротском крају.

Једна од мера којима су се бугарске војне и политичке власти покушавале супротставити нарастајућем утицају НОП у овом делу Србије, било је и одвођење масе стаповника овог краја на принудни рад у бугарску, најчешће на тешке физичке радове (изградња путева, сеча шуме, рад у рудницима, изградња великих грађевинских објеката и слично) и њихово одвајање од родног завичаја.

Према томе, пред Нишавску партизанску чету Сврљишког НОП одреда, а у складу са војном и политичком ситуацијом на терену пиротског војног округа, на састанку од 12. јула 1942. године, били су постављени следћи задаци војне и морално-политичке природе:

Извођење борбених акција на пиротском терену где тада није било ни једне партизанске јединице и везивање на себе и своју борбену активност бугарских војничких и полицијских снага у оружаним сукобима са партизанима;

Прикупљање оружја и муниције за које су партизани из извиднице Светислава Милојковића допели податке да постоје на пиротском терену.^(*)

Сузбити учмалост и пасивност НОП и оживети политичко деловање на линији НОП његовог оживљавања и даљег развијања у широким народним масама пиротског (нишавског), цариградског (дмитровградског) и дела лужичког среза, које су живеље у условима страховитог психичког и физичког терора од стране бугарских окупатора (војних, полицијских и политичких власти);

успостављање веза са групама сарадника и симпатизера НОП који су радили у Пироту и околини. Те групе су још од 1941. године скоро непрекидно постојале и деловале у Пироту, Ђиљану, Барје Чифлику, Расници и још у неким селима пиротске околине;

повезивање и активирање партизана бораца, који су раније, било из којих разлога (страх, пасивност, дезертерство, жеља да се боре на свом терену и слично), напустили Сврљишки НОП одрел почетком 1942. године и отишли на свој терен;

мобилизација нових бораца из тих крајева за партизанске једи-

8) Штаб Сврљишког НОП одреда располагао је са доста сигурних и проверених података, да се код народа овог краја Србије налази сакривено много оружја и муниције, која је заостала од граничних јединица бивше југословенске војске, које су на пиротском терену биле расформиране или су се распале у краткотрајном априлском рату 1941. године.

Позитивно се знало да је тај народ спреман да партизанима преда сво оружје и муницију са којим је располагао. Један од људи са овог терена који је располагао са много оружја и муниције био је Добривоје Бирић који је са својим оцем Костом располагао са десетак пушака и много бомби. Били су то верни партизански сарадници још од 1941. године. (Видети Напомену број 9).

нице шишког округа и омасовљење Нишавске партизанске чете, како би се и тим путем створили организациони војни, политички и људски услови и искористили огромни и масовни људски потенцијали и материјални услови за формирање једног партизанског (Нишавског) НОП одреда за пиротски крај;

спречавање бугарских војних и политичких власти да одводе становништво тих крајева на ропски, принудни рад у Бугарску;

ликвидација свих квислинга на тој територији, који су несумњиво представљали војничку, политичку и физичку подршку и непосредне извршиоце мера бугарских окупатора у спровођењу њихових планова о потпуној и убрзаној „бугаризацији“ ових крајева Србије, као и ликвидација представника бугарске окупационе власти, које је бугарска администрација доводила из бугарске, одређивала их за кметове по пиротским селима и преко њих спроводила политичку „бугаризацију“ и нарочито одређене мере ратне привреде које су економски веома тешко погађале српско становништво пиротског краја, и најзад,

придобивање бугарских војника и бугарских маса на територији пиротског округа за антифашистичку борбу, са јасном и догледном перспективом стварања једног партизанског одреда и на државној територији Бугарске.

ПРЕЛАЗАК ЧЕТЕ НА ПИРОТСКИ ТЕРЕН

У поћи 12. јула 1942. године, све три јединице Сврљинског НОП одреда кренуле су према својим одређеним им рејонима борбених дејстава и политичког деловања, без икакве тактичке везе једне са другом.

Нишавска партизанска чета је пошла са Зеленог врха на Сврљинским планинама према демаркационој линији, исту прешла и кренула ка пиротском крају. Испред себе је, пар дана раније, послала претходницу јачине једне десетине партизана под командом Светислава Милојковића Милојка да испита терен на који је долазила.⁹⁾

Чета је кренула ка селу Петровцу, овде је од партизанских сарадника и симпатизера узела неко оружје и нешто муниције и наставила даље пут спремна на оружане акције против бугарских окупатора на терену пиротског ратног округа.¹⁰⁾

Затим је Чета, преко Жуковског моста, дошла у село Рагодеш, где се, у неким колибама изнад села Церове, састала са партизанском

9) Разговор аутора написа са Светиславом Милојковићем Милојком (тада замеником командира Нишавске партизанске чете, данас пензионером у Ваљеву), априла 1974. године у Ваљеву. (Препис магнетофонског снимка у власништву аутора, Ниш 1974).

10) Јован Митић Борбе, Оружане јединице НОП и њихове акције, Лист „Слобода“, Пирот 1974, број 1161.

десетинном — претходником предвођеном Светиславом Милојковићем Милојком.⁽¹¹⁾ Одавде је Славчо Друџанов Балкански, командир чете, уз раније добијену сагласност штаба Сврљинског НОП одреда, отишао за Бугарску,⁽¹²⁾ па је за привременог командира Чете одређен Петар Игњатовић Лозовски.

Пробивши се у рејон Темске, на територију такође окупирану од Бугарске, Чета се спремила на оружане акције против бугарске војске и на развијање својих борбених дејстава ка Пироту, управо у време када су Бугари најинтензивније мобилисали српски народ овог краја на принудни рад у Бугарску.

На овом терену Чета се задржала скоро десетак дана. Док се кретала по пиротском терену у Чету су пристигли нови добровољци, дошли су у село Рагодеш, где се Чета тада налазила. Били су то: Александар Вељковић, радник из Пирота, Живадин Илић Рајко, Ђак из Петровца, Божидар Колић Пуниша, грађевински радник из пиротског Обреповца, Милован Милошевић, Николић Дуган и Младраг Милојковић, обојица ученици из Гњилана. То је сада била јака партизанска јединица од преко четрдесет бораца, веома добро наоружаних и спремних на борбене акције против бугарских окупатора.

За то време Чета је из свог састава послала једну партизанску десетину која је ликвидирала издајника, сеоског кмета у селу Базовику.

Међутим, притисак далеко надмоћнијих бугарских снага био је веома јак. Чета је била стално прогањана и стално је била у маршевском покрету, услови за борбу против Бугара били су веома слаби и све тежи. Чета се успешно сакривала пред скоро свакодневним непријатељским потерама и није водила никакве борбене акције против бугарских окупатора.

11) До састанка главнине Нишавске чете са њеном претходником дошло је у рејону села Церове (тригонометар Големи Цер, 832 метара). Претходница је собом донела и огромну количину муниције прикупљене од народа из Топлог Дола, Рагодеша и свих околних села. Највише муниције прикупљено је у селу Топли Дол. Овде је узето и неколико сандука бомби, али су оне, од дугог стајања, највећим делом биле већ пропале, па је искоришћен само један сандук (Казивања Светислава Милојковића, Оп. цит. Као под 9).

12) Славчо Друџанов — Асен Балкански, командир Нишавске партизанске чете, у то доба тешко се разболео од пинијаса, реуматизма. Одази илегално у Бугарску, заједно са својим другом Димитром Илијевићем Димитровићем, Бугаринином и Ратком Тошићем Бојовићем. У Бугарској су скривени провели на лечењу скоро два месеца, а затим је Балкански покушавао, у чему је најазад и успео, да оствари партијску везу са неким руководиоцима КП Бугарске. Ту, чврсту везу између партијског руководства КП Бугарске и ОККПЈ Ниш и руководства НОП пиротског округа он је остварио маја 1943. године. Погинуо је 8. августа 1943. године код Топлог Дола од четничке заседе. Ратко Тошић Бојовић вратио се у Чету после десетак дана.

Чета је одржала неколико политичких зборова и састанака са родољубима у тим селима и на њима је народним масама објашњавала задатке и циљеве народноослободилачке борбе против бугарских и немачких окупатора, позивала људе на опште бојкотованье наређења и директива бугарских окупационих власти. Партизани су позивали народ на оружану борбу против окупатора.

Присуство Чете убрзо се осетило на пиротском терену и народне масе су убрзо увиделе колико је била лажна бугарска пропаганда о уништењу партизана у Србији. Чета је имала велики утицај на подизање морала народних маса овог краја, које су се раније, услед јаког непријатељског притиска, делимично пасивизирале на линији НОП.

Како су Бугари убрзо сазнали за постојање и деловање ове партизанске јединице на пиротском терену, упутили су бројне војне и полицијске снаге и потере за овом партизанском четом. Увидевши да неће моћи потпуно да изврши од штаба Сврљишког НОП одреда све постављене јој војне и политичке задатке, Команда Нишавске чете доноси одлуку о враћању Чете у формацијски састав свог Одрода, онако како је то било и договорено на већ поменутом састанку на Зеленом врху, 12. јула 1942. године.

ЧЕТА ЈЕ ПОНОВО НА БЕЛОПАЛАНАЧКОМ ТЕРЕНУ

Нишавска партизанска чета остала је по задатку на пиротском терену све до 19. јула 1942. године.

Док се налазила на пиротском терену, Команда Чете је послала неколико курира (из редова партизана Чете и партизанских активиста са терена) да ухвате везу са Штабом Сврљишког НОП одреда и да га обавесте о свом скором повратку на сврљишки терен у састав Одрода. Међутим, сви ти курири су један за другим нестајали и никада се није сазнало шта је са њима било.⁽¹³⁾ Команда Нишавске чете, по свему судећи, није имала скоро никакве податке о томе да се на белопаланачком и сврљишком терену и уопште у нишком округу у то време била већ разбуктала позната Аћимовићева потера и да је она у потпуности захватила и Сврљишки (Нишавски) НОП одред.

Нишавска партизанска чета се 19. јула 1942. године пред вече приближила демаркационој линији. Чета се дотле налазила у рејону Топлог Дола и онда се кретала правцем на Црни Врх, како би заварала траг непријатељу, затим се спустила на село Засковци, а одавде

13) Из разговора са преживелим борцима ове Чете, а посебно из разговора са Светиславом Милојковићем, може се извући доста вероватна претпоставка да се овде радило о некој тешкој издајничкој делатности, па се тако претпоставља да су недићевски граничари, стационарани на демаркационој линији, имали све податке о кретању Чете на пиротском терену, па чак и за датум њеног повратка на Сврљишке планине, о чему ће још бити речи.

у рејон села Рагодеша. Затим се кретала ка демаркационој линији прешавши друм између Враништа и Осмакова и на демаркациону линију је избила тек пред зору.

При преласку демаркационе линије код села Бабин Кал, Нишавска чета је упала у вешто и по свему судећи унапред припремљену заседу недићевске граничне посадне станице Српске граничне пољске страже (СГПС).⁽¹⁴⁾ Овде су их зауставили недићевски граничари, питајући каква је то војска. На партизански одговор додали су да су и они „народна војска” и онда су на партизане отворили жестоку пушчану и митраљеску ватру.

Развила се жестока и кратка оружана борба, у којој је погинуло пет недићеваца, а рањен је један недићевски граничарски поднаредник. Партизани су имали три погинула, један од њих је био и Добривоје Картаљевић — Душко Пужа, политички комесар Чете. Он је био тешко рањен и да не би пао жив у руке непријатељу, извршио је самоубиство бомбом.⁽¹⁶⁾

У „Прегледу дејства партизанских јединица у Србији”, за месец јул 1942. године, недићевска Команда СДС је јавила министру унутрашњих послова:

„20. VII 1942. Комунистички бандити напали су граничну стражу број 8 на месту Бабин Кал у близини Беле Паланке. Напад је одбијен.

4. У ноћи између 19. и 20. о. м. (јул — Д. М.) једна комунистичка банда на месту званом Бабин Кал, код Беле Паланке, прешла је са бугарске на нашу територију. Гранична стража је покушала да их у томе спречи, али није успела. Овом приликом је од стране комуниста рањен један гранични поднаредник.”⁽¹⁶⁾

У „Извештају о стању у земљи”, који је Команда СДС у Београду поднела Министарству унутрашњих послова, 23. јула 1942. године о овој борби пише:

„9). 22. јула о. г. (1942. — Д. М.) од стране једног одељења нашег граничног одреда убијен је у близини Бабиног Кала, срез бело-паланачки, један комунистички бандит, по изгледу интелектуалац. Његов идентитет није могао да се утврди, јер код њега нису нађене никакве исправе. (По свему судећи овде се ради о Добривоју Картаљевићу — Д. М.). За уништење бандита по напред наведеним случајевима, акција се наставља на терену.”⁽¹⁷⁾

14) Претпоставља се да су недићевци нечијом издајом тачно сазнали за датум наласка Чете на демаркациону линију и да су јој унапред припремили ову заседу код Бабин Кала. На ово наводе и неки недићевски извештаји, које ћемо касније навести, у којима изричито стоји: „Да ова партизанска група долази из Бугарске.”

15) По неким другим казивањима и написима (Видети: Наши пади, и. д. стр. 44), тешко рањеног Картаљевића ухватили су недићевци, одвели у Белу Паланку и тамо јавно стрељали.

16) ЗБОРНИК НОР-а, I/21-33, страна 300, 301.

17) ЗБОРНИК НОР-а, I/4 — 103, страна 330.

У овој борби био је тешко рањен још један партизан Нишавске чете (по казивању Светислава Милојковића, био је родом са пиротског терена) и он је одавде напустио Чету и вратио се у своје родно село на лечење.¹⁸⁾

После погибљи Добривоја Картаљевића код Бабиног Кала, за политичког комесара Нишавске партизанске чете одређен је Милоје Мичић Витко, који се задржао у функцији четног партијског руководиоца. Командир чете био је још увек Петар Игњатовић Лозовски, а његов заменик Светислав Милојковић Милојко.

Чета је затим прешла друм у висини села Козје и упала на белопаланачки терен. Застали су на једној колиби са намером да се ту зауставе на читав дан и да упуте курире на везу са штабом Сврњинског НОП одреда, не знајући да је Одред већ упао у Анимовићеву потеру. У том тренутку приметили су бројне бугарске и недићевске колоне које су као мрави кретале ка рејону Бабин Кала, Козја и Рињске планине и тек тада су партизани Нишавске чете схватили да су упали усред непријатељске потере. Тада су се вратили и курири и донели вести да су обе колибе, означене за везу, спаљене и да од партизана Сврњинског одреда нема ни трага ни гласа. Око 10 часова пре подне, 21. јула, видели су нове бугарске колоне у кретању ка Рињу, па су се у једној вртаци сакрили и ту остали све до 17 часова по подне истог дана.

Тада су Милоје Мичић Витко и Светислав Милојковић Милојко донели одлуку да са Четом искористе непосредне међупросторе између наступајућих непријатељских колона и да се спусте до села Риња, познатог по верности партизанима. У последњој кући према Бучју, од једног сељака, партизанског сарадника, су добили обавештења да се непријатељ налази свуда око њих и да су многи борци Сврњинског одреда већ побијени, а неки да су извршили самоубиство.

Поставивши јаке засаде према Доњем Рињу и Крупцу, Нишавска партизанска чета се разместила у Горњем Рињу и ту вечерала. Међутим, око 22 часа стража је јавила о приближавању бугарских и недићевских колона, па се Нишавска чета извлачи из села и опет зауставља у једној вртаци. Овде је донета одлука Команде, са којом се свих тридесетак бораца Чете у потпуности сложило, да се у тој вртаци остане преко целог дана, да се прихвати борба ако је непријатељ наметне, и да се нико не сме предати жив у руке ма и далеко надмоћнијем непријатељу, већ да изврши самоубиство.

У тој вртаци Чета је остала преко целог дана, 22. јула 1942. године. Падала је јака летња киша преко целог дана, па пре подне није ни било неког непријатељског покрета. Око подне тим правцем су опет наишле јаке бугарске и недићевске колоне које су пред собом, у стрељачком строју терале сељаке из ових села као таоце. Сакривени у овој вртаци, партизани су ослушкивали жамор непријатеља, чекајући борбу, али нису били откривени.

18) Оп. цит. Као под 9.

После подне су партизани Нишавске чете кренули са белопа- ланачког терена. Носили су са собом много муниције од које се нису смели растати.⁽¹⁹⁾ Падала је киша, плашна је била обавијена маглом и партизани су се неометани од непријатеља кретали ка Големом врху (кота 1022) поред села Глама и онда ка Букуровцу. Затим се магла одједном дигла, непријатељ их је приметно, па је дошло до краћег и безопасног пушкарања и како је мрак већ падао партизани су кретали даље.

Процењивши војну ситуацију на белопаланачком и сврљишком терену и увидевши да нема скоро никаквих реалних могућности да се повежу са Штабом Нишавског одреда, Команда Нишавске партизанске чете доноси, у основи сасвим правилну и за оне прилике једино могућу, одлуку о што хитнијем повратку Чете на пиротски терен. Како је скоро читава територија сврљишког и дела белопа- ланачког среза (северно од реке Нишаве) била већ преплављена и поседнута веома јаким непријатељским снагама (Бугари, педићевци и четници), а прелаз преко демаркационе линије код Бабин Кала био такође затворен јаким непријатељским посадама, то је донета одлука о промени правца кретања и повратка Чете на пиротски терен.

Чета је прошла поред Букуровца и у току поћи, неометана од непријатеља, дошла у село Клење, на обали Нишаве. Ту су партизани вечерали,⁽²⁰⁾ а онда кренули даље. У близини села прешли су на јужну обалу Нишаве и избили у рејон Теловца одморили се у рејону Дебелог Дела (кота 916) и пред зору избили у рејон села Станичења. Овде су непримећени од бугарске војске, успели поново да пређу на северну обалу реке Нишаве и да избију у рејон села Рагодеша.

Тако је заобилазни повратак Нишавске партизанске чете са белопаланачког на пиротски терен трајао скоро читаву недељу дана, и Чета се, негде крајем јула 1942. године, наша у рејону Рагодеша.

19) То је била муниција коју је Нишавска чета прику- пила на пиротском терену и носила за Сврљишки НОП од- ред. Сада је сваки борац узео по 100 метака на пушку, а за митраљез је остављено по 300 метака, док је сва остала муни- ција спакована у џакове и законана испод неког сењака код неких колиба у близини Козја. (Ову муницију су партизани касније нашли на том истом месту у лето 1943. године и неопи- тећену је узели).

20) Задржали су се у кући старог партизанског сарад- ника Ристе (кога су четници касније заклали због сарадње са партизанима), његовог сина и снаје, од којих су добили и већу количину санитарског материјала.

БОЖИДАР КОЛИЋ ПУНИША

НИШАВСКА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА

У току народнослободилачког рата биле су три партизанске чете са истим именом — Нишавска чета. Прва Нишавска чета је настала када је крајем 1941. године Нишавски партизански одред нарастао толико да су формиране две чете: Нишавска и Сврњичка. Нишавска чета се звала и Нишавски одред, а звали су је и — Друга чета. Са нестанком Нишавског одреда, којег је непријатељ разбио јула 1942. године, настала је и та Нишавска чета. Остала је само једна десетина те чете која је у времену разбијања Одред била на терену Пирота. Ову десетину неки другови из Нишавског одреда прво су звали — Окрињена друга чета, а после — Друга чета. У ствари то није ни Нишавска чета, ни Друга чета, ни Окрињена друга чета већ део те Нишавске чете, а тај део тада, 1942. године, звали смо само десетина. И по броју бораца ова десетина није могла да буде чета. Па и та десетина Нишавске чете распала се и није више била никаква војничка формација.

Други пут је опет формирана Нишавска чета јула 1943. године, тачно годину дана од разбијања Нишавског одреда. А трећи пут је попово формирана Нишавска чета 6. 1. 1944. године од људства из Озренског и Тимочког батаљона. То је Нишавска чета коју смо више звали само — чета.

У овом папису биће речи о Нишавској чети која је формирана 1943. године на Каменичком вису.

После тешког пораза којег је непријатељ нанео партизанском одредима 1942. године у Србији, Партија је поставила задатак да се интензивније политички ради у народу на развијању Народнослободилачког покрета којег је реакција у 1942. години умногоме ослабила. Дакле, окупљање припадника Народнослободилачког покрета који је реакција била растурила и формирање јачих партизанских јединица које би биле способне за борбу противу окупатора и домаћих издајника.

По овим питањима одржано је и саветовање са комунистима и политичким радницима са терена источне Србије маја 1943. године. Ово саветовање било је у срезу бољевачком, код села Кривог Вира. Саветовањем је руководио Караичић Недељко, делегат Покраинског комитета Комунистичке партије Србије. На овом саветовању са подручја Ниша био је секретар Окружног комитета Ниш Десмир

Јовановић Чича, члан овог комитета Душан Тасковић Срећко, Благоје Цветковић Сава, другарица Стана и другарица Олга. Са подручја Пирота били су: Предраг Бошковић Павле, Живадин Илић Рајко, Петар Игњатовић Лозовски и ја.

Пошто је саветовање завршено задржали смо се још неко време са Тимочким партизанским одредом, а затим смо пошли сваки на свој терен. Пошли смо сви заједно са пишког и пиротског подручја. Кад смо дошли на Каменички вис Чича је одредио Борба Митића, Рајка, Лозовског и мене да одемо на терен Пирота и доведемо отуда групу партизана која је била са Момчилом Борбевићем Слободаном и Славчом Друцановим Балканским.

Ову групу партизана пошли смо у рејону села Топлог Дола. У тој групи партизана били су: Момчило Борбевић Слободан, Светислав Милојковић Милојко, Славчо Друцанов Балкански, Бугарин, Стојан Миладиновић Сокол, Димитар Илијев Димитров, Бугарин, Синиша Николић Драгош, Јован Николић Јоца, Светозар Пантелић Вук, Добривоје Бирић Мишорац, Димитрије Стефановић Нишавац, Костадин Бирић Кота, Векослав Борбевић Бојовић и Милорад Манчић Цора. После кад смо пошли за Недићеву Србију дошао је и Бранимир Бирић Лужнички. Већину ових бораца окупио је био Слободан у времену док смо ми били у Тимочкој крајини.

Овде смо се задржали кратко време, па смо пошли за Каменички вис. Био је јуни 1943. године.

Ту је тада на Каменичком вису формирана Нишавска партизанска чета у чији су састав ушли: Душан Тасковић Срећко, Велимир Костић Бајеж, Милорад Манчић Лукањац, Светислав Милојковић Милојко, Благоје Цветковић Сава, Векослав Борбевић Бојовић, Петар Игњатовић Лозовски, Синиша Николић Драгош, Јован Николић Јоца, Светозар Пантелић Вук, Добривоје Бирић Мишорац, Предраг Бошковић Павле, Стојан Миладиновић Сокол, Живадин Илић Рајко, Момчило Борбевић Слободан, Милорад Манчић Цора, Бранимир Бирић Лужнички, Димитрије Стефановић Нишавац и ја. За командира чете одређен сам ја, за комесара Лукањац. После формирања ове мале чете пошли смо за пиротски крај. Мислим да је био већ јули месец. У селу Букуровцу, (белопаланачки срез), Чета је ликвидирала непријатеље Народноослободилачког покрета, сеоског кмета и учитеља белогардејца. Срећко је ту из чете издвојио: Лукањаца, Лужничког, Слободана, Рајка, Јоцу, Павла и Лозовског.

Ова група партизана прешла је на леву обалу Нишаве, разоружала недићевце у селу Клинсури, запленила писаћу машину и на путу за срез нишавски прешла демаркациону линију код села Суводола. Код Нишора је требало да се састанемо са групом партизана која је отишла са друге стране Нишаве. По преласку демаркационе линије група партизана са Слободаном и Лукањцем поделила се. Рајко и Јоца отишли су за село Петровац, Павле и Лозовски према Блату и Ђиџлану, а Лукањац, Лужнички и Слободан отишли су у Барје код Пирота. Ту је требало да се састану са неким друговима активисти-

ма Народноослободилачког покрета из Пирота. Задатак је био ове групе партизана као и свих бораца у Чети, да у првом реду настоје да се окупи што више људи за ступање у Чету. Срећко је намеравао да створи партизански одред који би оперисао на терену Пирота. По његовој оцени било је услова за то.

У Барју код Бсаташа, недалеко од Пирота, сукобили су се Лукањац и Слободан са бугарском војском која је дошла ту на терен. Према ономе како ми је после Слободан причао, догодило се то овако: бугарска војска је изводила вежбу на том месту. Војници су наишли на Слободана и Лукањца. Један од војника затражио је од Лукањца легитимацију. Овај му је рекао: „Ето ти легитимација“. Завукао руку испод капута, потегао пиштољ и убио га. Одмах је настала узбуна у бугарској војсци и окупило се много војника око Лукањца и Слободана. Али нису смели да их ухвате јер су они били наоружани. Онда је бугарској војсци шином пристигла бојева муниција из касарне у Пироту. Тада је тешко рањени Лукањац пао. Пружио је свој пиштољ Слободану и казао му: „Ја даље не могу, ево ти мој пиштољ и извлачи се ти.“ Имао је само три метка за овај пиштољ и са једним метком је убио бугарског војника. Слободан је успео да одступи, али је и он био рањен у руку. Бугари су одмах превезли Лукањца у касарну у Пироту, повргли га мучењу и саслушавању. Затим га истог дана пренели у пиротску болницу да би га тамо лечили и наставили са истрагом, али кад су видели да ће умрети страшно су га мучили агенти бугарске полиције да би изнудили од њега да им каже све што их интересује. И тако је Лукањац умро у тешким мукама.

По доласку у срез нишавски Срећко је целу Чету поделио на групе и упутио их у разне правце. Ставио је у задатак свакој групи да окупиља људе да би се Чета омасовила, а затим формирао одред. После кад су се групе окупиле, било је у Чети више бораца, него кад је чета формирана. Нови борци су били: ЉУБИША ЈОВАНОВИЋ, из Пирота, ДРАГАН НИКОЛИЋ из Височке Ржане, ТИХОМИР ПАНЧИЋ из Рагодша, РАДИСАВ ТАНИЋ из Доброг Дола, СТАНИМИР ЗЛАТКОВИЋ из села Обреновца, РАНКО ЈОНТИЋ из села Нишора, пет омладинаца из села Петровца: ПРЕДРАГ ИЛИЋ Цуца, СВЕТИСЛАВ БОРБЕВИЋ, СЛОБОДАН БОРБЕВИЋ, ЧЕДОМИР ТОШИЋ и ДОБРИВОЈЕ ЦАНИЋ. Ове омладинце из села Петровца довео је Рајко. И тако сада је Чета имала тридесет и једног борца. Само њих четворица нису били из Пирота и среза нишавског, то су: СРЕЂКО, БАЈЕЖ, МИЛОЈКО и САВА. Срећко је скоро увек био са Четом док је она боравила на терену Пирота. Два пута смо прелазили демаркациону линију и ишли у срез белоаланачки. Последњи пут када смо ишли за Недићеву Србију успут је Чета разоружала бугарског кмета у Суводолу. Тада је Чета разоружала и бугарску граничну каравалу на Седлару код Суводола. Бугарски војници су дали отпор на нам је погинуо Панча, који је био десетар у Чети. Овде смо запленили десетак пушака и други војничку опрему. У селу Ланишту, у бе-

лопаланачком срезу, Чета је одржала збор на коме је говорио Срећко. Говорио је сељацима о Народноослободилачког покрета и о издајничкој улози четника Драже Михајловића. Овде су Дражини официри били формирали равнаторски одбор. Када смо дошли у село сељаци су мислили да смо четници па нам рекоше за овај равнаторски одбор. Зато се Срећко толико устремиио на организацију четника, раскринкавајући издајничку улогу ове организације.

Двадесет и осмог септембра 1943. године Чета је била изнад села Градашнице на месту Мали врх. Ту смо стигли ујутру. Намера нам је била да останемо на том месту цео дан. Можда је било подне кад ме је пробудио Срећко и рекао ми да иде колона бугарских полицајаца из правца села Покривштице. Спустили су се страном према Добром Долу. Јасно је било да иду да нас нападну. Скинули блузе и њима умотали машинке да би што ближе дошли непримећени. Ја и Срећко одмах побосмо па узвишење које се налазило изнад нас да би осмотрили терен са те стране и да изведемо Чету на положај или да одемо са тог места. Само што смо изашли одмах смо видели бугарске полицајце који су свукли блузе и са њима покрили машинске пушке, узели сваки по једну грану и са једним сељаком јуре ове у правцу нас. Ја рекох Срећку да је то бугарска полиција, у шта он одмах није хтео да верује. И док смо ми говорили о томе они осуше ватру на нас. Ми брзо изведосмо Чету на положај и отворисмо ватру на њих. У то време пристиже и друга група полицајаца из правца села Градашнице коју смо раније приметили. Брзо се сјединише обе групе полицајаца и наставише да нас гађају. С обзиром да је могла да пристигне и трећа група полицајаца која је ишла из правца села Покривштице, ми смо почели да се повлачимо према Рсавцима. Оставили смо заштитницу у којој је био пушкомитраљезац Лозовски. Штитени наше повлачење био је тешко рањен и да не би пао жив у руке полиције извршио је самоубиство тако што је активирао бомбу и ставио је испод себе.

После борбе на Малом врху са бугарском полицијом Чета је кренула за Лужницу, али сада са мањим бројем бораца. До тада су погинули Лукањац, Лозовски и Панча. Ухваћени су од стране бугарске полиције Вук и Цора. Неки који су били малодушни напустили су самовољно Чету. Четири борца су изгубила везу са Четом одмах после борбе на Малом врху. Тројица од њих су ускоро дошли у Лужницу и прикључили се Чети и тако је сада имала 21 борца.

Кад смо дошли у Лужницу наша чета је ушла у састав Другог јужноморавског одреда. Тада је штаб Одрода одлучио да се изврши напад на бугарску јединицу граничког штаба у селу Љубераћи. У овом нападу тешко је рањен командир Чете у Одреду који се звао ШУМАДИНАЦ. Рањен је и командант Одрода БУРА МИЛИЋ. Из Нишавске чете рањен је био СТОЈАН МИЛАДИНОВИЋ Сокол и МОМЧИЛО БОРБЕВИЋ Слободан. Рањен је био и официр који је командовао бугарском војском.

После борбе код Љубераће секретар Окружног комитета Врања РИСТА АНТУНОВИЋ и СРЕЋКО донели су одлуку да се руково-

бење Народноослободилачким покретом у срезу нишавском подели на два дела. Десно од Нишаве са Пиротом да буде под руководством ОК Ниш, а другим делом среза, лево од Нишаве, да руководи ОК Врање. Лудство Нишавске чете подељено је у три дела. Један део је повео са собом Срећко у нишки крај, а трећи део вратио се у онај део среза нишавског који је остао под руководством ОК Ниш.

У Лужници су остали: РАЈКО, ЦУЦА, СВЕТИСЛАВ, ЈОЦА, ПАВЛЕ, СТАНИМИР ЗЛАТКОВИЋ и СТОЈАН МИЛАДИНОВИЋ. Срећко је повео са собом: ЉУБИШУ ЈОВАНОВИЋА, МИЦОРЦА, РАДИСАВА ТАНИЋА, МИЛОЈКА и САВУ. Вратили су се у срез нишавски: БАЈЕЖ, ДРАГОШ, МОМЧИЛО БОРЂЕВИЋ Слободан, ЛУЖНИЧКИ, НИШАВАЦ, РАНКО ЈОНТИЋ и ја. ВЕКΟΣЛАВ БОРЂЕВИЋ, који је био остао кад смо кренули за Лужницу, сада нам се придружио када смо се вратили.

Руковођење над овом групом поверено је ВЕЛИМИРУ КОСТИЋУ Бајежу. Он је био и партијски руководиоца овде и у белоаланачком срезу. На овом задатку остао је све до априла месеца 1944. године, када је заробљен од стране четника Драже Михајловића у срезу белоаланачком. Од тада цео срез нишавски потпао је под руководство Окружног комитета Партије Пирот, који је већ био формиран.

Тако је престала да постоји Нишавска чета која је живела око три месеца, а онда је требало почети изнова са стварањем новог одреда.

организација ДМ на овом делу терена није могла да створи упориште и није могла да просперира једино захваљујући нашим политичким радницима на терену, партизанским јединицама и идејама ослобођења од окупатора. Наш народ је био упорно слободољубив и револуционаран, никада није могао да се помири нити се помирио са туђом окупацијом и ропством без обзира на фашистичку пропаганду о „ослобођењу“ Пирота и околине од великосрпског доминизма. Комунистичка партија Југославије на челу са другом Титом одредила је правилну политику које смо се ми придржавали и спроводили је до краја.

Негде око 10. априла 1944. године у селу Јабуковику у Лужници формиран је Пиротски партизански одред са задатком да пређе на територију горњег Понишавља и Старе планине и да својим деловањем на терену још више омасови Покрет који је у то време био у пуном замаху, да делује политички и војно, да ствара народнослободилачке одборе, омладинске организације и прима у своје редове нове борце.

За команданта Пиротског одреда одређен је Балгојевић Зарије Заре, родом из села Студене — Лужница. Он је имао око 35 година, сељак, неписмен, ожењен, шесторо деце али упоран, храбар и достојан борац револуције, члан КПЈ од 1943. године, учинио је све што је било у његовој моћи да се Одред одржи, омасови и да политички делује на терену. Био је храбар и неустрасив борац, а ступио је у партизана негде у лето 1943. године. Такав је остао све до погибије 22. 3. 1945. године када је убијен од стране бугарских фашистичких војника у ослобођеном Пироту. За његовог заменика постављен је Китановић Лазар из Црвене Јабуре — Лужница. За политичког комесара Одреда постављен је Илић Живадин Рајко, а за његовог заменика Предраг Илић Џурца. По формирању Одред је осао скоро месец дана на територији Лужнице и Црне Траве извршавајући задатке војног и политичког руководства на терену па је том приликом учествовао у саставу Пете јужноморавске бригаде у акцији на уништењу железничке станице Суково, жељезничког моста на Јерми, а после извршења овог задатка одвојно се од бригаде и деловао самостално као одред. Одред је такође учествовао у борби са Бугарима на Кијевцу. Пиротски партизански одред формиран је од бораца из нишавског срза и Пирота којих је било десетак, и бораца Лужничког и Црнотравског батаљона који су ушли у састав Пиротског одреда и било нас је укупно 40 приликом формирања у селу Јабуковику. Почетком маја месеца 1944. године дошла је једна чета од 60 људи са терена Пирота која је у селу Студени такође у Лужници прикључена и ушла у састав Пиротског одреда. Овако формиран Пиротски партизански одред са Штабом Одреда на челу и две чете које су бројале негде од по 50 људи остао је на терену Лужнице до 13. или 14. маја 1944. године, а већ 16. маја ујутру се преко Беровице, Петровца и Крушца пребацио на терен горњег Висока у Рсавце и Ковачево. Петнаестог маја увече Одред су дочекали у селу Рсавци политички радници са терена Нишавац и Секула, па пошто су у међувремену при-

купили још 10 партизана прикључили их Одреду, тако да је Пиротски одред у то време по доласку на овај терен бројао око 110 људи. У пролеће 1944. године на терену горњег Понишавља и Старе планине није постојала војна формација у виду чете или одреда, већ само политички радници који су деловали на читавом терену среза пишавског. Окружни комитет КП за округ Пирот и Штаб Другог јужноморавског одреда приликом доношења одлуке да се формира Пиротски одред имали су у виду војну и политичку ситуацију на овом терену која је била перспективна, а и саму чињеницу да се по доласку Одред на овај терен Покрет нагло омасовио како доласком нових бораца у Одред, тако и политичким радом на терену. Присуство Пиротског партизанског одреда на овом терену још првих дана су осетили бугарски окупатори. По свој прилици они су у року од дан-два дознали за наш долазак и свакако дознали нашу јачину и наоружање, па су у току од десетак дана повукли своја полицијска обезбеђења из Височке Ржане и Лукање. Тако је на десној обали Нишаве од Пирота до Димитровграда и Темске па све до Калне и старе бугарске границе створена слободна територија која је износила преко 50 км у пречнику. На левој обали Нишаве постојала је слободна територија од Димитровграда, Пирота, Бабушнице па све до Врања и Куманова. Тако смо имали један велики простор слободне територије за успешно маневрисање. Чим смо дошли на овај терен тј. на терен горњег Висока, одмах смо организовали улазак у села, одржавање зборова и конференција по селима, окупили смо наше симпатизере, почели да стварамо народноослободилачке одборе и тиме је фактички престала да постоји бугарска окупаторска власт. На овом терену горњег Висока, и не само горњег Висока, ни у једном селу од Темске до Дојкинаца и Димитровграда није постојала бугарска власт нити бугарска полиција. Такву нашу активност Бугари су осетили и покушали да слањем казних експедиција и регуларне армије униште Одред или да га бар онемогуће у политичком и војничком деловању на овом терену. Утицај Пиротског партизанског одреда по доласку на терен нагло се проширио и на терен среза царибродског, где у то време није било већих група партизана. Напротив у то време је у наш Одред дошло пет-шест другова са терена Цариброда и околних села. Негде између 28. маја и 4. јуна 1944. године Штаб Пиротског одреда донео је одлуку, после разговора са друговима из Цариброда и политичким радницима на терену, да се формира Царибродски партизански одред који би имао задатак да оперише на територији среза царибродског, да политички делује и окупља борце са територије срез царибродског тј. националне мањине. Пошто их је било мало са тог терена, то је Штаб Пиротског одреда одвојно четири-пет бораца из Пиротског одреда и прикључио их Царибродском одреду. То су били добри борци, политички верзари и могли смо да се ослонимо на њих. Ови другови из Пиротског одреда остали су у Царибродски одред све до ослобођења Цариброда и Пирота и извршили задатак у потпуности. Овај одред формиран је по директиви Окружног комитета КП — Пирот, а непосредну организацију формирања из

вршили су Штаб Пиротског одреда и политички радници са терена.

Негде око 28. јуна са територије Бугарске дошли су бугарски партизани фердинанског и берковичког среза а звали су се Фердинански одред, са окмантаном Одредом Јанком на челу. Међу њима била су и два-три члана ЦК КП Бугарске. Овај бугарски партизански одред остао је са нама на терену горњег Висока све до 4. септембра 1944. После извесног времена члан ЦК КПБ Димо Дичев послат је са куриром на терен Црне Траве где је оперисао Славчо Трнски. Овај бугарски партизански одред учествовао је са нашим одредом у борби са Бугарима на Ковачеву изнад Рсаваца — Страшној чуки.

Већ смо напоменули да је Пиротски одред по доласку на овај терен приступио врло озбиљно више политичком деловању и раду него као војна формација војним деловањем. Јер, Одред као једна осредња војна формација, није ни могла да се супротстави и води борбу са већом регуларном окупаторском јединицом. Ни по броју, ни по наоружању а и по другим квалитетима писмо били у стању да се упустимо у ризиканте окршаје са бугарском регуларном војном и полицијском снагом. На крају крајева један одред од 150 људи и није послат из Лужнице да ослободи Пирот где је било неколико хиљада војника и полиције, већ напротив тако нам је постављен задатак, тако смо га и схватили, да дођемо на овај терен и сачувамо живу снагу, а политички делујемо и наравно и војнички кад није могло да се избегне неминовни сусрет са окупаторском војском. Одред је у току јуна месеца сачекао један батаљон бугарске војске на Страшној чуки изнад Рсаваца и водни борбу са њима негде од подне па све до предвече. У овој борби погинуо је један бугарски поручник због чега су Бугари за одмазду стрељали десетак људи из Рсаваца. Затим је Одред извршио акцију паљења општина у селу Каменици на територији среза царибродског, извршио акцију у селу Чинровцу испод Старе планине на територији Бугарске. Затим, избегао једно велико заокружење бугарске војске која је вршила претрес целог горњег Висока па је Одред који се налазио у Великој Лукањи за једну ноћ прешао преко Белаве, Засковаца, Бабиног зуба и Миџора дошао иза лева Бугарима изнад Топлог Дола. За једну ноћ Одред је прешао око 40 км, да би избегао окружење и уништење. Када су сутрадан Бугари отишли у правцу Буцака Одред је сишао у Топли До и вратио се на терен горњег Висока. Ту је наставио са својим деловањем прелазећи често на леву обалу Нишаве у села Петровац, Војнеговац, Суково и друга и скоро да пема села у горњем Понишављу где Одред није ушао, одржао збор или конференцију, позивао народ у борбу против окупатора, окупао нове борце и масовио Одред. Сматрам да је Одред у томе у потпуности успео, сачувао живу силу и омасовио се и деловао на целој територији среза нишавског и лужничког. Негде између 5. и 10. јула 1944. године извршена је замена Штаба Пиротског одреда па је за команданта постављен Радисав Јанковић, досадашњи командант Пиротског војног подручја у Црној Трави, за комсара Одредом постављен је Димитрије Стефановић Нишавац, а за његовог заменика Бора Анђелковић Мали. Дотадашњи командант Одред

реда, Заре Благојевић, остао је на терену среза нишавског, а комесар Одрета Живадин Илић постављен је за секретара Среског комитета СК за срез нишавски, а његов помоћник Предраг Игић прекомандован у Дванаесту бригаду. С обзиром да се Одред омасовио и да је бројао преко 200 бораца, то је Предраг Бошковић Павле, члан Округног комитета КПЈ извршио реорганизацију Одрета па су формирана два батаљона, Први ударни и Други теренски. Први ударни батаљон негде крајем јула 1944. године извршио је напад на полицијску станицу у Крупцу, а затим се пребацио на терен Петровца одакле је отишао у Лужницу и у току августа и до ослобођења Пирота и Бабушнице водио борбу са Бугарима код Стола, Камбелевца и других места. Теренски батаљон који је остао на овом терену деловао је на територији среза нишавског, па је приликом повлачења бугарске војске 8. септембра ушао у Пирот. Према томе, у Пирот нису ушле друге јединице, већ борци Пиротског партизанског одреда.

Пре 30 година, у пролеће 1944. године, иницијатива на свим ратиштима била је у рукама савезника. Војна дејства на Истоку приближавала су се територији хитлеровских сателита Румунији, Бугарској и Мађарској. Капитулацијом Италије и разоружањем италијанских дивизија снаге НОВЈ у централном делу Југославије нагло су бројно и војнички ојачале. На пространој слободној територији југоисточне Србије, Црне Траве, Пусте Реке, Јастрепца, Радуне, Топлице формирано је пет дивизија. Овај крупни корак у организацијском јачању НОВ Србије био је велики подстрек развијању устанка и на територији Пирота, Лужнице и Цариброда. Партизанске акције у околини Цариброда започеле су када је V јужноморавска партизанска бригада напала Суково, са циљем да минира пругу Пирот—Цариброд—Суково—Звонци, уништи архиву у Сукову и изненади непријатељску фашистичку војску лоцирану само на 10 километара од Цариброда.

Носиоци, покретачи и организатори целокупне активности НО покрета и оружане борбе били су Окружни комитет КПЈ за ПИРОТ. У то време у Цариброду је била у сталној вези са Нишавским одредом и ОК КПЈ Пирот група састављена од антифашиста и симпатизера НОП. Ову везу са групом у Цариброду и Нишавским одредом и ОК КПЈ за Пирот одржавали су: Пуниша, Гаврило Видановић и Срба Златковић.

Као противмера раду ове групе, у Цариброду 10. априла 1944. године извршено је хапшење неколико њених припадника. Ово хапшење је било знак да се мора почети са оружаним отпором и војничким обрачуном.

У редове Нишавског одреда из ове групе приступило је из Цариброда њених 5 чланова. У то време од Нишавског одреда и групе партизана из Црног Травског одреда и Лужничке теренске чете формиран је Пиротски одред. Ова група царибродских партизана наоружана је у Одреду, и остала је месец и по дана у саставу Пиротског одреда, учествујући у свим борбама и акцијама које је Одред имао.

Одлуком Окружног комитета КПЈ за Пирот, 25. маја 1944. године, Штаб Пиротског одреда, комесар Одреда Рајко и командант Заре одредили су 10 бораца Пиротског одреда, као језгро за формирање Царибродског одреда. Задатак ове групе је био да у царибродском срезу изврше политичке и организационе припреме за формирање Царибродског одреда.

У састав ове групе од 3 члана СКЈ, 3 члана СКОЈ и 1 члана БКП ушли су следећи борци: Пејчић Милорад Станко, Бачевски Борис, Јовановић Миле Ватра, Крум Миланов Боримечка, Станковић Драгољуб Дракче, Васил Станков Ленко, Живко Виденов Станковић Драгољуб Гагула, Тодор Колев Тома, и Александар Јотић Саша.

У току јуна месеца 1944. године групе антифашиста у Лукавици, Жељуши, Каменици, Влаковији и Сенокосу и група коју фашистичке власти у Цариброду нису откриле, одржавале су сталне везе са партизанима Пиротског и Царибродског одреда. Захваљујући овим контактима извршено је низ акција на терену царибродског среза прелазећи све више на терен граничних места Бугарске, Калотине, Комштице, Дагог Дела, Фердинандског и других граничних села.

У сарадњи и заједно са Пиротским и Фердинандским одредом, Царибродски одред свакодневним акцијама успео је да очисти терен и протера сву администрацију фашистичке власти. Протерани су били кметови, шумари, сеоска стража и њихови достављачи. Војска и полиција је била лоцирана само у селима и већим местима: Каменици, Комштици и Цариброду, тако да су у то време Висок и огранци Старе планине били наша слободна територија.

Одржавањем зборова по селима, уз говоре и народно весеље, уништавањем мандри, општинских сеоских архива, протеривањем целокупне администрације успели смо да у овом рејону претане оду зимање и реквизиција хране, млека, млечних производа и вуне, што је све до 1944. године, у великим количинама, одузимао од сељака од стране фашистичког бугарског окупатора и то све за потребе немачке фашистичке војске. Овим акцијама народ царибродског рејона био је потпуно политички опредељен на страну НОП и све је више садејствовао са нама.

Језгро од само 10 бораца све више је организацијски и бројчано јачало. У месту Латинци код Росомача извршене су припреме, те је другога јуна 1944. године, на месту зв. Извориште, код Сенокоса, формиран Царибродски одред „Момчил Војвода“ у чијем је саставу у то време било око 34 наоружана борца.

Крајем јула 1944. године овој групи бораца Царибродског одреда приступили су неколико железничара, из пограничних села Бугарске, а у току августа придружила се и група ученика Царибродске гимназије, као и група дезертирних војника Пиротског гарнизона. Заједно са ученицима Царибродске гимназије придружио се и један одбегли заробљеник Црвене армије, тако да је према постојећим списковима Царибродског одреда крајем августа 1944. године Одред имао 55 наоружаних бораца. Непријатељске фашистичке снаге Бугарске имале су задатак да сачувају све стратегијске комуникације за везу са немачким снагама. Железничка пруга Софија—Цариброд—Пирот—Ниш била је од великог значаја за транспорт немачких снага. Требало је да бугарска фашистичка војска сачува ове комуникације и обезбеди читав терен за слободан транспорт група и нао-

ружања војних и разних формација Немаца и њихових сателита за борбе на Источном фронту.

Међутим, развојем НОП и формирање великих војних формација у југоисточној Србији и јаким бројних партизанских одреда у граничном делу, у Пироту, Цариброду и одрса „Фердинантског“, одреда „Христо Ботев“ и других све више је уносило пометњу у редове фашистичке власти и редове њихових војних формација.

На терен широтског и царибродског среза доводе се јаке војне јединице са циљем да се униште ови одреди и терором заплаши становништво. Да би се ојачале ове војничке фашистичке снаге, вршена је и мобилизација сељака. Крајем јула месеца 1944. године, предузета је велика офанзива са циљем да се уништи Царибродски одред.

Да би се у томе успело принудно је мобилисано неколико стотина сељака из села Каменице, Влковије, Браћевца, Изатовца, Доњег и Горњег Криводола, Славиње и Сенокоса. Недалеко од Сенокоса у шуми „БОБ“, налазио се Царибродски одред. Бугарска фашистичка војска наоружана до зуба, рано ујутро заједно са неколико стотина сељака без оружја, крстала се стрмим падинама Старе планине. Одред је био распоређен у заседу и чекао је да прими неравноправну борбу. Намере да се у окружењу уништи Одред осујетили су управо мештани, мобилисани сељаци. Да би команданти фашистичке бугарске војске избегли директни сукоб са нама, у прве редове испред војске, распоредили су мештане, сељаке без оружја. Први редови сељака су нас открили, али нас нико није издао, војска је заобишла наш положај, захваљујући управо мештанима Каменице, Влковије, Браћевца, Изатовца, Доњег и Горњег Криводола, Славиње и Сенокоса, и других села Високе и Забрва.

Неуспех фашистичке пропаганде да се окупација прикаже као национално ослобођење, а не и наметање фашистичког режима, довео је до примене административних мера и притиска на народ у виду хапшења, интернирања и разних забрана слободе кретања, као и вршења терора над невиним становништвом.

Још увек је у сћању народа овога краја убиство Костадина Џурова из Славиње и Јордана Гогева из Петрлаша. Када су команданти кажњеничких бугарских јединица вршили злочине нису водили рачуна о томе да ли се ради о недужним сељацима Србима или Бугарима.

Терор окупатора не успева, НОП нараста, Царибродски одред се војнички и бројчано ојачава, тако да у ослобођењу Цариброда учествује више од 300 наоружаних бораца, и то надирући са свих страна како са Висока, Видлича, Лукавице, тако и са стране Пирота. Формирање Одрета на територији са становништвом бугарске националности, још један је пример правилности политике КПЈ по националном питању.

Стварањем Одрета мешовитог састава од Бугара и Срба, њихова дејства и акције на протском и царибродском срезу, и фердинантском терену Бугарске, као и сарадња штабова одреда, размена оруж-

ја и хране, јасан је био доказ свима да је братство и јединство наших народа још онда решено.

У току ових борби из царибродског краја погинуло је 70 и рањено више од 200 бораца. Царибродски одред је био кадровско језгро за старешински кадар Царибродске бригаде и језгро за политичко-привредни кадар читавог царибродског среза.

**Кратак осврт на војно-политичку ситуацију
и услове формирања Одреда**

Ове, 1974. године навршило се тридесет година од формирања Пиротског, нешто касније Царибродског одреда, бригада, Дивизије и 13. корпуса Народноослободилачке војске Југославије. Све ове јединице формиране су на ширем и ужем подручју Пирота од људства горњег Понишавља. До краја рата са тог подручја око 14.000 бораца учествовало је у ослобађању територије од Пирота па преко Косова и Сремског фронта све до границе са Аустријом и Италијом.

Крајем 1943. и почетком 1944. године стратегијска иницијатива на свим ратиштима је у рукама Савезника. На Источном фронту снаге Црвене армије незадрживо продиру на запад. Предстоји препошење дејства на територије земаља хитлеровских сателита (Румунија, Бугарска, Мађарска). После капитулације Италије стратегијска иницијатива на нашем ратишту је на страни НОВЈ. Разоружавањем италијанских дивизија крајем 1943. године, снаге НОВЈ у централном делу земље нагло јачају. Круна трогодишње неправне борбе било је Друго заседање АВНОЈ-а. Сада упоредо са дејствима на бојишту предстоје тешке борбе на политичком и дипломатском пољу јер реакционарне снаге у свету не желе да прихвате реалност стварања нове Југославије.

Упркос овако повољној општој ситуацији на нашем ратишту, стање у Србији је још увек тешко. Веома сложени услови у Србији настали 1941. године отежавали су снажнији развој НОП. Жестоким реаговањем још у јесен 1941. године на устанак у Шумадији и Западној Србији фашистичка Немачка је показала да Србију сматра чвориштем војно-политичке ситуације не само у Југославији већ и на Балкану. Зато ће она за све време рата на територији Србије држати крупне своје, сателитске и квислиншке снаге. Енергично ће дејствовати против снага НОВЈ у источној Босни, Црној Гори и Санцаку при сваком покушају продора у Србију. Посебно жесток отпор био је пружен 2. пролетерској и 5. ударној дивизији при покушају дубљег продора у западну Србију у пролеће 1944. године. Значај Србије за Трећи Рајх је све више растао уколико се приближавала битка за Балкан. Простор Србије је посебно био значајан због стратегијских комуникација за везу са немачким снагама у Грчкој и Алба-

нији. Немци су за све време рата страховали од поморских и ваздушних искрцавања Савезника на Балкану.

Држањем Србије осигуравана је и експлоатација румунске нафте која је покривала једну трећину немачких ратних потреба. Обезбеђивана је експлоатација нашег рудног блага (Бор, Мајданпек, Трепча и др.) од изузетног значаја за немачку ратну привреду.

Држањем снага окупатор је био приморан да у Србији од немачких снага држи: 10 самосталних пукова тј. пуковских борбених група, 30 самосталних батаљона, 3 тенковска и оклопна батаљона, два самостална артиљеријска дивизиона и три авиоскадриле са укупно око 80.000 људи. Бугарски окупациони корпус био је састава 4 дивизије, али је бугарски окупатор био приморан да доведе још по једну дивизију из Скопске и Софијске армије са укупно око 40.000 људи. Недићеве страже, добровољаца као и руских белогардејаца било је такође око 40.000 људи. Четничке снаге Драже Михајловића биле су груписане у 10 група корпуса са укупно 47 корпуса такође са око 40.000 издајника.

После капитулације Италије напори се усмеравају да се тежиште дејстава НОВЈ пребаци у Србију. Покушава се са слањем јачих групација. „Ликвидација избегличке владе и признање националног комитета зависни од Србије односно наших снага у њој“ поручује друг Тито 29. априла 1944. године депешом Штабу 12. корпуса, који се тада налазио у источној Босни. Коначно продором јаче групације НОВЈ у Србију и Поморавље угрожава се бок немачких снага које бране правац Букурешт — Будимпешта — Беч, а обезбеђује бок снага Црвене армије које дејствују на том правцу.

У јесен 1944. године, на том правцу дејствовала је и 46. пиротско-врањска дивизија НОВЈ. Она је затварала улаз у Грделичку клисуру са југа и спречила продор немачке групе армија „Е“ из Грчке ка Нишу и долином Мораве ка Београду. Затварањем тога простора група армија „Е“ била је приморана на повлачење преко Санџака и централног планинског масива ка Сарајеву.

Са НОП на простору југоисточне Србије од самог почетка 1941. године руководе Окружни комитети СКЈ за Ниш и Лесковац а касније за Врање и Пирот. Подручје Пирота било је у почетку у зони ОК СКЈ за Ниш. НОП на простору горњег Понишавља пратиле су све недаће и тешкоће које су карактерисале Покрет у југоисточној Србији. Посебно треба истаћи чињеницу да је померање западне бугарско — југословенске границе за четрдесетак километара западно од линије из априла 1941. године, представљало знатне тешкоће како за НОП, тако и за опште везе са делом Србије који је остао под квислингом Недићем. Капитулација старе Југославије, њено распарчавање, поданички став Бугарске према Немачкој, омогућили су да се бар делимично оствари тежња великобугарских шовиниста и да им се додели део Србије као саставни део бугарске територије. Тако је горње Понишавље (Пирот са околином, све до испред Беле Паланке) окупирала бугарска војска и врло брзо поставила целокупни бугарски судски и цивилни апарат власти. Читав тај апарат

доведен је из Бугарске. Кметови, шумари, учитељи, професори, чиновници били су углавном са фикултетском и вишом спремом, одани идеалима великобугарских и царских властодржаца. Посебно су били бирани кадрови у полицијском апарату, који је Бугарска на тој територији одмах организовала.

На подручју Пирота бугарски фашистички окупатор предузимао је изузетне мере да спречи ширење Покрета у самом почетку, у првом реду ради обезбеђења везе и саобраћаја за рачун Немаца на релацији Србија — Бугарска — Румунија — Источни фронт. За бугарске окупаторе то је била и једина жељезничка веза са „ослобођеном Македонијом”, а касније и са окупационим корпусом у Србији. Бугарски окупатор је знао да успешан развој Покрета у горњем Понишављу не би остао без утицаја и на расположење у западним деловима саме Бугарске, што је каснији ток догађаја и показао. Окупатор се није усуђивао ни своје изгинуле у борби са партизанима да пренеси и сахрањује у родна места због негативног ефекта на становништво. Сахрањивали су их у Цариброду (Димитровград) где живи њихова национална мањина, а не и у Пироту иако су га за све време рата својатали.

Од првог дана окупације народ Горњег Понишавља пружао је отпор бугарском окупатору и свим покушајима да спречи ширење НОП, као и покушају бугаризације овог дела Србије. И поред свег својатања Пирота и околне и покушаја да се овај припоји Бугарској, становништво се листом изјашњавало за НОП, за отпор и борбу против окупатора. Бугарски властодршци су били добро упознати са расположењем становништва, па иако је бугарска штампа наши роко писала, како је тај „новоприпојени крај” бугарски, није се догодило да регрут из тог краја служи бугарску војску. Регрутација је редовно спровођена, вршени су прегледи, прављени спискови регрута и то је било све. Бугари су се бојали не само отпора приликом одласка у војску, већ и отпора који би настао у току служења рока. Решење питања регрута са овог подручја, пронађено је 1942. године. У пролеће те године позвани су сви регрутовани да до јесени изврше своју радну обавезу уместо војне обавезе. У Јамболу, Дедеагачу и још неким центрима, ову „војску“ сачекивале су дрвене ципеле, лопате, крампови и радна колица. Организовани у десетине, водове и чете гонили су их под тешким условима на рад на пругама и путевима јужне и источне Бугарске. Десетари, подофицири и командирни ових називи јединица, били су приучени бугарски обвезници, неспособни за војску (због телесних мања), али зато сурови и добро припремљени да силом натерају на рад „трудовање”.

Такву војску служила су млађа па и старија годишта горњег Понишавља у току 1942, 1943. и 1944. године, али само од пролећа до јесени, у сезони када се може радити уз смештај у баракама, шупама и др. док су их у јесен враћали да презиме својим кућама. После првих искустава 1942. године, Бугари су ову форму одвајања омладине са угрожених подручја радо користили за масовно одвођење мушкараца од 18 до 30 и више година старости. Групе су слали не

само у јужну и југоисточну Бугарску, већ и у околину Софије и разна места Пиринске Македоније. Колико је то одвођење било масовно говори чињеница да су у „трудоваке“ одвојили из сваког села педесетак људи. Међутим, ни ова мера није могла да одвоји људе од НОП, посебно омладину, од активног организовања за рад у Народноослободилачком покрету и одлазак у јединице НОВЈ.

Развој НОП у југоисточној Србији од самог почетка 1941. године имао је утицаја и на расположење на ужем подручју Пирота. Демаркациона линија, коју су окупатори поставили и одвојили Пирот од своје матице представљала је извесну тешкоћу, али не и несавадливу препреку. Према ужем подручју горњег Понишавља од самог почетка испољавају утицај дејства партизанске јединице из рејона Сврљига и Ниша, а касније из Лужнице и Црне Траве. У Сврљикшонишавском одреду било је бораца из Пирота још приликом формирања. Половином 1942. године из овог Одрса се издваја непотпуна пиротска чета и упућује на терен Пирота. У току 1943. године овај Одред усмерава дејства такође ка Пироту. За време боравка на том подручју јединице се попуњавају борцима са терена.

Формирањем 2. јужноморавског одреда 1943. године на простору јужно од реке Нишаве и источно од Јужне Мораве испољава се све јачи утицај НОП на уже подручје Пирота са слободне територије у Лужници и Црној Трави.

Крајем 1943. и почетком 1944. године, када се врше припреме за формирање Пиротског одреда, на ужем простору Пирота ситуација је доста тешка. Бугарски окупатор у зимској офанзиви 1943/44. године, која се касније у мају месецу наставља у пролећну, ангажује крупне снаге у спрези са издајницима свих боја, како би ликвидирао покрет и слободну територију. Циљ окупатора био је да рашчисти ситуацију у западном делу земље, како би благовремено пренео тежиште својих дејстава у источну Бугарску и благовремено се припремио да се супротстави наступању снага Црвене армије. Поред постојећих снага у гарнизонима на просторији око слободне територије, окупатор доводи и појачања из састава скопске и софијске армије. Окупатор, спроводи невиђен по жестини терор, јер му се жури иако је судбина II светског рата у то време већ била решена.

Упркос тешкој ситуацији у Србији крајем 1943. и почетком 1944. године у југоисточној Србији НОП све више јача. У току саме офанзиве стварају се нове јединице, а од постојећих стварају крупније. Од постојећих одреда стварају се бригада, а формирају се и нови одреди. Од снага на простору југоисточне Србије половином 1944. године формира се пет дивизија док је на осталом простору Србије у то време дејствовала само 2. шумадијска бригада и неколико одреда. Слободна територија на простору источно од Јужне Мораве простира се од Пирота до Врања и Куманова.

У оваквим општим и посебним условима долази до формирања Пиротског партизанског одреда Народноослободилачке војске Југославије. То је догађај који представља логичну последицу развоја НОП на ширем подручју југоисточне Србије. Формирање Одрса

представља уједно и нов подстицај за развој НОП у горњем Понишављу. Попуњава празнину у оперативним јединицама која је до тада постојала у повезивању активности НОП на простору Висока (северно од Нишаве) са оним јужно од Нишаве у Лужници и Црној Трави. Овај одред уједно представља и ослонац партизанским јединицама из северозападне Бугарске (Фердинандски и Берковски одред). У крилу Одрета створено је и језгро за формирање Царибродског партизанског одреда НОВЈ. Са појавом Одрета на простору Висока ствара се слободна територија, а тежиште активности усмерава се на објекте у самој пиротској котлини.

Језгра за формирање Пиротског одреда стварана су у крилу Нишавског и Црнотравског одреда од бораца са нашег терена. Рад на припреми група и појединаца за формирање Одрета добија на интензитету нарочито крајем 1943. и почетком 1944. године. У јединице које дејствују северно и јужно од реке Нишаве људство се организовано упућује, али се осећа потреба за јединицом која ће стално на том терену дејствовати и бити присутна на ужем подручју Пирота. Сазревају услови да се окупатор озбиљније угрози и у самој пиротској котлини и самом граду. Упркос постојању слободну територију у Лужници и Црној Трави, предузимањем зимске офанзиве 1943/44. године, баш у то време у периоду новембар—децембар 1943. и јануар—март 1944. године у саставу Црнотравског одреда нашла се група бораца из околине Пирота. Још већа група у то време, окупља се на терену Висока на Старој планини, која попуњава вакуум који настаје одласком Нишавског одреда у рејон Ниша, марта 1944. године после борбе на Мртвачком мосту, којом приликом је потпуно разбијена специјална чета бугарске фашистичке војске. Ова акција као и двадесетак дана касније акција 5. јужно-моравске бригаде на жезничку станицу и мост код села Сүкова имале су посебно одјека о снази партизанског покрета у том крају.

ФОРМИРАЊЕ И РАЗВОЈ ОДРЕДА

Одлуку о формирању Пиротског партизанског одреда донео је Окружни комитет КПЈ за Пирот, ускоро по свом стварању фебруара 1944. године, мада је идеја о формирању Одрета у руководству НОП постојала још од раније и у том смислу и припреме вршене. Са припремама група и појединаца за формирање Одрета почело се половином 1943. године, а са њиховим прикупљањем отпочело се почетком 1944. године.

Прикупљање група вршено је на два пункта: на слободној територији у Лужници и у Високу на Старој планини.

Интензивније прикупљање група вршено је у току марта и априла месеца. Групе су долазиле како су и биле организоване по селима. Неколико таквих група било је из самог града Пирота. Од група из појединих села познате су групе из Крупча, Великог Јовановца, Рсоваца, Раснице, Сопота. Групе су одлазиле према Високу

или Лужници, зависно од тога ком крају дотично село гравитира (иа левој обали Нишаве ка Лужници, као Расница, а на десној обали ка Високу — Сопот, Рсавци, Крупац, В. Јовановац и др.), као и од моменталних услова да се група што безбедније пребаци на пункт прикупљања.

Учестали одласци група доводили су окупатора до беса, поготову када су почеле да одлазе групе из самог Пирота и из села у самом пиротском пољу, као што су Крупац, Велики Јовановац и др. После одласка сваке групе, следила су хапшења, малтретирања и интернирања чланова њихових породица.

У саставу првих група из града Пирота у Високу били су:

Драгољуб Станковић Драчке, сада пуковник ЈНА, Драгољуб Станковић Гагула, сада потпуковник ЈНА, Александар Крстић Гаца, умро после рата, Синиша Бирић Мирко, сада пуковник ЈНА, Драгослав Манић Цезар, сада пуковник ЈНА, Драган Николић Жућа, сада директор „1. маја” у Пироту, Петар Николић Богдан, сада у пензији, Рака Николић Филип, Миле Митић Брица, умро после рата као потпуковник ЈНА, Бошко Марковић Милева, мајор ЈНА у пензији, Арса Глигоријевић Арса електричар, погинуо у НОР, Миле Јовановић Миле Ватра, сада у пензији, Марица Борђевић, Емилија Слободанка, Станимир Јосиповић Реља, Ивановић Бели, Мишко Николић Окшин, Крстић Земил, Велимир Тошић Долфус, Душан Цветковић, Јован Алић Гордан, Гоја Милан.

У саставу група из појединих села били су:

ИЗ КРУПЦА Каменко Борђевић, сада професор универзитета и Нишу, Благоје Лечић, пуковник ЈНА, Тодор Најдановић, пуковник ЈНА, Момир Божилковић, погинуо у НОР.

ИЗ ВЕЛИКОГ ЈОВАНОВЦА, Вујица Васић Вуле, погинуо као комесар батаљона 1944. год., Никола Антић, сада пуковник ЈНА, Василије Павловић, сада пуковник ЈНА, Предраг Бирић, потпуковник ЈНА у пензији, Бошко Спасић из Трњане, потпуковник ЈНА у пензији, Властимир Потнић, сада инжењер у Београду.

ИЗ РСОВАЦА, Тодор Мирчић Југовић, Јован Мијалковић Стаљински, Голуб Јовановић Украјинац, Срба Манић Петличко, Никола Тошић Љубица, Борђе Каменовић.

ИЗ СОПОТА, Будимир Јовановић Часлав, Бока Јовановић, Часлав Пејчић, Тихомир Бирић.

Од појединаца у групи у Високу били су: „Височки” из В. Лукање, Влада Станковић Брка, из Ореовице, Јанко из Ореовице, Гаврило Виденовић Сазда, из Росомача, Влада, из Брлога, Новица, из Станичења, Ранко Јонтић Гроздан, из Нишора, Кукүрика, Светозар Селимовић Бански, из Станичења.

У групи из Цариброда били су Ленко, Бачевски и још неколико другова, а са њима је био и Крум Миланов Боримечко, избеглица из Софије, који је у Царброду живео илегално.

Од групе бораца из Нишавског одреда били су: Божидар Костић Бранко, из околине Ниша, Михајло Јововић Марко Црногорац,

из Даниловграда, Бики, из Београда, Војо Шиљековић Мурат, који је у борби на Мртвачком мосту био рањен па остављен у једном селу ради опоравка и лечења.

Од руководилаца и позадинских радника били су: Божидар Колић Пуниша, Димитрије Стефановић Нишавац, Бранимир Бирић Лужнички, Моша Борђевић Слободан.

Група је после пристизања појединих мањих група и појединачно, да би одмах дејствовала организовано војнички, формирана у десетине са десетарима и делегатима, да би пред полазак за Лужницу била формирана у два вода са по 3 десетине. Први командири водова били су Божидар Костић Бранко и Ранко Јонтић. Први делегати водова били су Марко Црногорац и Вуле Васић.

Целом групом под привременим називом Пиротски одред командовао је друг Божидар Пуниша, а комесар је био Бранимир Бирић Лужнички. Група је бројала од 60—70 људи. Једна трећина није била наоружана. Наоружање су сачињавале пушке и неколико пиштоља.

Најслабије су били наоружани другови из самог Пирота, јер је сигурно било и најтеже у граду крити оружје као што је пушка, а и теже је њу из града изнети, док је све то у селима било много лакше.

У групи Пироћанаца у Црнобравском одреду из самог Пирота били су: Душко Јончић Марко, потпуковник ЈНА, у пензији, Јоца Николић, Милорад Пејчић Станко, потпуковник ЈНА у пензији, Љубисав Ристић, сада лекар у Београду.

У групи из села Раснице били су: Видан Ваџић, Добриско Стојановић Гарга, Радомир Јовановић Бата, Веља Јовановић, потпуковник ЈНА у пензији, Благоје Стојановић, Данило Рапчић, потпуковник ЈНА у пензији.

У Црнобравском одреду били су још: Момир Милошевић, из Блата, Душко Петровић, из Барје Чифлика, Славко Бирић, из Барје Чифлика.

Ту су били и: Живадин Илић Рајко, из Петровца, који ће бити први комесар Одрета и Предраг Илић Џаца, из Петровца, (Илићев заменик).

У групи Лужничана и Црнобраваца, који су из Црнобравског одрета ушли у састав Пиротског одрета били су: Лаза Китановић, из Црвене Јабуре, први заменик команданта Одрета, Милован Китановић из Црвене Јабуре, први командант 2. чете Одрета, Бора Лепејковић, из Калне, Пера Стојановић, из Којевца, погинуо као командант чете, Бошко, из Студене, погинуо као заменик команданта батаљона, Радисав, из Јабуровка, Тренча Голубовић, Тоза Милић Илић, Тома Илић, Сава Илић, сви из Градског, Аца, из Студене, Ратко Митић, из Црне Траве, Зарије Благојевић, из Студене, први командант Одрета, погинуо 1944. год. после ослобођења, Рајко, из Црвене Јабуре, Стоиљко, из Калне, Драгољуб Соколовић, из Калне, Мирко, из Калне, Јова Јовановић, из Дучевца, Сава Игњатовић, из Студене, Десмир, из Стрелца.

Према томе Пиротски одред је формиран од групе бораца и старешина са подручја Пирота, који су били у саставу јединица на слободној територији у Лужници, групе бораца и старешина Лужничана и Црнотраваца узетих из Црнотравског одреда и других јединица као и групе бораца прикупљених на Старој планини, која се крајем априла пребацила на слободну територију ради формирања Одрода.

Састав команде Одрода одређен је 9. априла 1944. године, а до формирања Одрода дошло је 3. маја, пошто је у међувремену на слободну територију пребачена и група бораца са Старе планине. Одрод је формиран у Студени. Приликом формирања у саставу је имао две чете.

Команду Одрода сачињавали су: Командант Зарије Благојевић, из Студене, комесар Живадин Илић, Рајко, из Петровца, Заменик команданта Лаза Китановић, из Црвене Јабукe, помоћник комесара Предраг Илић Џурца, из Петровца, омладински руководиалац Душан Јончић Марко, из Пирота, интендант Јоца Николић, из Пирота, санитарски референт Ратка Митић, из Црне Траве.

Команде чета биле су у следећем саставу: **1. чета** — командант Божидар Костић Бранко, из Ниша, комесар Вујица Васић Вуле, из В. Јовановца, заменик команданта Виден Вацић, из Раснице, помоћник комесара Момир Милошевић, из Блата, интендант Миле Митић Брка, из Пирота, референт санитета Емилија Слободанка, из Пирота; **2. чета** — командир Милован Китановић, из Црвене Јабукe, комесар Тихомир Бирић Уча, из Сопота, заменик команданта Бора Павловић, из Калне, помоћник комесара Михајло Јововић Марко Црногорац, из Даниловграда, интендант Момир Милутиновић Слободан, из Пирота, санитарски референт Маршца Борђевић, из Пирота.

Међу првим командирима водова и одељења били су: Сава Игњатовић и Бошко из Студене, Јова Дучевац, Десимир из Стрелца, Милић Илић из Градског и дурги.

Међу првим делегатима водова и омладинским руководиоцима чета били су: Каменко Борђевић из Крупца, Никола Антић из В. Јовановца, Синиша Бирић, Милорад Пејчић из Пирота, Тодор Најдановић из Крупца и други.

Одељења (десетине) имала су само командире. На дан формирања Одрод је бројао око 120—130 бораца и старешина, да би крајем августа пре формирања у бригаду бројао око 1000 бораца. Наоружан је и даље претежно пушкама с тим што водови добијају по 2 пушкомитраљеза.

Део људства који је био слабије обучен добија и делове униформе из контингента наоружања и одеће, јер су у то време Савезници скоро сваке ноћи спуштали опрему и одећу. Гро опреме и одеће која је била предвиђена за борце Пиротског одреда дата је борцима 1. софијске бригаде која је у то време формирана. Нема података колико је бројала партијска организација, али је идеолошко-политички рад у Одреду био развијен. Моћно средство у морално-

политичком јачању Одрета биле су критике и самокритике на четним конференцијама.

Одред је формиран у току мајске офанзиве окупатора на слободну територију у Лужници и Црној Трави. И управо када је Одред формиран — људство постројавано, непријатељски извиђачки авиони су надлетали строј.

У таквој ситуацији одмах су предузимане војне и политичке мере за сређивање јединица Одрета и јачање борбене готовости.

Од дана формирања Одрета, 3. маја, па до његовог прерастања 5. 9. 1944. год. у 1. пиротску — касније 25. српску бригаду, у развоју Одрета уочавају се три фазе: прва фаза — период од његовог формирања 3. маја па до друге полвине јуна месеца када је у Широком лукама преформиран у три чете, друга фаза — од формирања у три чете па до 24. јула када је преформиран у два батаљона (1. ударни и 2. теренски), и трећа фаза — од дана формирања у два батаљона па до прерастања у бригаду.

Преформирање Одрета прво у три чете, па два батаљона и касније у бригаду, вршено је у складу са борбеним и бројним јачањем Одрета и оперативно-тактичким задацима и потребама. Прилив бораца је био константан иако је Одред стално био присутан, јер је окупатору тешко падало постојање одрета и његова делатност на стратегијској магистрали Софија — Ниш — јединој железничкој вези са окупационим снагама у Македонији (једне армије) и Србији (један корпус). Окупатор је некако могао да схвати некакве „шумкације” тамо у Црној Трави, али овде у долини Нишаве на релацији Софија — Пирот тешко им је падало, зато су и били жестоки у реаговању иако им је крај био јасан.

Основни задатак Одрета био је: јачање НОП на најужем подручју Пирота и горњег Понишавља (одреди и органи власти), борба са окупаторским војним формацијама као основним фактором одржавања окупаторске власти, разбијање окупаторске власти, спречавање развоја четничког покрета, сарадња са НОП у С/З Бугарској — стварање и развијање братства и јединства, спречавање пљачке народа.

Ускоро по формирању Одред се враћа из Лужнице на терен Пирота. При самом повратку већ су га чекале бројне групе нових бораца из појединих села.

Успоставља се веза и Одред прихвата Фердинандски партизански одред из С/З Бугарске.

Већ 28. маја из Пиротског одрета издваја се група од 9 бораца, од којих су четворица са терена Цариброда. Формира се Царибродски одред који ће мање-више дејствовати заједно са Пиротским одредом уз његову пуну подршку и ослонац.

До краја августа са Пиротским одредом остаје и Фердинандски одред, а са њим и делегат ЦК БКП Димо Динчев, познат нашим борцима као Баја Стамен.

Дејства се одвијају на простору горњег Понишавља и пригра-

ничким рејонима С/З бугарско-берковски, фердинандски и годечки крај.

Вероватно да је најкрупнији резултат заједничке активности сва три одреда развијање братства и јединства српског и бугарског народа, поготову што треба имати у виду развијен шовинизам и са једне и са друге стране до највећег могућег степена. По први пут у историји бугарске оружане формације долазе у наша села, а да нису сматране окупаторима. Треба се сетити какав је страх био код становништва у бугарским селима када је први пут наш одред наишао. То је била нова ствар, али од оба народа прихваћена.

До преформирања Одрета у три чете дошло је због прилива нових бораца — Одред је бројно ојачао, ситуација на терену стабилizована, па је требало нићи у ширину у једновремено покривање што ширег терена јединицама.

Одред је преформиран у три чете у Широких лукама негде између 15. и 20. јуна 1944. године.

Команда Одрета остала је у истом саставу: командант — Жарс, комесар — Рајко, заменик команданта — Лаза, заменик комесара — Џуда, омладински руководиолац — Марко, санитарски референт — Ратка.

Састав команди чета био је следћи: 1. чета — командир Милован Китановић, комесар Моша Милошевић, заменик, командант Драгољуб, заменик комесара Власта Потих. 2. чета — командант Бора Павловић, комесар Тихомир Гирић, заменик команданта Драгољуб Соколовић, заменик комесара Тодор Најдановић. 3. чета — командант Божидар Костић Бранко, комесар Вуле Васић, заменик команданта Ранко Јонтић Гроздан, заменик комесара Марко Црногорац.

Чете су добиле рејоне и правце дејства: Прва чета иде јужно од Нишаве, Друга чета остаје у Високу, Трећа чета дејства усмерава ка Књажевцу. Један од задатака ове чете био је да ликвидира базу четника Бороша у Топлом Долу.

Једна од значајнијих акција 1. чете на терену јужно од Нишаве била је у Ракити, којом приликом је заробљен и један потпуковник бугарске фашистичке војске.

Даљи прилив бораца а и непосредни задаци — предстојао је коначан обрачун са фашистичким окупатором — условили се преформирање Одрета у батаљоне, јаче ударне и борбене јединице. Ово су и најкрупније промене.

У Видичу 24. јула Одред је преформиран у два батаљона (1. ударни и 2. теренски).

Овога пута је дошло и до промене у Команди Одрета.

Команда Одрета је у саставу: командант Радосав Јанковић, из Црне Траве, комесар Димитрије Стефановић Нишавац, заменик команданта остаје Лаза Китановић, заменик комесара Бора Аранбеловић Бора Мали, омладински руководиолац Душан Јончић Марко.

1. батаљон — командант Божидар Костић Бранко, комесар Вуле Васић, заменик команданта Виден Ваџић, заменик комесара

Моша Милошевић, оmlадински руководилац Пера Панчић, из Раснице, санитетски референт Бошко Спасић из Трњане.

2. батаљон — командант Милован Китановић, комесар Тихомир Гирић, из Сопота, заменик команданта Бора Павловић, из Калле, заменик комесара Власта Потих, из В. Јовановца, оmlадински руководилац Новица Гирић, из Срећковца, интендант Миле Митић Брица, из Пирота, санитетски референт Емилија из Пирота.

Зоне одговорности батаљона биле су: 1. ударни на десној, а теренски на левој обали Нишаве. Ово представља квалитетан скок у развоју Одред и НОП у Пироту.

У оквиру Одред створене су две крупне ударне јединице намењене за самостална дејства, што ће акције и показати. Сада је било на батаљонима да решавају све борбене задатаке које је до тада Одред решавао као целина.

О борбеној спремности говори случај ликвидације војно-полицијског упоришта у Столу од стране 2. батаљона, ојачан само са једном четом из 1. батаљона. Исте вечери по формирању батаљона Одред је у ходу збрисао општину и полицијску посаду а у Крупцу и војну посаду обезбеђења пруге код Великог Јовановца.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА ОДРЕДА

У сумирању резултата постојања и делатности Пиротског одред полазимо од основног задатка јачање НОП и то кроз сопствено јачање бројно и борбено, стварањем услова и давањем подршке формирању Царибродског одред, као и пружањем ослонаца и подршке Фердинандском партизанском одреду из западне Бугарске. Овим је слободна територија јужно од Нишаве проширена и на десну обалу Нишаве. Горње Понишавље са приграничним рејонима северозападне Бугарске ослонцем на слободну територију у Лужници и Црној Трави, представља јединствено оперативно подручје. Намеће окупатору да мора у офанзиву да иде крупним снагама, постојеће у гарнизонима мора да појачава довођењем снага из Софијске и Скопске армије, па чак и делова из окупационог корпуса из Србије. Међутим, овако пространо оперативно подручје пружало је на другој страни услове широког маневра наших снагама и наметање наше иницијативе непријатељу. Упоредо са дејствима војног карактера, Одред је омогућио стварање органа власти и јачање НОП у целини.

Подручје Пирота ослобођење је сачекало потпуно организовано у војном и политичком погледу.

Конечно, горње Понишавље стварало је своје јединице које га и ослобађају од окупатора.

Пирот и околина нису чекали ни наше снаге из централног дела земље ни Црвену армију, већ су и једнима и другима ишли у сусрет.

Својом активношћу Одред је спречило било какво јачање четничког покрета, а познато је колико је унутрашњи, нарочито спољни непријатељ, калкулисао са Србијом и четништвом. У укупном билан-

су на војном плану Одред је дао свој пуни допринос издвајајући језгро за Царибродски одред и пружајући му пуну подршку као и Фердинандском одреду из С/З Бугарске.

Пиротски одред је био база за формирање две бригаде 1. и 2. пиротске (касније 25. и 27. српске), а Царибродски формира Царибродску бригаду која касније улази у састав 8. српске бригаде са пуним доприносом у билансу 22. ударне дивизије.

Највише бораца са подручја Пирота било је у 25. и 27. српској бригади, 46. пиротско-врањској дивизији, затим у бригадама 22. дивизије, посебно у 8. бригади. Од укупно око 14.000 бораца само у јединицама 37. санџачке дивизије било је неколико хиљада, а затим и у другим јединицама. У овај биланс треба урачунати материјални допринос овога краја фронту од почетка ослобођења источних предела земље па преко Косова и Сремског фронта све до наших граница са Аустријом и Италијом. Овај допринос свакако треба да буде посебан предмет разматрања.

Одред је одиграо велику улогу на плану стварања револуционарских старешинских кадрова. У набрајању само дела оних који су били у строју, када је Одред формиран, више има пуковника и виших официра него што је Пирот имао у читавој својој историји.

Целокупна активност и допринос Одред остварени су кроз: 1. борбена дејства против јединица војске окупатора, 2. рушење апарата окупаторске власти (уништавање општина и полицијских посела, шумарских и других органа), 3. акције срачунате на спречавање окупатора у извлачењу материјалних добара: пљачке народа (пшенице, млека, меса, шумског богатства), 4. диверзантска дејства, 5. ликвидирања, иако мало, појединаца непријатеља и издајца народа, 6. политички рад — братство и јединство и са Бугарима и после бригада на Косову.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА

У значајније борбе и акције убрајамо: борбу код Стола и ликвидацију војно-полицијског упоришта, борбу на Страшној чуки код Рсоваца у јуну месецу и разбијање специјалне јединице бугарско-фашистичке војске, ликвидацију војног обезбеђења на прузи код Великог Јовановца, акције код Раките и заробљавање потпуковника бугарске окупаторске војске, ликвидацију граничног упоришта у Љубераћи 2. септембра, сусрет са војском у Чипутовцу јуна месеца, борбу код Базовика.

Одред је у свим овим акцијама примењивао одговарајућу тактику. Формиран у току мајске офанзиве, у почетку је избегавао сударе са јачим снагама. Поступно је стицао борбено искуство и већ је у јуну месецу био у стању да разбије на Страшној чуки специјалну јединицу бугарске фашистичке војске и да је буквално патера у бекство у сам гарнизон Пирота. Борба на Столу 26. августа показала је да је Одред, и то само један његов батаљон са четом из другог батаљона, у једном даху, у јуришту, збрисао војно-полицијско упори-

ште у Столу. Бугари предвиђајући повлачење окупационог корпуса из Србије, на правцима повлачења задржавали су се и упорно бранили упоришта ради обезбеђење снага које се повлаче. Таква су упоришта била гранична чета у Љубераћи, војно-полицијско упориште у Столу, у Бабушници, а у Пироту су и овако имали јак гарнизон.

Ликвидација упоришта на Столу је изведена у силовитом јуришу, тако да је војска протерана а посаде појединих бункера коју су сачињавали полицијски није имала времена да се извуче.

Том приликом је заплењено 5—6 пушкомитраљеза и убијено петнаестак фашиста, док је наших било двојица или тројица лакше рањених. Ликвидација упоришта у Љубераћи показује висок ниво оспособљености Команде Одред и старешина. Ту је примењено ратно лукавство. Заробљена је жена команданта упоришта и на тај начин приморан на предају. Том приликом плен у материјалу и оружју је био значајан. Узето је оружје и наоружано људство, тако да је при формирању бригада тих дана уз постојећа два батаљона, формиран и трећи.

У покретању фронта на запад по ослобођењу Пирота, једна немачка јединица потерала је у бекство једну бугарску јединицу код Базовика. Други батаљон Пиротског одреда је зауставио Немце и одбацио их од заузетих положаја.

Ово што је најдрагоценије у свим тим акцијама било је то што је истицало борбено искуство и старешински и борачки састав. Овај Одред, као и Царибродски у ствари су били кадровског карактера, јер су дали старешински састав за формирање две пиротске и једне царибродске бригаде.

ЛИКВИДАЦИЈА ОПШТИНА И ПОЛИЦИЈСКИХ ПОСЕДА

На плану ликвидације окупаторске власти и полиције значајне су акције у уништавању општина: у Крупцу, Барје Чифлику, Каменици и др.

По паљењу ових општина и разбијању полицијских посада општине престају да постоје.

У успешне акције ове врсте спада и акција на шумарске органе у Петров хану (Бугарска). Ова акција је више имала политички карактер. Требало је народу показати да и по разбијању 1. софијске бригаде северно од Софије, покрет није уништен.

СПРЕЧАВАЊЕ ПЉАЧКЕ НАРОДА

Поред осталих задатака Одред је својим дејствима и акцијама онемогућавао окупатора да пљачка народ у виду реквизиције, откупа и слично. Са појавом Одред на Старој планини одмах престаје сеча и експлоатација шуме у Широком лукама од стране окупатора.

На овом плану од значаја су акције уништавања млекара ради спречавања окупатора да пљачка млеко и млечне производе. Ово је представљало и значајан извор хране за Одред, а заплењени произ-

води су дељени и народу од кога су и опљачкани. У успешније акције спадају ликвидација млекара у Крупцу, Топлом Долу и др.

У врло успешне акције треба убројити и акције онеспособљавања вршалица ради спречавања пљачке пшенице рода 1944. године. Ова акција је добро смишљена и још смишљеније изведена. Наиме, у току само једне ноћи групе из Одреда су по појединим селима у самом Пиротском пољу онеспособиле вршалице и врша је одложена и обављена тек по одласку окупатора.

Акције на спречавању окупатора да извлачи богатства су утолико значајније, што је по ослобођењу Пирота одмах створен фронт према Нишу, а Пирот и околина су били организована позадина за снабдевање фронта у току читаве зиме 1944/45. године.

Одред је вршио и диверзантске акције на прузи на релацији Бела Паланка — Цариброд (Димитровград).

Поред осталих акција Одред је вршио и ликвидацију малобројних појединаца издајника и слугу окупатора, јер је, на жалост, и таквих било.

У целини Одред је својом активношћу и дејствима представљао основни фактор развоја НОП. Представљао је солидну војничку формацију у којој се борбено и политички оспособљавао старешински и борачки кадар, дао језгро за стварање Царибродског одреда и био му стални ослонац, прихватио је Фердинандски одред и пружио му подршку, а у јулу месецу из самог гарнизона Пирота осмелила се је једна група војника са потпоручником Бјалцевим, дезертирала и прикључила се Одреду. Вероватно међу највредније успехе спадају развијање братства и јединства на простору где је то најтеже било. У посебне успехе свакако спада спречавање било каквог четничког покрета у горњем Понишављу.

Професор др ЈОВАН ЦЕКИЋ

ОСЛОБОЂЕЊЕ ГРАДА ПИРОТА И ОКОЛИНЕ

Када је друг Тито на Петом конгресу СКЈ говорио о борбама у Србији, он је неколико пута поменуо Црну Траву, Топлицу и Јабланицу из чега се јасно види да под појмом Црне Траве није сматрао само место, него цео онај део Србије од Козјака до Нишаве и Пирота који је за време рата био под бугарском окупацијом. Народ ових крајева је као борац Народноослободилачке војске, за попаљене домове и нечувена зверства над нејачима, задао бугарском окупатору такве ударце, да ће се убудуће шовинистички елементи ове братске земље добро промислити да ли да се поново упуштају у сличне авантуре.

Одмах после окупације земље, непријатељ је у овом делу Србије организовао свој окупаторски систем, тако што је долину Јужне Мораве и Нишаве и читав овај крај подељено демаркационом линијом на два окупациона подручја. Југоисточно од демаркационе линије, која се спуштала грбеном Кукавице на Грделицу, па преко села Лопушње и Крушевце ишла према Белој Паланци, Немци су уступили овај крај да га анектирају Бугари. Северно од те линије Немци су од почетка окупације задржали овај део Србије под својом непосредном окупаторском управом, при чему им је обилато помаган квислинг Недић.

У другој половини 1941. године на југу Србије била је створена пространа слободна партизанска територија с обе стране Јужне Мораве. Лесковачки — Кукавички партизански одред створио је био своју слободну територију и октобра 1941. године напао Власотинце. Тада је формиран и Бабички одред, који је имао задатак да оперише источно од Јужне Мораве, на бабичком терену, према Нишу, Белој Паланци и Власотинцу. Јабланички партизански одред је ослободио целу Јабланицу и Лебане па је слободна територија од самог Лесковца била на десетак километара. Вал буне се ширио. Створена је и бабичка слободна територија на којој је као и на осталим слободним територијама ницала нова власт, а на још неослобођеној територији стварани су илегални одбори најпре Народноослободилачког фонда а касније народноослободилачки одбори и формиране илегалне десетине на неослобођеним територијама.

Крајем 1941. год. била је таква ситуација да је окупатор држао само Власотинце, Грделицу и Лесковац а сав остали део је била слободна партизанска територија. Ова територија се ослањала на

слободну територију среза нишког. На тој огромној територији сретала се је на путевима нова војска, са црвеним звездама на челу која је свакодневно наносила непријатељу велике губитке.

На делу анектираном од Бугара према Црној Трави, такође су почеле припреме за устанак већ у августу 1944. г. Иако овде почетак ниј био онако буран као преко демаркационе линије, где су се у то доба налазиле главне руководеће снаге устанка, ипак су одавде још 1941. г. кренуле веће групе партизана у Бабички одред. Доласком ових група, почетком 1942. г за партизанае није више постајала граница.

Међутим фебруарски дани 1942. г били су судбоносни за све партизанске одреде на југу Србије. Већ крајем 1941. г. и почетком 1942. г. непријатељ је, после повлачења наших снага из Западне Србије у Санац, пребацио на југ Србије већи део својих јединица из осталих делова Србије. У току јануара и почетком фебруара 1942. г. у Лесковац, Ниш и у остале градове у овоме делу Србије, пристижу разни недићевско-Љотићевски одреди. На ослобођену Топлицу и Јабланицу бачене су фебруарских дана велике окупаторске снаге, а скоро истовремено непријатељ је пошао у офанзиву и против Бабичког одреда. Ангажовап је и бугарски специјални окупациони корпус, који је у долину Јужне Мораве дошао почетком фебруара. Дошли су били најтежи дани за партизанае овога краја.

Заједно са квислиншким јединицама и специјалним бугарским окупационим корпусом, немачки окупатор је у фебруарској офанзиви нанео велике губитке партизанским снагама. После разбијања партизанских одреда: Јабланичког, Кукавичког и Бабичког настао је страшан терор. Свакодневно су извођене потере. Од народа је одузимано оружје и предавано Немцима. Хапшени су симпатизери Народноослободилачког покрета. Четници су поново загосподарили са батином и камом. После губљења слободне територије велик број одборника и симпатизера Партије био је ухапшен и пребијен, а велики број је отеран у разне немачке логоре.

Међутим, партизани су на анектираном подручју на црнотравском терену и даље маневрисали и бројчано су расли. При крају лета и ујесен 1942. г. Црнотравски одред започиње нове борбе и акције на терену анектираном од Бугара, око Власотинаца и на Бабичкој гори.

Период 1941. и 1942. г. био је период политичког рада и организационог учвршћења, ватреног крштења и каљења Црнотравског одреда у ствари период припремања терена за масовни устанак јужно од демаркационе линије, који се на овом сектору свом жестином почиње да распламсава почетком 1943. г. Почетком 1943. г. ствара се слободна територија и на овом подручју, тако да тиме, поред осталих значајних чињеница, борба народа овога краја у ослободилачком рату почиње да добија југословенске размере. Новостворена слободна територија стално је расла и ширила се, тако да крајем 1943. године квислиншка Бугарска над „Моравском Балгаријом” како су Бугари називали овај крај, стварно није имала никакву власт.

Почетком фебруара 1943. године од стране Главног штаба Србије и Окружног комитета Партије Лесковац упућени су: Ратко Павловић-Чичко, Петко Вуковић и Јован Цекић као појачање на црно-травско подручје. Друга велика помоћ овом терену била је у томе што се, крајем фебруара и почетком марта на пролазу за Македонију, на овом терену задржао извесно време и друг Свстозар Вукмановић Темпо. Дотадашње партијско повереништво ОК Лесковац у Црној Трави преформирано је у Окружни комитет Врање, чији је секретар био Душан Пућа Сава. Црно-травски одред преформиран је 4. марта 1943. г. у Црној Трави у Други јужноморавски одред. За команданта Одрода одређен је друг Бићко, за комесара друг Владимир Вујовић Вуја, а за санитетског референта Одрода друг Јован Цекић, доктор.

Други јужноморавски одред као први задатак поставио је себи ударац на железничку комуникацију Ниш—Скопље, с обзиром на њен значај за непријатеља. Други јужноморавски одред имао је низ значајних борби и акција као што су: напад на рудник Звонце, ликвидација посаде у Прибоју и минирање железничког моста, борба на Црном врху, борба код Раковог Дола, борба у селима Броду и Црном Брегу.

Ноћу 25. априла 1943. г. извршен је напад на Црну Траву којом приликом је протеран непријатељ из Црне Траве, али је непријатељско зрно смртно погодило и команданта Ратка Павловића Бићка. После тога слободна територија на овом терену обухватила је: Црну Траву, Рупље, Брод, Дарковце, Млачиште и Боњице, Преслап, Калну, Градско, Јабуковик, Криви Дел, Црвену Јабучу, Гарс, Добро Поље, Раков Дол, Радосињ, Лопушњу, Ново Село, Козило, Јаворје, Бистрицу, Равну Гору, и још нека села. Стварање слободне територије омогућило је веома успешан и активан рад партијских организација на учвршћењу и стварању нових народноослободилачких одбора, партијских и скојевских и осталих масовних организација.

Други јужноморавски одред је готово свакодневно водио борбе са бугарским јединицама као што су код села Ржане, Горњег Романовца, на Стрешеру, у Старом Глогу, Новом Селу и на реци Пчињи.

Такође је водио борбу код села Малетине и после ових борби на овом терену је створена велика слободна територија, која је обухватила сва планинска села од Стрешера до Великог Козјака, источно од Јужне Мораве до среза босиљградског.

Затим је Други јужноморавски одред имао неколико успешних рушења пруге између Врања и Прешева, уништио је руднике у Трнави и Островици. У овом периоду извршен је напад и на полицијску станицу у Главановцу, на територији Бугарске. Ова успешна акција је изведена од једне десетине наших и једне десетина бугарских партизана.

Због осетљивости на све што је српско, и шовинистичких аспирација Бугарске Немци нису форсирани стварање четничких банди на овом подручју. Али нарастањем наших снага на овом подручју и с обзиром да бугари нису могли спречити даље ширење устанка Не-

мци половином 1943. г. пребацују знатне снаге четника из Недићеве Србије на терен Пољанице, Рујна и Козјака. На овом терену 15. августа 1943. г. дошло је до борбе са четницима код села Нерава а затим је долазило до чешћих сукоба са четницима, али не више самостално, већ су се најчешће појављивали у садејству са бугарским окупаторима.

Други јужноморавски одред је имао затим значајне сукобе са бугарском полицијом као што је борба на Трговишту, затим код села Магленца на Козјаку са четничким корпусом који је био одлично наоружан, јер су у то време примали помоћ од Енглеза путем авионских транспорта. Вођена је борба у октобру са једном специјално обученом јединицом бугарске војске за борбу против партизана, такозваном ловном-ротом од 200 војника у манастиру Прохору Пчињском, као и са једним бугарским батаљоном јачине 500 војника на Светом Илији.

У октобру месецу дигнуте су у ваздух и два транспортна воза код Рајинца и Павловца.

Други јужноморавски одред такође је оперисао и на терену Лужнице и имао је више сукоба са Бугарима као што су други напад на бугарски гарнизон у селу Главановци, затим напад на бугарски гранични штаб у Љубераћи где је заједно са батаљоном учествовала и група од 12 партизана Нишавског партизанског одреда. Затим је вођена октобра месеца борба са једним бугарским батаљоном код села Радосиња, коме је у току борбе дошао у помоћ још један бугарски батаљон из Свођа. У овим борбама је погинуо заменик команданта Другог јужноморавског одреда друг Синадин.

Ове борбе и покрети Другог јужноморавског одреда на терену Лужнице допринели су да се знатно прошири и учврсти слободна територија.

На читавој слободној територији на којој се кретао Други јужноморавски одред — Црна Трава, Врање, Лужница — били су организовани скоро у сваком селу народноослободилачки одбори који су функционисали као прави и једини органи власти. Већ у октобру 1943. г. почињу да се формирају и виши органи народноослободилачких одбора, општинских, да би већ почетком 1944. г. уследило формирање среских народноослободилачких одбора, а касније и окружних. Поред народноослободилачких одбора, такође у октобру 1943. године, јављају се и први војно-позадински органи, команде места а касније и команде подручја. Истовремено са формирањем команди места многи народноослободилачки одбори отворили су школе, чијем је несметаном раду знатно допринело постојање команди места. Политички рад у то време био је необично жив. Поред партијских и скојевских организација и актива, на читавој слободној територији били су организовани бројни одбори Антифашистичког фронта, Антифашистичког фронта жена и УСАОЈ. Значајно је поминути да су се на овом терену формирале и крупне оперативне јединице које су, поред осталог, имале задатак да успоставе везу и са-

дејство са Народноослободилачким покретом Македоније, Космета и Бугарске.

Новембра месеца 1943. Други јужноморавски одред је имао преко 700 бораца, тј. пет батаљона: Омладински, Ударни и три теренска, за врањско, лужничко и црнотравско-власотиначко подручје. Одмах по формирању Омладински батаљон је прешао у Јабланицу у састав Друге јужноморавске бригаде.

Ускоро долази и спуштање прве енглеске мисије, која је била одређена за Други јужноморавски одред. Ускоро затим је спуштено још неколико мисија-екипа, од којих је једна била одређена за бугарске партизане. Долазак енглеских мисија на нашу територију знатно је допринео да се побољша стање у погледу наоружања и муниције.

У овом периоду формирају се средњи комитети Партије за срезове власотиначки, масурички, врањски и пчињски, а ускоро затим формиран су и средњи народноослободилачки одбори у истим срезovima као и Црнотравска и Врањска команда подручја. Такође су у то време одржани многи партијски курсеви, војни курсеви, за подофицире, диверзанте и за чланове средњих и општинских одбора.

Почетком фебруара формирана је Пета јужноморавска, а месец дана касније формирана је и 7. јужноморавска бригада.

Крајем фебруара и почетком марта слободна територија се проширила тако да се осетила потреба за њеном деобом у погледу руковођења. Дотадашњи секретар ОК Риста Антуновић одлази за секретара ОК Лесковац, а од једног Окружног комитета Пирот-Врање стварају се два и за секретара ОК КПЈ Пирот изабран је Видоје Смилевски Бата, а за чланове Јован Цекић, Коста Ракић, Драгомир Анђелиновић, Аца Синадиновић и Ратка Петровић. Са формирањем ОК — Пирот формиран је и Пиротски средњи комитет. Нови ОК КПЈ Врање добио је за секретара Славољуба Петровића Беру. Одласком Смилевског за Македонију, за секретара ОК Пирот је дошао Драгомир Николић Шипа.

Истовремено са формирањем бригада прво је формиран Црнотравски а затим Врањски партизански одред, а касније су формиран Лужнички, Пољанички, Пиротски и др. Задатак ових одреда био је да се крећу на одређеној територији, контролишу је и бране од упада непријатеља, да прихватају нове борце и служе као база за стварање нових крупнијих оперативних јединица.

Боравак друга Темпа на овоме подручју, иначе веома осетљивом за непријатеља, био је врло значајан за даљи развој борбе у овом крају.

У циљу ликвидације Народноослободилачког покрета на овом подручју Бугари предузимају такозвану мартовску офанзиву. Велике непријатељске снаге од око неколико хиљаде војника, полицајаца, контрачетника, четника, дражиновских и других квислиншких јединица концентрично су стезале обруч из правца: Стрезимировца, Класуре, Власине, Мачкатице, Предејана, Лопушње, Своћа, Љубераће, Пирота, Бабушнице и Трна.

Од наших јединица на црнотравском подручју налазили су се Црнотравско - власотиначки и Лужнички одред, два косовска батаљона, један батаљон из Јабланице и људство Команде црнотравског подручја. Упркос огромној надмоћности непријатеља главнина наших јединица, после донедавних борби, пробија обруч и прелази на врањско подручје.

Свим овим борбама и акцијама знатно је проширена слободна територија, тако да је она после ликвидације бугарског гарнизона у Кривој Феји представљала јединствену целину, која се, укључујући и македонску слободну територију, протезала од друма Куманово—Крива Паланка—Бујешево па све до Власотинца—Бабушнице и непосредне околине Пирота. За слободну територију, у то време било је укупно везано око 15.000 сталне посаде.

Не постигавши никакве успехе мартовском офанзивом, непријатељ, крајем априла, почиње нову, тз. „пролећну офанзиву“. У овој офанзиви учествовали су непријатељске јединице из Грчке, Скопља и Бугарске, тако да је укупна непријатељска снага износила око 50.000 војника. Циљ ове офанзиве је био, која је почела од Грчке, да се потискивањем македонских партизана ка нашој слободној територији и даље потискивањем на север све наше јединице набаца на комуникацију Лесковац—Власотинце—Бабушница—Пирот, где би их сачекале јаке непријатељске снаге са тепковским јединицама и унишtile.

Борбе у овој офанзиви трајале су пуна два месеца. На овој територији наше јединице су одолевале јаким непријатељским снагама и пет дана непрекидно водиле борбе. За време најжешћих борби и најснажнијег притиска непријатеља формиране су две нове бригаде: 7. јужноморавска и Косовска бригада, а истовремено формирана је у Кални Прва софијска бригада од бугарских партизана који су се налазили на нашем терену и антифашиста који су тих дана дошли из Бугарске.

У критичној ситуацији по наше јединице, Оперативни штаб одлучио је да изврши продор на југ, па када Пета и новоформирана Седма јужноморавска бригада због јаких концентрација непријатељских снага то нису успеле, пробој су извршиле у супротном правцу и избиле на Суву планину и лесковачко подручје, где касније учествују у чишћењу Оруглице од четника.

Остале наше јединице, које су остале у непријатељском обручу у Црној Трави, маневрисањем и избегавањем борбе успеле су да се извуку из непријатељског обруча. Тако је прошао и овај, последњи покушај непријатеља. Наше снаге уз незнатне губитке успеле су да сачувају све своје јединице, поврате слободну територију и наставе борбу.

По одлуци главног штаба Србије јуна 1944. г. формирана је нова Дванаеста српска бригада састављена од бораца Пиротског подручја. У том периоду формиране су и прве српске дивизије, међу којима и Двадесе друга српска, у чији састав улазе Осма, Десета и Два-

наеста бригада а Седма бригада улази у састав Двадесет треће дивизије.

Временски период јуни, јули и август протекао је у завршним борбама, које су наше јединице, међу којима и новостворене Четрдесет шеста дивизија као и новоформирани одреди, тада водиле и кроз које су успеле да коначно ослободе целокупну територију на југу Србије.

ОСЛОБОБЕЊЕ ПИРОТА

У лето 1944. г. ослобођено је било скоро две трећине територије Југославије. Тенкови Црвене армије већ су били избили на Дунав Али непријатељ је, нарочито у Југославији, пружао жилав отпор, особито у крајевима који су били поред комуникација, које су Немци по сваку цену желели да задрже у својим рукама, а то су железничке трансферзале тј. железничке пруге Солун—Скопље, Ниш—Београд и Софија—Ниш—Београд, јер су се њихове трупе овим железничким пругама извлачиле из Грчке и Бугарске.

У таквој ситуацији, крајем тога лета почетком месеца септембра ослобођен је Пирот.

Пирот је ослобођен без пуцњава и проливање крви. Што се тако догодило а не друкчије треба захвалити особености ситуације, можда стицају околности али свакако и, у првом реду, довитљивости и одважности и храбрости неких људи који су вештим маневром уз ангажовање незнатних партизанских снага, успели да присиле окупатора на предају града.

Као члан ОК КПЈ пиротског окурга добио сам јула 1944. год. задатак да дођем у пиротски крај, где је већ деловао Пиротски партизански одред.

Ишао сам из Црне Траве са једном десетином преко Јабуковика, где сам се задржао краће време јер сам сусрео партизански одред, одржао састанак са њима, упознао се са проблемима у одреду и пренео им неке задатке у вези са најновијим догађајима и продужио за село Петровац, које је заједно са околином представљао ослобођену територију у још увек поробљеном и окупираном пиротском крају. Преко овог села је велики број Пироћанаца отишло у партизанске одреде. Злогласни Стојанов са својом „ротом“ није престајао да крстари по околини палећи куће и убијајући недужно становништво. Са мном је ишла и једна партизанска десетина са два пушкомитраљеца. Имали смо и један пољски телефон.

У кући Нетка Младеновића срео сам Боку Павловића који је био члан Среског комитета за срез нишавски и био одговоран за развој НОП-а у граду. У селу смо имали и радио-апарат па су другови пратећи ситуацију на фронтима, штампали билтене и информисали борце и народ овога краја. Пругом према Нишу сваког дана су пролазиле пуне композиције са немачком војском. Немци су се повлачили из Бугарски и баш тих дана указала ми се „прилика“ да без борбе заузмемо караулу код Суковског моста коју је бранила веома

јака и добро наоружана бугарска јединица. Дошао је, наиме, једног дана у Војнеговац непосредно после мога доласка, један Бугарин у цивилу и понудио предају Суковске карауле и моста тј. да ми срушимо Суковски мост и на тај начин онемогућимо Немцима извлачење жељезницом из Бугарске. Што ме та „прилика“ ипак није коштала живота имам да захвалим вишегодишњем искуству у партизанском рату. Када је Бугарин, после првих преговора, дошао по други пут да доведемо акцију до краја, наредио сам да га свежу. Убрзо је признао да је читава акција вешто смишљено лукавство и клопка, јер су Бугари сазнали да се у селу Петровцу налази неки партијски функционер па су хтели да ме на овај начин ликвидирају, мене и десетину. Испоставило се, исто тако, да је цивил у ствари бугарски полицајац који је извршио неколико злочина у овом крају. Он је сутрадан изведен пред народ који га је линчовао због злочина које је извршио. Био је то први и прави народни суд.

Због тога сам током наредног месеца обазриво, уз помоћ другова комуниста из Пирота, припремао терен за освајање града. Зато сам се не мало зачудио када сам почетком септембра, прикључивши пољски телефон на постојећу мрежу и позвавши бугарску команду преко телефона, одмах добио пристанак за преговоре. Бугари су дакле, били вољни да предаду град. Није ли то опет некаква клопка? Преко телефона су ме звали да дођем у Пирот, њима је горело под ногама. Бугарски експедициони корпус повлачио се из Србије, Црвена армија је већ била форсирала Дунав, а Пироту се приближавала 22. српска дивизија која се налазила у Добром Пољу. Али обазривост је мајка сигурности а поготову када се ради о бугарским фашистима и о искуству које сам имао са њима пре месец дана на Суковском мосту. Зато сам одлучио да преговоре водим овде у Петровцу на партизанској територији. У том смислу телефонском сам упутио позив да они дођу у Петровац. Рачунао сам, ако они истински желе да преговарају, доћи ће колима у пратњи највише десетине. У противном, ако дође војска, распоредићу десетину на једној коси испред села па ћемо осути паљбу и повлачити се према шуми. Међутим десило се оно прво. Дошли су колима њихови виши војни функционери међу којима један пуковник, потпуковник и мајор. Преговарали смо на једној коси испред села Петровца где сам их ја сачекао са десетином. Они су имали овлашћења од генерала Попова који је био у Пироту да преговарају о предаји града Пирота.

Било је то 6. септембра 1944. г. Договорено је било да колима уђемо у град и то одмах. Тако смо 6. септембра пошли у Пирот, Ја Бока Павловић и Нетко Младеновић. На пролазу кроз Тијабару народ је видевши партизане у колима, почео да кличе слободи и зауставља кола, тражећи да говоримо. Обећао сам да ћемо то учинити чим завршимо преговоре са Бугарима. Зауоставили смо се пред командом бугарског гарнизона. Бока и Нетко су остали пред вратима а ја сам ушао да преговарам са Бугарима и док смо ми преговарали око предаје града и неких формалности у вези са тим, приметно сам да Бугари нешто међусобно шапућу, договарају се и одлазе у

другу собу. На моје инсистирање признали су да се у суседној соби налази представник четника Драже Михајловића Аца Видановић који је такође дошао да преговара о предаји града. Енергично сам захтевао да се четник ухалси, ако не у противном ће једна наша дивизија која се налази у непосредној близини, напасти град. И док смо ми преговарали у собу је ушао један од преговарача Бугара и саопштио да је четник побегао.

Формалности око предаје града су биле брзо завршене уз споразум да бугарске јединице за који дан запоседну положаје западно од Пирота и спрече Немце да уђу у Пирот, док не дође наша 22. дивизија која се налазила у Добром Пољу.

Сутрадан по уласку у град Пирот, курири са Боком Павловићем отишли су у Добро Поље у штаб 22. дивизије да их обавесте и да што пре дођу у Пирот. Командант 22. дивизије био је друг Живојин Николић Брка а комесар Василије Симаревић.

Одмах је у Пироту и званично успостављена и нова власт са Општински народноослободилачким одбором на челу.

Убрзо је у село Петровац дошао теренски батаљон Пиротског одреда. У селу Петровцу је остао онај пољски телефон и тада сам ја из Пирота разговарао са комесаром Поповићем да уђе одмах у град. Јер сам се ја у граду налазио са Бугарима без војске. Комесар Поповић се дуго опирао да уђе у град и питао да ли имам одобрење од Главног штаба Србије. Наредног дана овај батаљон је ушао у град Пирот.

9. септембра у Пирот је дошао Добри Трпашев, члан ЦК Бугарске. Главно питање о коме је он хтео да преговара је било питање границе између Бугарске и Југославије. Ми смо му тада рекли да нама предстоји још увек рат са фашистичком Немачком и да Немце треба дотући до краја, тј. довести до капитулације а да ћемо после рата као две братске партије моћи да разговарамо и о границама ако то буде потребно. Наравно, као што је познато ми смо и касније имали проблеме са Среским комитетом у Цариграду, односно Димитровграду, јер су их у више махова позивали из Софије на реферисање и давање директива. Наравно то је било првих дана.

Фронт на коси код Понора западно од Пирота који су испочетка држале бугарске јединице, а после тога наше јединице, држао се је скоро месец и по дана после ослобођења Пирота.

Немци су жилаво бранили овај фронт, јер су тиме обезбеђивали Ниш и железничку пругу због извлачења немачких јединица из Грчке.

То је доказ од коликог је значаја што смо на овакав начин захтевали безусловну предају града и ослободили га без жртава и крвопролића.

Да ми нисмо ушли у Пирот сигурно је да би то учинили Немци и после би се борили с њима за ослобођење града Пирота, а то би захтевало нове жртве и страдања грађана Пирота.

Успешна дејства Пиротског одреда у лето 1944. године (од маја до септембра), дала су снажан подстицај и неслућен замах ослободилачком покрету у горњем Понишављу. На целом подручју, сем у већим местима (Пироту, Бабушници и Цариброду), разбијена је окупаторска власт и створена широка мрежа народноослободилачких одбора — органа нове народне власти. И у местима која су још била под окупаторском управом најбитније послове органа власти обављали су илегални народноослободилачки одбори, који се већ у јулу и августу служе и облицима јавног деловања.

Упоредо са omasовљавањем и учвршћивањем ослободилачког покрета расте и број нових бораца који ступају у Пиротски и Царибродски одред (Царибродски је настао издвајањем језгра из Пиротског одреда). Прилив нових бораца и друге околности омогућиле су да Пиротски одред већ 5. септембра 1944. године прерасте у 25. српску бригаду (у почетку је њен назив био Прва пиротска), а Царибродски одред у Царибродску бригаду која је касније ушла у састав Осме српске бригаде 22. дивизије.

Формирањем бригаде не гаси се Пиротски одред. Око њега се и даље окупљају нови борци од којих се убрзо ствара Друга пиротска бригада, касније преименована у 27. српску бригаду. Уз то више хиљада бораца из горњег Понишавља улази у састав 37. дивизије. Укупно је до краја септембра добровољно ступило у јединице Народнослободилачке војске више од 10.000 бораца из Пирота и околине. Многи од њих су, учествујући у борбама за коначно ослобођење земље, стигли до југословенско-аустријске границе на крајњем северозападу земље.

Преформирање Пиротског одреда у 25. српску бригаду обављено је 6. септембра у Стрелцу. У строју Бригаде је на дан формирања било више од 1.000 људи, наоружаних углавном пушкама и покојим пушкомитраљезом. Одећа је била слаба, обућа још гора. Имали смо претежно опанке од свињске коже и то од најслабијих делова. Многим борцима је оштро камење било израњавило ноге у дотрајалој, поцепаној обући.

По свом саставу Двадесет пета је била бригада младости. Готово сваки други борац био је млађи од двадесет година, а сваки трећи имао је 20 до 30 година. Било је и неколико старијих људи који су недаће ратничког живота, тешке окршаје, напорне маршеве, студен и глад лако подносили.

Командант Бригаде је био Коста Петровић, а његов заменик Радослав Јанковић, истакнути ратник из Црне Траве. Политички комесар је био Милорад Мишчевић, а његов заменик Димитрије Митић, радник првоборац из Беле Паланке; начелник Штаба Милорад Мијалковић из Пирота, а омладински руководиоца Душан Јончић, такође из Пирота.

Првим батаљоном је командовао Бора Павловић, из Црне Траве, његов заменик је био Драгољуб Соколовић из Лужнице, политички комесар је био Вуле Васић из Великог Јовановца, а његов заменик Момир Милошевић из Блата.

Командант Другог батаљона био је Милован Китановић из Црвенс Јабукe, његов заменик Миодраг Здравковић из Црне Траве, политички комесар Тихомир Ђирић из Сопота, а заменик комесара Власта Потих из Великог Јовановца.

Командовање Трећим батаљоном било је поверено Раки Костићу из Великог Јовановца, политички комесар је био Милорад Мадих из Крупаца, а његов заменик Петар Милићевић, радник из Пирота.

Командант Четвртог батаљона био је Божидар Искреновић из Црне Траве, његов заменик Виден Вацић из Раснице, политички комесар из Ниша а његов заменик Србислав Танчић из Пољске Ржане.

Само командант и комесар Бригаде дошли су са стране, из пролетерских јединица које су из Босне продрле у Србију, а сав остали старешински кадар потиче из горњег Понишавља. Били су то углавном младићи, полетни и храбри који су се ратнички калили и политички сазревали у Пиротском одреду.

РАЗОРУЖАЊЕ ГАРНИЗОНА У ЉУБЕРАБИ

Дан формирања Бригаде обележен је акцијом у којој је ликвидиран јако утврђен бугарски фашистички гарнизон у Љубераби, где је било око 200 војника.

Утврђење је ликвидирано под необичним околностима. Група бораца из Прве чете Првог батаљона провела је кишовиту ноћ уочи. 5. септембра у заседи на путу између Бабушнице и Љуберабе, узалуд чекајући да фашисти наиђу. Пошто се до сванућа нико није појавио, командир заседе је одлучио да остану до подне. Око 10 часова на путу из Љуберабе указала су се војничка кола са коњском запрегом. Борци из заседе су их сачекали. У колима је била жена са дететом у пратњи четири наоружана војника. На први позив да положи оружје, војници су се предали. Они су рекли да прате супругу команданта гарнизона у Љубераби.

Борци из заседе су заробљенике одвели у Штаб Бригаде. О томе су писмено обавестили команданта у Љубераби. Отуда је већ у првим поподневним часовима у Штаб Бригаде стигао човек с поруком команданта гарнизона који је желео да се састане с представником партизана.

Сустрет је уговорен. Преговарачи су, по договору, кренули без оружја, а на 500 метара од места састанка постављена је по једна наоружана десетина са сваке стране.

Тако је дошло до сусрета комесара Бригаде Милорада Мишчевића и команданта бугарског фашистичког гарнизона поручника Чолакова. Он је тражио да партизани ослободе његову супругу нудећи за узврат противуслугу. Његов предлог је прихваћен под условом да преда гарнизон са целокупним наоружањем и опремом. Поручник се колебао плашећи се реаговања својих потчињених старешина, међу којима је било — како је он рекао — окорелих фашиста. Да би се тај ризик ублажио договорено је да јединице бригаде по ноћи опколе утврђење и одједном, из свих оружја, отворе ватру и активирају више бомби што би команданту био изговор за предају гарнизона.

Ноћ је била мркла, кишовита. Покисли борци бригаде су пришли уз саме зидине утврђења и на уговорени знак опалили из свих оружја. Онда су чланови Штаба Првог батаљона са групом бораца, ушли кроз главну капију у утврђење да би утаначили појединости око предаје. Натезања је било око разоружавања. Пошто нису прихватили наш захтев с оружјем су спроведени до Камбелевца где су у школском дворишту разоружани. Трећи батаљон је дуго извлачио из Љубераће заплећену опрему и велику количину хране (више од 20.000 кгр. брашна). Радила се ујурбано јер је са обезбеђења стигло обавештење да из Македоније ка Љубераћи иду јаке окупаторске снаге.

Према договору поручникова супруга је ослобођена мада је изгледа била тврдокорнији фашиста од старешина којих се командант прибојавао јер, када јој је супруг пошао у сусрет раширених руку, она га је дочекала речима: „Бедниче, издао си домовину“.

У КОШТАЦ С ОКЛОПНОМ КОЛОНОМ

Већ 7. септембра Бригада протерује четнике из Шљивовика и разоружава посаде граничних караула, а сутрадан разбија четничку групу од 400 људи при чему ослобађа четири села (Проваљеник, Извор, Сурачево и Горчинце) и заробљава 42 четника. Већина њих је изразила жељу да остане у Бригади.

Наредних дана главнина Бригаде (1, 3. и 4. батаљон) омета извлачење бугарског окупационог корпуса из Србије јачине 35.000 људи. Најпре је у складу са директивом Главног штаба Србије предложила старешинама бугарских окупационих јединица да са нашим снагама учествују у борби против заједничког непријатеља, или да приступе бугарској ослободилачкој војсци. Предочена им је и трећа могућност: да предају оружје и опрему уз гарантован слободан повратак кући. Пошто покушаји 25. бригаде нису уродили плодом, она је наставила разговор са фашистима преко оружја наносећи им за време повлачења осетне губитке.

Тих дана, 25. бригада спречава и покушај продора Немаца из Власотинаца ка Бабушници ради спајања са својим снагама из Беле

Паланке које су им биле пошле у сусрет. Бригада се успешно носи и са једнима и са другима недозвољавајући им да се споје.

Други батаљон бригаде дејствује самостално у околини Пирота, где до 20. септембра спречава покушаје Немаца и четника да из Беле Паланке продру у Пирот.

Двадесетог септембра Бригада улази у састав 46. дивизије, која је формирана у селу Држини. У састав Дивизије осим 25. бригаде, улазе 26. (формирана код Врања) и 27. бригада (Друга пиротска). Формирање Дивизије поклапа се са почетком извлачења немачких окупационих снага из Грчке на север. У другој половини септембра је управо била стигла претходница немачких снага са југа и поставила своје побочнице изнад Скопља, код Страцина и Куманова да би обезбедила повлачење и прихват осталих немачких јединица из Грчке и Македоније, као и немачког гарнизона из Белог Поља, код Сурдулице.

Делом својих снага Немци поседају и положаје од Куманова до Подујева, убацујући и међупросторе остатке балистичких банди са Косова и четнике са Копаоника које су претходно добро наоружали и ставили под своју команду.

У таквој ситуацији 25. бригада добија задатак да код Врања и Белог Поља, заједно са осталим јединицама Дивизије, затвори долину Јужне Мораве од Бујановца према северу и ликвидира гарнизон у Белом Пољу.

Двадесет другог септембра Бригада напушта територију Пирота, пребацује се у Сурдулицу и већ 27. септембра увече, у 21,30 часова, учествује у нападу на немачки гарнизон у Белом Пољу. Немци су дочекали stroj Бригаде митраљеском и топовском ватром са блиског одстојања. Двадесет пета је, упркос томе, заједно са 27. бригадом, све упорније насрнула на непријатеља који се очајнички бранио из бетонских бункера ограбених жицом.

У исто време Немци су нападом на положаје 26. бригаде, од Бујановца преко Вртогоша до Св. Илије, угрозили Врање. У критичном тренутку Штаб Дивизије упућује на угрожено место Четврти батаљон 25. бригаде који поседа положаје од Бујановца до Горњег Вртогоша. На те положаје, после ноћног напада на Бело Поље, стижу и остали батаљони 25. бригаде, фортификацијски их уређују и са њих одбијају насртаје противника да би после дводневних окршаја почели да га потискују.

Ценећи значај тог положаја, немачка Команда упућује из Скопља мото-механизовану колону правцем Куманово, Прешво, Бујановац, Врање с циљем да одбаци наше снаге с комуникације и омогући извлачење свог окруженог гарнизона у Белом Пољу.

Борбу с том колоном, која је у свом саставу имала један моторизовани пешадијски батаљон, дивизион мотомеханизоване артиљерије и десетак тенкова, примила је 4. октобра 25. бригада. Два дана се успешно носи с моторизованим јединицама, а онда се повлачи на погодније положаје на десној обали Јужне Мораве, између Врања и Врањске Бање. Притом руши све мостове и пропусти јужно

и северно од Врања и распоређује своје јединице тако да оне стално држе под ватром срушене мостове и пропусте. Немци по неколико пута дневно покушавају да поправе мостове и наставе продор, али чим би извирили из купола тенкова и оклопних возила били би засути ватром наших јединица. Ту је Бригада стекла драгоцену искуство: без икаквих противтенковских средстава успела је да спречи продор мотомеханизоване колоне. Показало се, наиме, да је то могућно уколико су борци срчани и храбри и умеју да се користе расположивим наоружањем и оним што им природне препреке нуде.

Пошто су спречиле продор немачке колоне, 25. и 27. бригада у ноћи између 10. и 11. октобра прелазе у противнапад. Први њихови продиру у Врање, али под јаким притиском Немаца (у граду је било око 1.000 војника са 4 тенка и 34 артиљеријска оруђа) у поноћ узмичу, да би у поновљеном нападу, 11. октобра, ослободили град. Захваљујући неочекивано брзом продору 1. и 2. батаљона 25. бригаде спречено је минирање зграде Монопола и других важних објеката у Врању, које су Немци били припремили за рушење. Немци су толико били изненађени да нису стигли да понесу ни сопствену архиву. Изгубили су три војника и више их је рањено, међу осталима и њихов командант капетан Вили. Заробљена су два Немца и 11 Талијана. Заплењено је доста муниције и војне опреме. Двадесет пета бригада је изгубила два борца и 11 их је рањено. Ране је задобио и командант 2. батаљона Милован Китановић.

Немци су протерани до линије Краљева Кућа — Лопардинци, неколико километра северно од Бујановца, где су се почели утврђивати. Схвативши да је илузоран сваки покушај продора према Нишу и Белом Пољу, они упорно бране положаје испред Бујановца да би на тај начин обезбедили несметано повлачење својих снага Качаничком клисуром и правцем Куманово, Прешево, Гњилане, Приштина. Радн тога њиховим снагама код Бујановца 13. октобра стиже појачање: још један батаљон моторизоване пешадије и још један дивизион мотомеханизоване артиљерије.

Упркос томе 25. бригада 14. октобра у рано јутро одбија њихов напад уз подршку тенкова и противнападом потискује Немце до канала испред Бујановца где њене борце дочекује веома јака митраљеска и минобацачка ватра. Поподне Немци полазе у нови напад и тенковима стижу до Давидовца.

ПЕТНАЕСТ НАЈТЕЖИХ ДАНА

Двадесет пета добија смену и нов задатак. Помера се у десно на падине изнад Вртогоса да би, пошто овлада висовима на другој страни долине, обухватним дејством продужила да продире ка Гњилану.

У првом налету Бригада 29. октобра, у рано јутро, ручним бомбама протерује непријатеља са kota 925 и 956 (Уши), али је до краја дана два пута одбацивана с највиших висова, које је ипак уз крајње напоре, одржала и заноћила на њима. Сутрадан и наредни

положаји противника неколико пута прелазе из руке у руку. У првом јутарњем нападу 31. октобра, Трећи батаљон Бригаде продире три километра дубоко у непријатељеву одбрану, до Ајданове Махале. Јединице које су нападале лево и десно од Трећег спорије су надирале, а Трећи није био заштитио своје бокове па се одједном нашао под веома јаком унакрсном ватром. Неочекиван обрт је збунио борце и унео пометњу у њихове редове. Чете нагло почињу да узмичу излажући се још убитачнијој ватри. У најкарактеристичнијем тренутку притекао је у помоћ Четврти батаљон омогућивши Трећем да се врати на положаје заузете првог дана.

Осмог новембра одморена и окрепљена, Бригада у новом нападу одбацује Немце са прве линије али они противнападом враћају изгубљене положаје. Сутрадан Бригада у ноћном нападу потискује Немце и без губитака избија на обалу Муховске реке, а десетог новембра у зору покушава да избије на другу обалу, на висове изнад реке. Оно што није могла да учини по дану, бригада је остварила у ноћном нападу.

Али већ у саму зору Немци свежим снагама потискују 26. бригаду, а затим ударају у бок 25. и принуђују је да се врати на полазне положаје.

Борци Двадесет пете су у тим даноноћним окршајима, у веома тешким условима испољили велику упорност, истрајност и пожртвовање. У истој линији су јуришали комесари, командири, борци, команданти. У тим јуришима пали су комесар Првог батаљона Вуле Васић, командири чета истог батаљона Шпира Митић и Панта Цветковић и 37 бораца. Ране је задобило 126 припадника Бригаде, међу њима комесар 2. батаљона Сিনিша Ђирић и командир Владимир Бенић. Непријатељ је претрпео још теже губитке. Изгубио је 43 војника и више од 150 их је рањено.

Ради попуне проређених редова и освежења Бригада добија смену 12. новембра, баш у време када је немачки отпор био толико пољуљан да су њихове јединице само два-три дана касније нагло почеле да одступају рушећи уз пут све што стигну, али ни тиме нису могли да успоре надирање јединица наше Дивизије. У гоњењу Немаца учествује и 25. бригада. Упркос томе што су њени борци били преморени, готово боси, она по киши и снегу у стопу прати Немце и већ 19. новембра њен Четврти батаљон међу првима улази у Приштину.

Даље гоњење немачких снага преузела је 22. дивизија, а 25. бригада докрајчује разбијену немачко-балистичку групу код Вучитрна и долази до богатог плена: 700 вагона са доста оружја, муниције и друге опреме, које непријатељ није могао да извуче нити је стигао да уништи.

ОБРАЧУН С ОДМЕТНИЦИМА

Бригада са осталим јединицама Дивизије остаје на Косову ради чишћења терена од разбијених балистичких група. Мањим сна-

гама дејствује против остатака балиста, док већи део њених јединица помаже позадинским властима у раду на учвршћивању народноослободилачких одбора, команди места и других органа власти.

Почетком 1945. године Оперативни штаб за Косово спроводи мобилизацију људства за попуњу јединица Народноослободилачке војске које су учествовале у борбама за коначно ослобођење земље. У ту акцију се укључују и извесни Шабан Палужа и Адем Воца, који су били познати као сарадници окупатора. Користећи се ширинем народноослободилачког покрета, они су мобилисали и наоружавали људство под паролом за одлазак на Сремски фронт. Међутим, када је требало да крену на север отказују послушност Оперативном штабу.

Група Адем Воце састављена од око 3.000 људи, махом заведених од стране реакционарних балистичких вођа, 26. јануара у зору полази у напад на Трепчу с намером да продре у Косовску Митровицу. У Трепчи је био Трећи батаљон 25. бригаде, чије су чете биле на висовима око рудника. Преко ноћи, балисти су део својих снага убацили између Трепче и Митровице, поставили заседе на путу за Косовску Митровицу и тако пресекали одступницу Батаљону.

Дан уочи напада обавештајни официр Батаљона је обавестио о припремама за напад, али је из Штаба Бригаде стигао одговор да не наседамо провокацијама, јер је реч о нашим људима. Тако је одговорено зато што је Оперативни штаб још водио преговоре с Адемом, настојећи да се избегне оружани сукоб, поготову што се знало да у Адемовој групи има много заведених људи. Чак и када су кренули ка најистуренијим положајима Батаљона, из Штаба Бригаде је поповљено наређење да не отварамо ватру док они то не учине. А они се пак нису оглашавали оружјем све док нису пришли на тридесетак метара од наших положаја. Онда су одједном грнули из свих оружја, јурнули, уз прасак бомби, на малобројне најистуреније делове Батаљона који је био развучен на положају широком више од три километра и потисли их у Трепчу.

Ту се Батаљон окупио и организовао одбрану у окружењу. Увече је под велом мрака извршио пробој преко села Кутлара, где су биле најслабије противничке снаге, и изашао из обруча без икаквих губитака. Изгубио је неколико бораца у окршајима пре пробоја и рањени су помоћник команданта Батаљона Сава Игњатовић и помоћник комесара Милорад Пејчић.

Истог дана увече окупљају се све снаге 25. бригаде изнад Косовске Митровице и заједно с Кнојевским батаљоном полазе у противнапад. До сванућа група Адема Воце је потпуно разбијена. Заведено људство напустило је издајнике и масовно се са оружјем предавало нашим јединицама. Разоружавани су и пуштени кућама. Познатији балисти и њихове вође су, међутим, стражарно упућивани у Косковску Митровицу или Приштину.

Оставши усамљен, Адем Воца се скривао до 11. фебруара. Тада је био опкољен у једној утврђеној кући у селу Пасами из које је,

заједно са својом браћом (било их је седморица), пружао отпор све док није био уништен.

ДОПРИНОС БРАТСТВУ И ЈЕДИНСТВУ

Средином марта 1945. године 25. бригада прелази у Обреновац, а затим у Призрен где, такође, њене мање јединице, водови, чете и извиђачке патроле, гоне остатке балистичких и одметничких банди, док главнина Бригаде живи касарнским животом. Срeђују се јединице, формацијски попуњавају и потпуно наоружавају искључиво оним оружјем које су саме заплениле од непријатеља. Побољшана је исхрана, одећа, обућа и организован је интензиван рад на војно-стручном и политичком образовању припадника бригаде.

Јединице бригаде уз то улажу велике напоре да би збринули породице чији су храноци били у редовима Народнослободилачке војске, помажу им у обради земље и сетви (само у пролетњој сетви у околини Призрена бригада је дала 1.224 радна дана са 99 пари коња). Одржавају затим многобројне зборове и конференције на којима објашњавају народу циљеве наше борбе, приредбе по селима и градовима, издају листове и билтене, организују аналфабетске, партијско-политичке и друге течајеве. Све је то допринело зближавању војске и народа и учвршћивању братства и јединства народа и народности на Косову.

Целокупну активност на терену обједињавао је пропагандни одсек Бригаде у чијем саставу делује, од фебруара 1945. године, културна скипа Бригаде која је за непуну три месеца дала широм Косова 34 приредбе. Та скипа је обављала не само изванредну културно-просветну мисију већ је имала и значајну политичку улогу јер је доприносила ширењу идеја наше револуционарне борбе, зближавању војске и народа и учвршћивању братства и јединства народа и народности на Косову.

Благодарећи интензивном партијско-политичком раду у Бригади је израсло 216 чланова Партије, 332 скојевца и 37 кандидата за чланове Партије. Многи од њих су путем курсева (у Бригади је одржано пет курсева у трајању од месец дана са 145 полазника), и других облика рада, постали запажени друштвено-политички радници који су касније, по демобилизацији, одиграли значајну улогу у горњем Понишављу за време обнове и изградње земље.

Неупоредиво значајнији допринос Бригаде свакако су жртве уграђене у темеље наше слободе и независности. Бригада је у петомесечним борбама изгубила 97 бораца, 8 подофицира и 9 официра (укупно 114), а рањено је 246 њених бораца, 9 подофицира и 3 официра.

**Услови за формирање крупних јединица НОВЈ
на подручју Пирота**

Почетком 1944. год. стратегијска иницијатива на свим ратиштима је у рукама Савезника. На Источном фронту снаге Црвене армије незадрживо продиру на запад.

На југословенском ратишту стратегијска иницијатива је такође на страни НОВЈ. Њене снаге свакодневно нагло јачају у централном делу земље. Круна трогодишње борбе било је Друго заседање АВНОЈ-а. Сада, упоредо са борбом за коначно ослобођење земље, предстоји и борба на политичком и дипломатском пољу за признавање већ створене Нове Југославије.

Насупрот овако повољнијој ситуацији, стање у Србији је још увек тешко. Значај Србије за Трећи Рајх, који је имао још од 1941. године све више је растао са приближавањем битке за Балкан. непријатељ је настојао, за све време рата, да ту стратегијску комуникацију задржи под својом контролом, а посебно у 1944. год., ради извлачења својих крупних снага из Грчке и Албаније. Зато је он на тој територији држао знатне снаге: преко 80.000 Немаца, преко 40.000 Бугара и преко 80.000 разних квислиншких формација.

Али, и поред свих ових и других чинилаца, развој НОП у Србији јача и почетком 1944. год. стварају се партизански одреди, бригаде и дивизије, а нарочито у југоисточном делу Србије.

За развој НОП на подручју Пирота знатан утицај имало је стање, како у југоисточном делу тако и у целој Србији. Подручје Пирота пратила је и та особеност, што се НОП развијао и у условима бугарске окупације и потпуне подвојености добро брањеном демаркационом линијом, од матичног залеђа.

За нагли развој НОП на овом подручју, крајем 1943. год. и почетком 1944. год., поред осталих, значајни су и следећи фактори:

— постојање слободне територије и јединица НОВЈ на подручју Црне Траве,

— врло успешна борба на Мртвачком мосту марта 1944. год., када је Нишавски партизански одред потпуно разбио специјалну јединицу бугарске војске и

— дејства 5. српске бригаде априла 1944. год., када су порушени мостови и железничка станица Суково (10 км. источно од Пирота) и борба на Кијевцу, којом приликом је бригада потпуно разбила један батаљон 50. бугарског пешадијског пука.

Одјек ових успеха НОВЈ, затим систематски рад КПЈ и СКОЈ-а у 1943. год. на припреми група бораца из Пирота, Висока и Лужнице омогућили су да априла 1944. год. ОК КПЈ донесе одлуку о формирању Одрета. Он је формиран у Студени, од једног дела бораца Црнотравског батаљона и групе бораца која је у априлу прикупљена на терену Висока. Сви борци и Команда Одрета били су са подручја Пирота. Тако је 5. маја 1944. год. почео са борбеним дејствима ПИРОСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД са око 100 бораца, подсељних у две чете.

Територија његовог дејства била је Висок, Лужница и град са непосредном околином. Појава и дејство партизанског одрета на ширем подручју Пирота означили су почетак наглог развоја НОП. Већ у јуну 1944. год. Одред се реорганизује у 3 чете, а у јулу у 2 батаљона.

Посебно треба нагласити, да је из састава Одрета, крајем маја 1944. год., издвојена група бораца која је формирала Царибродски партизански одред НОВЈ, који септембра исте године прераста у Прву царибродску бригаду.

Такође, Пиротски партизански одред НОВЈ представља ослонац и пружа подршку Фердинандском и Берковском одреду из северозападне Бугарске. Пиротски одред био је носилац заједничког дејства ових одрета, јер се највећи део акција изводио на његовој територији.

Бројно, Одред толико нараста да у августу броји преко 1000 бораца, па ускоро прераста у Прву пиротску бригаду (25. бригада). Прилив бораца — добровољаца толико је и даље велики, да се у септембру формира и Друга пиротска бригада (27. бригада).

У јулу 1944. год. бугарски окупатор је дејством Пиротског одрета био сабијен у сам град Пирот и упоришта: Бабушница, Стол, Љубераћа, које грчевито брани, јер му је намера да обезбеди комуникацију за извлачење бугарског окупационог корпуса из Србије. Међутим, Одред је убрзо ликвидирао Стол и Љубераћу, па су једини пунктови бугарске окупације били гарнизони у Пироту и Бабушници, уз стално присуство и живу делатност органа НОП и у овим местима.

Почетком септембра 1944. год., у оваквим условима на подручју Пирота, затим избијањем Црвене армије на Дунав, као и због снажног превирања, у том периоду, у самој Бугарској, окупатор је био принуђен да без борбе преда Пирот и Бабушницу, а да није сачекао ни коначно повлачење окупационог корпуса из Србије.

Делови 25. бригаде ушли су у Пирот 8. септембра 1944. године после обављених преговора органа Народне власти НОП са представницима бугарске војске и цивилне власти.

За кратко време у Пироту су потпуно развијени сви органи Народне власти. У ширем подручју, где је дејствовао Пиротски одред, такви органи су такође већ постојали, па су са ослобођењем града све снаге и сви напори Народне власти били усмерени ка материјалном обезбеђењу Фронта и јединица НОВЈ.

Тако је подручје Пирота постало не само извор људских потенцијала за стварање и попуњу јединица НОВЈ, већ и снажна материјална база за снабдевање Фронта. У току 1944. год. са ове територије у рату је учествовало око 14.000 бораца, а 700 је погинуло.

У таквим условима на овом подручју, XIII Корпус НОВЈ доноси одлуку о формирању 46. дивизије НОВЈ. Дивизија је формирана 20. септембра 1944. год. у Држини поред Пирота.*

ФОРМИРАЊЕ И САСТАВ 46. ДИВИЗИЈЕ НОВЈ

Наредбом бр. 1 Штаба XIII Корпуса НОВЈ формирана је 46. дивизија НОВЈ, 20. септембра 1944. год. поред Пирота.

У њен састав ушле су:

- 25. бригада, састављена од људства са територије Пирота и Бабушнице,
- 26. бригада, састављена од људства са територије Врања, и Владичиног Хапа,
- 27. бригада, састављена од људства из Пирота и Бабушнице,
- 4 партизанска одреда (Босиљградски, Врањски, Пчињски, и Масурички) и
- 4 допунска батаљона.

У Штаб 46. дивизије су постављени: командант — потпуковник Томица Поповић, комесар — потпуковник Милија Станишић, заменик команданта мајор Дукљан Вукотић, заменик комесара — мајор Вељко Ражњатовић и начелник Штаба — потпуковник Данило Шоровић.

У периоду формирања 46. дивизија је имала преко 3.000 бораца. Одмах после формирања, она се попуњава новим борцима са територије Пирота, Бабушнице и Врања. У октобру 1944. год. бројно стање Дивизије износи око 10.000 бораца. То је истовремено био период када је Дивизија имала највећи број бораца у свом саставу. Од новембра 1944. године, бројно стање Дивизије се стално смањује, тако да после јануара 1945. године износи 6 до 7 хиљада бораца. Разлог смањења бројног стања је непрекидно упућивање људства из састава Дивизије у нове и специјалне јединице НОВЈ, затим упућивање бораца и руководиоца на школовање.

У саставу Дивизије било је доста жена. Одмах после формирања, највећи број жена био је у бригадама, распоређен на дужности санитарских референата батаљона, чета и самосталних јединица. Међу женама било је и бораца у четама.

*) Износени неке од услова за формирање крупнијих јединица НОВЈ на подручју Пирота, свесни смо да тиме нису обухваћени сви услови, нити елементи који су то омогућили. Ствар је ширег монографског приказа да то расветли. У овом случају, због карактера рада, а и ограниченог простора, акценат је стављен на бројност људског потенцијала, као једног од услова за стварање крупнијих јединица НОВЈ.

Формирањем културне екипе Дивизије и Дивизијске болнице, добар број жена је укључен у њихов састав.

Тачан број жена у Дивизији (према постојећој документацији) познат је тек од јануара 1945. године. Тај број по јединицама је следећи: — Штаб са приштапским јединицама 25, — Болница Дивизије 16, — 25. бригада 37, — 26. бригада 58, — 27. бригада 38, — Укупно 174 жена.

У марту 1945. год. у Дивизији је било 146, а у априлу 149 жена.

После формирања у састав 46. дивизије биле су и Друга врањска и Прва сурдулицка бригада. Људство ових бригада било је са територије Врања, Владичиног Хаћа, Сурдулице и Пресејана. Ове бригаде учествовале су у опсади и ликвидацији немачког гарнизона у Белом Пољу. Половином октобра 1944. године оне су расформиране, а њихово људство је ушло у састав 25, 26. и 27. бригаде.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА 46. ДИВИЗИЈЕ НОВЈ

У борбеним дејствима 46. дивизије може се уочити неколико периода, који су веома различити и специфични, па ради прегледнијег излагања вршимо ту поделу на два периода и то:

а) Концентрација и борбена дејства 46. дивизије у долини Јужне Мораве.

У време формирања 46. дивизије, септембра 1944. године, почиње постепено извлачење немачких окупационих снага из Грчке. То је позната „група немачких армија Е“. Њен задатак био је организација линије фронта на источним границама Србије и Македоније, ради затварања брзине од Дунава до албанске границе, која је настала испадањем Бугарске из Тројног пакта. Да би обезбедила извлачење снага, Немачка команда, у другој половини септембра 1944. године, упућује као претходницу мото-механизовану групуацију јачине три дивизије. Ова колона се распоређује на територији Скопље, Страцин, Куманово, Бујановац и настоји да осигура повлачење и прихват осталих јединица из Грчке и Македоније, као и немачког гарнизона из Белог Поља.

Поред својих јединица, Немачка команда настоји да што више искористи, у свом плану повлачење, и балистичке снаге са Косова и Метохије. У том циљу немачки официри као инструктори помажу да се те снаге што чвршће организују и бројно ојачају. Они их обилно наоружавају лаким наоружањем са доста муниције. Немачкој команди је успело, захваљујући балистичким реакционарним елементима, да окупн бројне групе под паролом „заштите своје границе од партизана“. Ове банде штитиле су леви и десни бок немачког повлачења у правцу севера. Оне су до последњег момента давале отпор нашим снагама и штитиле Немце приликом њиховог извлачења кроз један део Македоније, Косово и Метохију.

Немачка команда је банде распоредила: на десном боку, на линији поред комуникације Куманово, Бујановац, Подујево, Косовска Митровица за одбрану од наших снага из правца Србије и на левом

боку на линији: Пећ, Баковица, Призрен и даље ка југу, за одбрану од наших снага из Црне Горе и Македоније.

У оваквој ситуацији, новоформирана 46. дивизија добила је задатак да пребаци све своје јединице у долину Јужни Мораве, на простор Бело Поље — Врање. Циљ ове концентрације био је:

— затварање правца од Бујановца према северу долином Јужне Мораве од продора немачких снага,

— ликвидација немачког гарнизона у Белом Пољу и

— неутралисање дејства и разбијање балистичких банди.

Штаб Дивизије са 25. и 27. бригадом уснињеним маршем пребацио се из рејона Пирота на територију Сурдулице. Већ 25. септембра 1944. године почела је борба наших снага и немачког гарнизона у Белом Пољу. У снажном првом налету 25. и 27. бригада постигле су почетне успехе и заробиле један број Немаца и знатно више војног материјала. Борбе за Бело Поље разни делови Дивизије водили су од 25. септембра до 12. октобра 1944. године, када је коначно ово истурено немачко упориште ликвидирано. Бело Поље је било јако утврђен положај, ограђен бодљикавом жицом и низом бункера. Бригаде су се чврсто повезале, окружиле гарнизон и вршиле узастопне нападе на непријатеља који се упорно и очајнички бранио. Били су одлично наоружани, опремљени и снабдевени свим потребама. У гарнизону је било 1000 Немаца, 100 балиста и 1400 Италијана. Од тежег наоружања имали су 40 противавионских топова са доста муниције и потребну моторизацију.

Како се повећавао наш притисак на опкољени немачки гарнизон, истовремено је почело синхронизовано дејство балистичких банди и њихов притисак на Врање. На том положају на линији Бујановац — Вртогош — Свети Илија — ката 1270 одржала се 26. бригада. Због појачаног притиска на њу упућена јој је у помоћ 25. бригада, па су ове две јединице водиле даноноћне тешке борбе, све док балистичке навале нису, на овом сектору, одбијене.

У кратком затишју борбе са балистима, по наређењу 13. корпуса НОВЈ 26. бригада је упућена у састав 22. дивизије у правцу Власотинца, да би помогла њена дејства, па је после пада Власотинца, под командом исте, учествовала и у ослобођењу Ниша.

Блокаду и нападе на Бело Поље преузеле су 2. врањска и 1. сурдуличка бригада.

На простору Бујановац — Врање остале су 25. и 27. бригада, које су водиле упорне борбе са балистичким снагама. Током октобра 1944. године ове јединице панеле су тешке губитке непријатељу и све више га потискивале у правцу северозапада. Посебно треба истаћи чињеницу да је у састав ових банди људство било већим делом мобилисано, па како се повећавао притисак и успех наших снага, то је сваким даном њихов морал био слабији, а крајем октобра и почетком новембра појавило се и дезертерство у њиховим редовима.

У овом периоду (почетак октобра 1944. године) значајан је и последњи покушај Немачке команде да обезбеди комуникацију кроз Кочаничку клисуру, да омогући несметано повлачење немачког гар-

низона из Белог Поља и спречи расуло балистичких банди. У том циљу успешна је мото-механизована колона из правца Бујановац — Врање, да одбаци паше снаге са ове комуникације. Са овом колоном водиле су македонске и косметовске јединице упорне борбе на путу Куманово — Прешево — Бујановац, а од линије Бујановац — Врање то је преузела 46. дивизија.

Борбе са овом немачком колоном делови Дивизије почели су 4. октобра 1944. године прво код Бујановца, затим испред Врања, али је непријатељ захваљујући моторизацији успео да уђе у Врање. Да би се спречило надирање ове колоне даље од Врања у правцу севера, порушени су сви мостови на Морави и на комуникацији Врање — Владичин Хан и Врање — Врањска Бања. Немци су 9. октобра покушали да се пробију у правцу Белог Поља. Дивизија је одбила тај покушај и они су морали поново да се врате у Врање. Истовремено 25. и 27. бригада у току ноћи 9/10. октобра извршиле су жесток напад на Врање. Захваљујући изненађењу, неки батаљони успевају да уђу у град и у њему воде борбе са Немцима. У рано јутро ови делови су морали да се повуку из града због дејства тенкова и борбе се настављају на самим прилазима источно и јужно од града. Немци, страхујући да им се не одсече одступница, почели су, у току дана, да се повлаче у правцу Бујановца. Настаје брза интервенција наших јединица и напад на град, те је захваљујући томе спречено припремљено миширање монопола и других важних објеката, као и паљење и плачка Врања. Непријатељ је гоњен до линије Краљево Село — Лопардинци, где се ужурбано утврђивао. То је истовремено био и последњи покушај Немаца да се пробију долином Јужне Мораве према Нишцу, те се после тога оријентишу на извлачење снага преко Бујановца и Гњилана, Косова и Санџака.

Први пут, у овом периоду, долази до садејства 46. дивизије НОВЈ и неких делова бугарске армије Отачественог фронта. Прво су дошле две батерије тонова на сектор Врања, и Прва бугарска устаничка дивизија са девет батерија топова на сектор, од наших снага већ опкољеног, гарнизона у Белом Пољу.

Како продор мото-механизоване колоне у правцу Белог Поља није успео, то је немачки гарнизон покушао да се извуче из обруча у току ноћи 11/12. октобра. Подсљени у веће или мање групе, Немци су користећи ноћ, почели да се извлаче кроз међупростор Владичин Хан — Момин Камен у правцу Кукавице. Благовремено је уочен овај маневар непријатеља, па су убрзо дејством наших јединица све групе уништене на простору око Белог Поља — Јужне Мораве — и планине Кукавице. Да не би открили своје извлачење, Немци у Белом Пољу нису минирали ни уништавали наоружање и ратни материјал, тако да је у наше руке пао огроман плен.

Ликвидацијом немачког гарнизона у Белом Пољу, сви делови 46. дивизије повучени су на сектор северозападно од Врања на положаје Бујановац — Свети Илија. Немци су стално држали бочно обезбеђење на територији Краљева Кућа — Лопардинци и повремено вршили напад у правцу Врања. Северно од те линије, у правцу Врто-

гош — Свети Илија, биле су распоређене балистичке банде. Ту су вођене свакодневне борбе са балистима и Немцима. Борбе су вођене и ноћу, па су положаји врло често прелазили из руку у руку. На овом фронту борци Дивизије провели су око 45 дана, по киши и снегу и показали како упорност и издржљивост, тако исто и свест да и у овако тешким условима истрају у тој борби.

У овом периоду борбена дејства Дивизије помогле су: Прва бугарска устанничка дивизија и Друга бугарска коњичка дивизија. Прва је добила задатак да ликвидира Бујановац из правца Ристовца, а Друга из правца Краљева Кућа — Лопардинци.

Снажан напад извршен је 14. новембра 1944. године, па су 46. дивизија и бугарске снаге присилне непријатеља, после великих губитака, на повлачење. Тога дана је пао Бујановац и Немци су, уништавајући комуникације, ужурбано одступали у правцу Космета, а међу балистима настало је расуло па су њихови развијени делови одступали у нeredу у правцу Вучитрна.

Делови 46. дивизије су без неког већег отпора наступали у неколико колона према Гњилану, а затим и Приштини.

Даље гоњење непријатеља и ослобођење Космета преузела је 22. дивизија, уз артиљеријску подршку делова бугарских снага, а 46. дивизија је добила задатак да разбија и ликвидира мање и балистичке групације у правцу Вучитрна.

Како се из горњег приказа види, борбено дејство 46. дивизије у овом периоду обухвата време од 25. септембра, када је Дивизија почела дејства код Белог Поља, па све до пада Бујановца 14. новембра 1944. године.

б) Борбена дејства 46. дивизије на Косову и Метохији

Овај период дејства Дивизије обухвата време од 14. новембра 1944. год. до јуна 1945. год. када је Дивизија расформирана.

Задатак Дивизије у овом периоду, после пада Бујановца, био је:

- коначно уништење разбијених балистичких банди,
- обезбеђење мобилизације људства са овог подручја за попуу јединица НОВЈ,
- прикупљање оружја са ове територије и
- помоћ органима власти на стварању и учвршћењу НОО, команди места и других масовних организација.

До краја 1944. год. Дивизија мањим својим снагама дејствује против остатака балистичких банди. Тако су њени делови од 4—8. децембра 1944. год. извршили чишћење територије Дренице како од остатака банди, тако и у прикупљању оружја које је остало после повлачења немачких снага.

Од 8. децембра 1944. год. то исто чини 25. бригада на територији шаљске општине (од К. Митровице до с. Сељанце), а истовремено врши контролу важних објеката рудника и топонице олова код Звечана и Трепче.

Од почетка 1945. год. на Косову је вршена мобилизација људ-

ства. То је чинио Оперативни штаб за Космет, а обезбеђење је спроводила 46. дивизија. У два позната случаја морала је да интервенише Дивизија и то:

— У другој половини јануара 1945. год. једну од новоформираних бригада водио је у правцу Подујева „самозвани командант” Шабан Палужа. Бригада је требала, по плану Операционог штаба, да се преко Куршумлије и Ниша пребаци на Сремски фронт. Међутим, Палужа је отказао послушност Операционом штабу и са преко 2.500 бораца кренуо назад према Приштини и Дреници. Када је после преговарања и одуговлачења преговора дошло до отвореног сукоба, Палужа је успео да се извуче из окружења наших јединица и са око 400 приврженика пребаци на терен Дренице. Делови 46. дивизије имали су са овом групом одметника сталне сукобе, до краја фебруара 1945. год., када је иста потпуно разбијена.

— Сличан случај догодио се на терену шаљске општине, где је обезбеђење мобилизације вршила 25. бригада. Овде је балистички вођа Адем Воца успео да већ прикупљену групу од око 3.000 бораца наговори да изврши напад на Косовску Митровицу. И овом приликом дошло је до преговарања и одуговлачења преговора. Због тога није дошло ни до енергичније интервенције наших јединица. Међутим, 26. јануара 1945. год. читава ова формација напала је Стари Трг (Трепча). Овај важни објект бранио је само један батаљон 25. бригаде. После жестоке борбе Стари Трг је пао, али само за једну ноћ, јер је већ сутрадан предузета офанзива против ових одметника и до краја јануара они су разбијени. Адем Воца успео је да избегне и да се крије све до 11. фебруара 1945. год., када је откривен у с. Пасами. Опокољен, давао је отпор све док није погинуо са својом браћом.

До половине марта 1945. год. јединице Дивизије биле су стално у покрету под врло неповољним временским условима и то на територији Подујево, Приштина, Липљан, Вучитрн, Косовска Митровица. Поред уништења балистичких банди, разбијани су и последњи остаци четничких група на Копаонику. За то време Дивизија је непрекидно прикупљала оружје, муницију и војну опрему заосталу из четворогодишњег рата и после повлачења немачких јединица.

Други, веома важан, задатак Дивизије на овом терену био је учвршћење Народне власти. То су сви делови дивизије извршавали још од половине новембра 1944. год. Често је то било и стварање НОО, у заједници са представницима позадинских органа, у оним забаченим селима где до тада нису постојали, нити су до тог периода били створени. У овом послу значајну улогу одиграли су сви кадрови јединица, а посебно чланови КПЈ и СКОЈ. То указује да је поред успешно извршених чисто војничких задатака, Дивизија одиграла и значајну политичку улогу.

* * *

Од половине марта 1945. год. Дивизија је прешла у Метохију, на терен Призрена, Ораховца, Драгаша и Суве Рске. На овом подручју задатак Дивизије био је исти као и на Косову.

Треба поменути, да су се у овом периоду прилике знатно измениле у односу на оне на Косову. Наиме, није било неких већих акција противу остатака балистичких банди, јер су добрим делом биле већ уништене. Сада су против мањих група одметника упућиване извиђачке патроле, водови или чете. Остали део Дивизије био је стационаран у гарнизонима.

Ту су бригаде развиле пуну делатност на организационом сребивању јединица, затим је спроведен још интензивнији војнички и политички рад.

Знатно је боље организована исхрана а радионице су ујурбапо радиле, па су борци били потпуно опремљени одећом и обућом. Све јединице биле су формацијски попуњене и сваки борац имао је наоружање. За 46. дивизију је карактеристично споменути да она није добила са стране никакво наоружање. Бригаде су новодошле борце наоружавале искључиво оружјем које су заплениле. Тако су бригаде чиниле и са повећањем ударне моћи јединица, јер су стално заплењено аутоматско оружје одмах уводиле у наоружање батаљона и чета.

Са Косова, јединице Дивизије упутиле су око 10.000 мобилисаних бораца за попуњу јединица на Сремском фронту. Кретање ових формација било је преко Приштина, Куршумлије и Ниша.

Из Метохије мобилисано је преко 7.500 бораца и преко Призрена, Кукса, Скадра и Бара они су упућивани за попуњу јединица IV армије.

И на овој територији долази до пуног изражаја систематски и организовани рад Дивизије на стварању и јачању Народне власти. То је учињено са много више успеха, јер смо већ пагласили измене не услове у овом периоду на територији Метохије. Скоро сви делови Дивизије могли су да се ангажују у најразноврснијим делатностима и да допринесу стварању и јачању братства и јединства. Вреди констатовати, да за све ово време није било шовинистичког или неког другог бруталног испада припадника Дивизије. Напротив, одржавани су зборови и конференције, нарочито по забаченим селима, затим успеле приредбе по градовима и већим селима, збрињавање породица оних чији су храниоци били у редовима НОВЈ, пружање помоћи читавим селима у обради земље итд., што је све допринело даљем зближавању војске и народа.

Примера ради треба споменути само неколико карактеристичних случајева, да би се сагледали напорни који су чинјени у том правцу:

- У време пролетње сетве борци 25. бригаде обавили су све послове у околним Призрена са 100 запрега и са око 1224 радна дана,
- 27. бригада је то учинила у општини Драгаш са 620 радних дана,
- 26. бригада је у селу Малуши обавила све сетвене радове.

Такав рад 46. дивизије на подручју национално изразито разједињеном и подвојеном, био је значајан допринос и политичкој ста-

биллизацији на Косову и Метохији. За 6 месеци бављења на овом терену (Косово и Метохија) учињено је много, а првоствено на стварању и јачању братства и јединства.

* * *

У тренутку када је 46. дивизија НОВЈ војнички и политички била снажна и комплетна јединица, чули су се први гласови о њеном расформисању. Званичном наредбом то је учињено јуна 1945. године. Дивизија је из рејона Призрена у неколико колона пребачена у околину Скопља, где је коначно расформирана.

Један део бораца демобилисан је, а други је распоређен на дослужење кадровског рока у новоформиране јединице.

Мањи део активног састава јединице, који је изразио жељу да се демобилише, отпуштен је, док је знатно већи део упућен у друге јединице. У то време активни састав Дивизије бројао је 454 подофицира и официра (јуна 1945. године, многи руководиоци из јединица нису још увек имали чин пити су добили званично унапређење).

ВОЈНИЧКИ И ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКИ КУРСЕВИ 46. ДИВИЗИЈЕ

Значајну улогу, како у стварању тако и у току борбених дејстава, одиграли су кадрови дивизије. Поред практичног рада у јединици, они су испољавали и сталну жељу за војничким и политичким усавршавањем.

Штаб Дивизије октобра 1944. године, у јеку борби у тек ослобођеном Врању, донео је одлуку о формирању партијско-политичког курса, кроз који су требали да прођу сви комесари и заменици комесара, омладински руководиоци и један број војних руководилаца. Укупно је одржано 15 таквих курсева у трајању 15—30 дана, кроз које је прошло 440 руководилаца из свих јединица Дивизије. Предавачи су били руководиоци из састава Дивизије.

У исто време, Штаб Дивизије формира и Команду војничких курсева. За команданта је одређен капетан Миле Беласан, а за комесара Пера Милићевић и они су успешно водили ове курсеве од 15. октобра 1944. године до јуна 1945. године.

Војнички курсеви су одржавани у Врњачкој Бањи I, у Приштини II и III и у Призрену IV и V курс. Они су трајали 20, 30 или 60 дана. Како по бројности, тако и по резултатима курсеви су дали изванредне резултате. По врсти и броју слушалаца преглед војничких курсева је следећи:

— Нижи официрски завршило је 130 слушала, Подофицирски 193, Минобачачки 72, Телефонски 58, Укупно 453 слушалаца.

Сви напори који су чињени за војничку и политичку припрему кадрова, свакодневни и практични рад у јединици и борбеним дејствима, дали су изванредне резултате у стварању војнички и политички спремног активног састава Дивизије.

РАД ОРГАНИЗАЦИЈА КПЈ И СКОЈ-а 46. ДИВИЗИЈЕ

Приликом формирања Дивизије партијска и скојевска организација постојале су у 25. бригади и делимично у 26. бригади. Основни задатак партијског руководства Дивизије био је стварање организације КПЈ и СКОЈ-а у свим јединицама, затим њихово omasовљавање, јачање и ангажовање на основним задацима који су стајали пред Дивизијом.

Поред комесара, заменика и омладинских руководиоца, на овом послу значајну улогу одиграло је и политичко одељење Дивизије, у чијем саставу су били: Радоје Љубичић, Вељко Ражићатевић, Станојка Крушчић и Марија Јагодић. Ускоро за омладинског руководиоца Дивизије одређен је Миле Миладиновић.

Организација КПЈ и СКОЈ-а била је организована по ћелијама, тј. активима СКОЈ-а у четама, штабовима и самосталним јединицама. Свака бригада имала је комитет КПЈ и комитет СКОЈ-а, а свима је руководио комитет КПЈ и комитет СКОЈ-а Дивизије.

Преглед организације је следећи: Команда дивизије имала је 4 ћелије КПЈ и 6 актива СКОЈ-а, 25. бригада 24 ћелије и 25 актива СКОЈ-а. 26. бригада имала је 24 ћелије КПЈ и 25 актива СКОЈ-а и 27. бригада имала је 24 ћелије КПЈ и 25 актива СКОЈ-а. Укупно: 76 ћелија КПЈ и 81 актив СКОЈ-а.

На omasовљењу организација КПЈ и СКОЈ-а учињено је много. Почело се са око 80 чланова КПЈ и око 200 скојеваца (ови подаци нису потпуни) приликом формирања Дивизије. Већ у јануару 1945. год. бројно стање било је 490 чланова КПЈ и 800 скојеваца. Приликом расформирања Дивизије било је преко 600 чланова КПЈ и 1200 чланова СКОЈ-а.

Ови подаци показују, да су организације КПЈ и СКОЈ-а знатно ојачале и обухватиле преко 10% људства Дивизије у чланство КПЈ, и преко 20% људства Дивизије у организацији СКОЈ-а. Узимајући у обзир десетомесечну делатност организације, од њеног формирања, могу да се схвате изванредни напори који су у том периоду учињени, као и успешни који су постигнути.

Поред omasовљења организација, јачања борбеног духа код појединаца и јединица, значајно место на састанцима посвећено је односу појединаца и јединица према народу на територији Косова и Метохије. Организације КПЈ и СКОЈ-а биле су верни тумачи исправног односа и давале пример како га у пракси треба спроводити.

Посебно је била посвећена пажња припреми појединаца за политички рад на терену. Доласком у било које насељено место, одмах се успостављао контакт са комитетима КПЈ и СКОЈ-а (или са ћелијама КПЈ и активима СКОЈ-а) и са њима одржавала стална веза, правили заједнички планови рада, одређивани појединци за извршење конкретних задатака итд.

У општинама Љубице, Липљан, Срећка, Крпине, Пинеја, Подужево, Сува Рска, Ораховац, Вучитрп и Драгаш редовно су одржаване политичке конференције са одборницима (којима су присуствовали

и одборници из оближњих села), на којима су тумачени актуелни политички проблеми.

Знатну помоћ партијско-политичком раду у јединицама и на терену, пружила је добро организована техника Дивизије. Многе партијске и политичке материјале техника је умножавала у 100—300 примерака и достављала свакој јединици („Пут нове Југославије“, „Национално питање Југославије у светлости НОБ“, „КП Југославије“ и низ других).

Једном месечно штампан је лист Дивизије, а сваког дана радио-вести штампане су у 100 примерака и достављане свим јединицама и позадинским радницима на терену, где су јединице биле стациониране.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ 46. ДИВИЗИЈЕ

Одмах после формирања Дивизије постављен је задатак да се у њеном оквиру створи културна екипа Дивизије, а у оквиру бригаде културно-просветни одбори. Културна екипа и одбори били су главни носиоци и организатори културно-просветне делатности Дивизије.

Културна екипа Дивизије формирана је септембра 1944. год. у Сувојиници, код Владичиног Хана. Састављена је од 30 чланова и у свом саставу је имала: хор, дилетантску групу и оркестар. Врло брзо екипа је имала добро увежбан програм од 30 песама, 5 драмских комада, затим соло и хорских рецитација и богат репертоара оркестара.

Културна екипа Дивизије стекла је велики углед и непрекидно је давала успешне концерте у Врању, Врањској Бањи, Владичином Хану, Сурдулици, Нишком народном позоришту, Нишкој болници, по свим градовима Косова и Метохије и другим местима. Екипа је за 9 месеци постојања одржала 60 концерата.

Културно-просветни одбори у бригадама били су организатори целокупне ове делатности у јединици. Они су организовали курсеве за писмењавање, издавали лист и новине бригаде, помагали у изради батаљонских и четних новина (зидне и цепис новине). Израда плаката и организација приредби по селима (хорови, припрема скечева итд) такође је спадала у делатност ових одбора.

У Призрену је 10. априла 1945. год. отворена врло успешна изложба културно-просветне делатности 46. дивизије, на којој је изложено: 80 уметничких радова бораца, 200 фотографија из борбених дејстава Дивизије и 70 примерака цених и зидних новина.

И ова делатност Дивизије дала је врло позитивне резултате, јер је била усмерена не само за потребе јединица, већ и за потребе народа, највећим делом омладине на терену, па је била још једна спона у повезивању и зближавању народа и Армије.

КРАТАК ПРЕГЛЕД БОРБЕНОГ ПУТА И ДЕЛАТНОСТИ ДИВИЗИЈЕ

I — За 10 месеци борбених дејстава 46. дивизија НОВЈ успешно је извршила све војничке задатке који су јој постављени:

— Успешно је затворила пролаз у долину Јужне Мораве и спречила продор немачких јединица у правцу Ниша. Овим правцем непријатељ је имао намеру да извлачи своје снаге из Грчке и да на Вел. Морави организује одбрану од продора III украјинског фронта Црвене армије. Дејством македонских, косметовских и српских јединица, а посебно 46. дивизије на овом главном правцу, немачке јединице из Грчке биле су принуђене на повлачење много неугорнијим и дужим правцем преко Космета, Санцака и Босне.

— Дивизија је ослободила простор врањског округа, Бујановац, и делова Косова до Приштине.

— Дивизија је показала посебну упорност у разбијању балистичких банди и у каснијем уништавању њених делова. То је истовремено био и изузетно деликатан задатак, јер је међу овим снагама највећи део био силом мобилисан и заведен.

— Целокупно наоружање и опрему 46. дивизија је запленила од непријатеља.

Сумирајући те војничке резултате бројчани преглед борбених дејстава је следећи:

— Дивизија је избацила из строја 4.132 непријатеља (1.513 убијених, 1.641 рањен и 978 заробљених).

— Заплењена је целокупна опрема и наоружање којим је 46. дивизија била наоружана и опремљена. Само у борби код Белог Поља Дивизија је запленила: 40 топова, преко 40 моторних возила, 100 пушкомитраљеза, 150 аутомата, 1.300 пушака и др.

— У десетомесечним борбама 46. дивизија је имала следеће губитке: 297 погинулих и 647 рањених.

II — Поред чисто војничких, 46. дивизија је за све време извршавала и веома значајан задатак стварања и учвршћења Народне власти на Косову и Метохији, као залог стабилности на овом подручју. Територија је била изразито национално разједињена под знатним утицајем религије и „угледних самозваних вођа”.

— Људство Дивизије одиграло је значајну улогу у стварању и јачању братства и јединства, па је тим већа њена политичка улога на овој територији.

— Дивизија је, такође, била значајан фактор да се на овом подручју поведе прави рат против заблуда, предрасуда и др. (кампања скидања зара, однос према младима, према женској омладини, школовање деце и др.) и да својим присуством и делатношћу буде помоћ да се и на овом плану постигну почетни успеси у овом процесу.

III — Кроз изразито интензиван партијски и политички рад и кроз читав борбени пут јединице, из ове Дивизије израстао је спреман и способан војнички и партијско-политички кадар.

— Мањи део тога кадра после расформирања Дивизије демобилисан је и одиграо је видну улогу у обнови и изградњи, као и у партијско-политичком раду на територији Пирота и Врања.

— Већи део кадра Дивизије остао је у активној служби. Овај ратни кадар школован и са знатним искуством и данас представља снагу за даљу успешну изградњу ЈНА.

— Неколико хиљада бораца 46. дивизије, учесника рата, са рашчишћеним појмовима и схватањима о улози НОБ и КПЈ, укључио се после демобилизације у социјалистичку изградњу земље, тј. терена Пирота и Врања, одакле је највећи број припадника Дивизије.

— Посебно, за територију Пирота је значајан податак (састав Дивизије је просечно највећи са овог подручја) да овај крај никад у својој историји није имао толико кадра који је прошао кроз рат, а после завршетка рата активно се укључио у изградњу свога краја, или као активни састав у изградњу ЈНА.

ПРИЛОЗИ :

1. — Бројно стање и састав 46. дивизије
2. — Губици непријатеља
3. — Губици 46. дивизије
4. — Преглед наоружања 46. дивизије.

ПРИЛОГ Бр. 1

БРОЈНО СТАЊЕ И САСТАВ ДИВИЗИЈЕ

25. октобра 1944. године:

— Штаб дивизије и приштапске јединице	354
— 25. бригада	1530
— 26. бригада	1880
— 27. бригада	1750
— 4 партизанска одреда	592
— 4 допунска батаљона	3657
Укупно	9763 бор.

24. јануара 1945. године:

— Штаб са приштапским јединицама	561
— Болница дивизије	104
— 25. бригада	2236
— 26. бригада	2441
— 27. бригада	2124
Укупно	7466 бор.

31. марта 1945. године

— Штаб са приштапским јединицама	553
— Болница дивизије	196
— 25. бригада	1686
— 26. бригада	2027
— 27. бригада	1644
	Укупно 6106 бор.

30. априла 1945. године:

— Штаб са приштапским јединицама	638
— 25. бригада	1811
— 26. бригада	1947
— 27. бригада	1799
— Болница дивизије	185
	Укупно 6380 бор.

— официра	59
— подофицира	395
— бораца	5926
	Укупно: 6380 бор.

У овом податку приказано је 59 официра. Међутим, у 46. дивизији је било знатно више руководилаца, а овај податак се односи на оне руководиоце који су до тада већ били унапређени у одговарајући чин.

ПРИЛОГ Бр. 2

**ПРЕГЛЕД
ГУБИТАКА НЕПРИЈАТЕЉА**

Од 20. септембра 1944. — 20. јануара 1945. године

— Избачено из строја 2795 непријатеља:	
— убијено	1102
— рањено	1259
— заробљено	434
	Укупно: 2795

Од 20. јануара 1945 — 10. јуна 1945. године

— Избачено из строја 1337 непријатеља:	
— убијено	411
— рањено	382
— заробљено	544
	Укупно: 1337

Укупни резултати губитака непријатеља:

— убијено	1513
— рањено	1641
— заробљено	978
Укупно:	4132

непријатеља је избачено из строја.

ПРИЛОГ Бр. 3

**ПРЕГЛЕД
ПОГИНУЛИХ И РАЊЕНИХ БОРАЦА 46. ДИВИЗИЈЕ НОВИ**

Од 20. септембра 1944 — 15. априла 1945. године.

ПОГИНУЛИ:

— 25. бригада:	9 официра, 8 подофиц. 97 бораца, укупно 114
— 26. бригада:	— официра, 2 подофиц. 58 бораца, укупно 60
— 27. бригада:	2 официра, 1 подофиц. 120 бораца, укупно 123
	11 официра, 11 подофиц. 275 бораца, укупно 293

РАЊЕНИ:

— 25. бригада:	3 официра, 9 подофиц. 246 бораца, укупно 158
— 26. бригада:	— официра, 9 подофиц. 136 бораца, укупно 145
— 27. бригада:	3 официра, 12 подофиц. 229 бораца, укупно 244
	6 официра, 30 подофиц. 611 бораца, укупно 647

ПРИЛОГ Бр. 4

**ПРЕГЛЕД
НАОРУЖАЊА 46. ДИВИЗИЈЕ**

30. април 1945. године

— пушака	4844
— аутомата	354
— пушкомитраљеза	273
— пиштоља и револвера	122
— ручних граната	204
— митраљеза	24
— бацача	30
— противтенковских бацача и пуш.	17
— топова 37 мм	4
— муниције (за пушке, аутомате и пуш. митр.)	532. 000 мст.
— муниција за тешке митраљезе	72. 000 „
— мина за бацаче	681 „
— мина и метака за пт. бацач или пт. пушку	2.817 „
— граната за топ 37 мм	4.620 „

ЖИВОЈИН НИКОЛИЋ БРКА

**УЛОГА ЈЕДИНИЦА НОБ
ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ
У ПРОДОРУ ГЛАВНИХ СНАГА
НОВЈ У СРБИЈУ**

Развој НОБ у југоисточној Србији имао је свој специфичан карактер. Постепеност у стварању партизанских одреда и борбеним акцијама ових прераста крајем 1941. године у устанак. Криза НОБ долази у првој половини 1942. године, а у другој половини исте године настаје оживљавање партизанских одреда. Крајем 1942. и почетком 1943. године НОБ добија све већи замањ, тако да крајем 1943. године прелази у вишу форму организације јединица — бригаде.¹⁾

На слободној територији на левој обали Ј. Мораве из састава I јужноморавског одреда формирана је 9. октобра 1943. године I јужноморавска бригада, а 13. новембра 1943. године и друга јужноморавска бригада.²⁾ На слободној територији II јужноморавског одреда на десној обали Ј. Мораве од Пирота до Куманова, крајем 1943. године успешно је деловало 5 батаљона овог одреда у садејству Кумановског одреда и Косовског батаљона.³⁾

Бригаде и одреди са својим слободним територијама представљали су солидну базу за даљи развој НОП у Србији. Ови повољни услови нису могли бити искористиени за бржи развој НОБ, јер Врховни штаб од свог одласка из Србије није имао радио-везу са Главним штабом Србије.⁴⁾ Да би могао пратити развој борбе у Србији и пружати неопходну помоћ, Врховни штаб половином 1943. године упућује у Србију једну групу руководилаца са радио-станицом.⁵⁾ Развој јединица НОВЈ, као и повољна војно-политичка ситуација нарочито на Источном фронту, налагала је Врховном штабу да предузме све како би борба за Србију била успешна.

Наде Врховног штаба се нису оствариле, јер се група руководилаца вратила у Босну са I шумадијском бригадом и радио-станицом. Поред тога у руковођењу НОБ у Србији долази до погоршања,

1) Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, Том. I, књ. 5, док. 71 и 72 (даље Зборник I/5 док. бр.)

2) Зборник I/5 док. 102

3) „22. дивизија“ страна 71 и „Јужна Србија“ страна 314 и Зборник I/7 док. 11

4) Зборник II/10 док. бр. 172

јер крајем године одлазе из Србије секретар ПК и командант Главног штаба Благоје Нешковић и политички комесар Главног штаба Мома Марковића.

Капитулацијом фашистичке Италије, долази до наглог јачања јединица НОВЈ. Формиране су нове дивизије распоређене у 8 корпуса.⁵⁾ Овакав развој НОПЈ омогућује Врховном команданту да почне припреме за реализацију свог плана продора јединица НОВЈ у Србију.⁷⁾ Оваквом плану Врховног штаба ишла је у прилог и међународна ситуација, а нарочито пресокрет на Источном фронту код Стаљинграда. Приближавање Црвене армије Балкану постављало је питање борбе за Србију. Зато Врховни командант, само после месец дана од капитулације Италије, издаје наређење Главном штабу Србије, наговештавајући му долазак НОВЈ у Србију. У истом наређењу (9. X 1943.) Врховни командант тражи од Главног штаба Србије да формира јединице НОВ.⁸⁾ Тих дана су се управо формирале две бригаде у Србији: I шумадијска и I јужноморавска, док је трећа (II јужноморавска) бригада формирана новембра 1943. год.⁹⁾

Колико је Врховни штаб озбиљно пришао припремама за продор у Србију говори и то што је он истог дана (9. X) издао наређење и II корпусу о задацима овог корпуса око припрема јединица и територије за продор у Србију.¹⁰⁾ Врховни штаб упознаје II корпус и са планом продора:

„Мој план јесте: концентрисати I корпус и ваш II корпус на сектору Санџака и Метохије и, када за то буде моменат, кренути у правцу Србије и Македоније...”

Не само да Врховни командант упознаје штаб II корпуса са планом продора, него и са циљем борбе за Србију. Он 23. октобра у својој депешин овом корпусу пише: „... ви сте ваше операције морали уперити према Србији. То је најважнија стратешко-политичка задаћа садашњице да се онемогући Дража.”¹¹⁾

Ради појачања снага за продор у Србију, Врховни штаб у рејон Санџака упућује октобра 1943. године и V дивизију из средње Босне¹²⁾. Исто тако Врховни командант у свом плану дејства предвиђа и јединице III корпуса из источне Босне, за подршку продора у Србију.¹³⁾ Планирајући и свој долазак у рејон Санџака, ради непосредног руковођења јединицама у операцијама за Србију, Врховни командант показује колико је озбиљно пришао овом задатку.¹⁴⁾

5) Исти

6) Исти

7) Исти

8) Исти

9) Зборник I/5 док. бр. 102

10) Зборник II/10 док. бр. 174

11) Зборник II/10 док. бр. 191

12) Зборник II/10 док. бр. 175

13) Зборник II/10 док. бр. 191 и „Рат и Револуција народа Југославије“ страна 266

14) Зборник II/10 док. бр. 191

Као што је Србија представљала важну стратешку територију за победу НОПЈ, тако је она била и значајна стратешка област за окупатора за одбрану Балкана.¹⁵⁾ Она није то била само по свом географском положају и по важности комуникација које преко ње иду него и у војничком погледу. Приближавањем Црвене армије Балкану Србија је добијала прворазредну улогу. Зато окупатор скоро истовремено прилази припреми офанзива за ликвидацију снага НОВЈ, које теже да продру у Србију, баш у периоду када се оне припремају за упад.¹⁶⁾ Да би очувао Србију за своје циљеве у борби са Црвеном армијом и за успешно извлачење армије из Грчке, окупатор за ликвидацију снага НОВЈ у Санџаку, Црној Гори и Босни ангажује јаке снаге, па чак довлачи три дивизије из Италије¹⁷⁾ иако су се Савезници искрцали у овој земљи. Непријатељске снаге ангажоване крајем 1943. године и почетком 1944. године, захтевале су изузетне напоре од јединица НОВЈ, ради онемогућавања плана окупатора.¹⁸⁾ Мада су употребљене јаке снаге, непријатељу није пошло за руком да онемогући припреме за продор јединица иако је до одлагања морало доћи.

Размах НОБ у југоисточној Србији био је у сталном успону упркос сталних напада јединица I окупационог бугарског корпуса и јединица I и V бугарске армије у 1943. години.¹⁹⁾ Њима су садајствовале полиција (бугарска) и недићевско-четничке снаге Драже Михајловића. Почетком 1944. године бугарски окупатор на десној обали Ј. Мораве предузима такозвану „јануарску” офанзиву, ради ликвидације снага НОБ у том рејону.²⁰⁾ Као резултат ових напада долази до формирања 5. и 6. јужноморавске бригаде (4. II 1944) од батаљона II јужноморавског одреда.²¹⁾

На левој обали Ј. Мораве на територији I јужноморавског одреда поред II бригаде формиране су 3. и 4. јужноморавска (13. и 16.²²⁾ а марта месеца „Озренска“, касније названа 9. српска бригада.²³⁾

Поред ових бригада постојали су још и одреди на слободним територијама, који су са командама подручја и НОО били мобилизатори новог борачког људства.²⁴⁾

Правилно оцењујући снагу и улогу јединица НОБ и слободних територија на десној обали Ј. Мораве од Куманова до Пирота, Светозар Вукмановић Темпо доноси одлуку да са Главним штабом Маке-

15) „Београдска операција” страна 69 и 70

16) „Београдска операција” страна 71

17) „Рат и Револуција“ страна 244—251

18) Исто

19) „22. дивизија“ 95 и 96

20) „22. дивизија“ страна 77—80

21) Зборник I/7 док. бр. 29

22) Зборник I/7 док. бр. 7 и 13

23) „Дсвета српска бригада“ страна 40 и 41

24) Зборник I/7 док. бр. 7, 13 и 29. овим наређењима формиран су и нови партизански одреди на овим територијама (Пиротској, Врањској, Лесковачкој и Топличкој)

доније дође у рејон Козјака — Пчиње и одатле обезбеди руковођење НОБ у Македонији и Косову.²⁵⁾ Крајем фебруара 1944. године Главни штаб Македоније и Темпо долазе на Козјак где од два батаљона Кумановског одреда и једног из западне Македоније формирају III македонску бригаду.²⁶⁾ Доласком Главног штаба Македоније и формирањем III македонске бригаде улога југоисточне Србије и снага које делују на њој добија већи значај.

Долазак Темпа и Главног штаба Македоније има посебан значај за снаге НОБ у овом делу, зато што је преко њих успостављена по први пут радио-веза са Врховним штабом.²⁷⁾ Та веза имала је и свој први одлучујући моменат. Врховни командант је 15. марта 1944. године наредио 2. пролетерској и 5. дивизији да као „ударна група“ продру преко Ибра и Копаоника у југоисточну Србију и са тамошњим снагама припреме базу за продор главних снага у Србију.²⁸⁾ Маршал Тито је наредио Темпу да дође у област Јабланице — Пусте Реке и Топлице где би требало да дочека дивизије које продиру и да са њима створи слободну територију од Јастрепца до Овчар поља, као базу за продор главних снага у Србију и Македонију.²⁹⁾ Убрзо је Тито обавестио Темпа о неуспеху продора дивизија у југоисточну Србију, баш онда када је он пошао за Јабланицу.³⁰⁾ Непосредна и стална веза Врховног штаба са јединицама НОБ у овом делу Србије и долазак команданта Главног штаба Србије Петра Стамболића у југоисточну Србију (26. марта 1944) и присуство Темпа имало је позитивног утицаја на обједињавање дејства бригада и одреда у борбама противу окупатора.

Концентрисањем јаким снага НОБ (6 бригада, 9 партизанских одреда и многих команди подручја) на главној комуникацији: Ниш — Скопље, као да је најозбиљније схваћено наређење Врховног команданта упућено Главном штабу Србије 9. октобра 1943. године (иако није примљено).³¹⁾ У току 1943. а поготову почетком 1944. г. све снаге оријентисане су на нападе на пругу.³²⁾ Да би донекле заштитили пругу од напада партизана, Немци захтевају од Бугара да у рејону Црне Траве предузму офанзиву са циљем ликвидације руководства НОП у овом делу (окупатор је сматрао да се оно ту налази).³³⁾ Уз ангажовање јединица из многих гарнизона, па чак из Ниша, Битоља, Прилепа, Скопља и Софије у јачини од 8000—10.000 војника и полицаја-

25) „Револуција која тече“ страна 395—396 у даљем „Мемоари Темпа“.

26) Зборник VII/3 док. бр. 18 и 19 и „Фебруарски поход“ стр. 175—

27) „Темпови Мемоари“ страна 395

28) Зборник I/7 документи који се односе на 2. прол. и 5. дивизију у периоду борби за продор преко Ибра.

29) „Темпови Мемоари“ страна 400.

30) Исто

31) Зборник II/10 док. бр. 172

32) Зборник I/5 док. бр. 56 „22. дивизија“ страна 91 и 92

33) Према извештају помоћника Војног аташеа Немачке у Софији (А VII Микрофилм — НАБ — Т 77, Р. 614/1801033)

ца, непријатељ предузима офанзиву под називом „Радан“ од 18. до 22. марта 1944. У овој офанзиви окупатор примењује драстичне репресалије над народом³⁴⁾.

Оперативни штаб који је формиран у ројону Пчиње и Козјака још 4. II 1944. године, сада ојачан и III македонском бригадом, приступио је ликвидацији четничког „Вардарског корпуса“ у ројону Козјака — Пчиње. Борба код села Сеаца 29. фебруара 1944. године била је почетак краја овог корпуса. Остаци четника, између 10. и 12. марта пребацили су се на територију Оруглице.³⁵⁾ Ово је у ствари био почетак пораза контрареволуционарних снага у Србији.

Почетком априла 1944. године НОБ у јужном Поморављу, укључујући и рејон северно од Куманова, добија форму свеопштег ус-танка. Непријатељ је сабивен у градове и не полази му за руком да одбрани пругу Скопље — Ниш која је од животне важности за немачке снаге у Грчкој. Истовремено када немачке снаге са четницима, недићевцима усташама и домобранима теже да одбаце НОВЈ из рејона Санџака, Црне Горе и Босне и тиме им онемогуће продор у Србију, бугарске снаге предузимају такозвану „мајску“ офанзиву за ликвидацију јединица НОВЈ у рејону Куманово — Пирот.³⁶⁾ За извршење овог задатка бугарска влада ангажовала је преко 40.000 војника и полицајаца. Подухват је био добро замишљен и плански извођен тако да је само упорна борба и умешно маневрисање бригада на десној обали Ј. Мораве онемогућило непријатеља да постигне свој циљ. Напротив, у овом периоду долази до формирања 22. дивизије на десној обали Ј. Мораве.³⁷⁾ У састав ове дивизије ушле су: 7, 8, 10, и 12. српска бригада (јужно-моравске су применоване у срске). Под притиском бугарских снага ангажованих у „мајској“ офанзиви, три бригаде ове дивизије прелазе у рејон Лесковца, 24. маја 1944. године, што је имало велики значај у ликвидацији четника Драже Михајловића на Оруганици и Г. Јабланици.³⁸⁾

На левој обали Ј. Мораве од 4, 5. и 6. српске бригаде (раније јужноморавске) 20. маја 1944. године формирана је 21. српска дивизија.³⁹⁾ Ова дивизија добила је као свој први задатак напад на четнике ДМ у Горњој Јабланици и Оруглици.⁴⁰⁾ У ликвидацији четника узела је учешћа и 22. дивизија која је пристигла у овај рејон баш када је напад почео. Примајући на себе главни терет борбе 22. дивизи-

34) „Неотдавно“ књига бугарског издања Славче Трнског стр. 443, „22. дивизија“ страна 85—93 и „Фебруарски поход“ стр. 188—189

35) „Мемоари Темпа“ страна 393; „22. дивизија“ стр. 83 и „Фебруарски поход“ стр. 175—176

36) Зборник I/19 док. бр. 129 и 132; VII/3 док. бр. 48 и 50, Пролећна непријатељска офанзива у источној Македонији“, „22. дивизија“ стр. 98—101, „Неотдавно“ страна 592 и „V Последен Бој“ страна 335—337

37) „22. дивизија“ страна 101—103

38) „Мемоари Темпа“ страна 402 и „22. дивизија“ стр. 113—121

39) „Мемоари Темпа“ страна 401

40) „Мемоари Темпа“ страна 401—402

ја је уз садејство 21. успела да разбије четнике и да ову територију ослободила од контрареволуционарних снага, над којом они владају од 1941. године.⁴¹⁾

Потписивање контрареволуционарних снага са Оруглице и Г. Јабланице, главне базе четника у југоисточној Србији, имало је далеке последице. То је био други тежак пораз четника у југоисточној Србији и он је наговештавао потпуно победу НОП у овом делу и његов развој у осталим деловима Србије.

Прва и очигледна последица разбијања четника је формирање још две дивизије на овом терену (23. и 24).⁴²⁾ Поред тога НОБ на левој обали Ј. Мораве прерастао у устанак. Оваквим развојем НОП у овом делу оживотворен је план Врховног команданта: стварање базе за даљи размах НОБ у Србији. Снаге јединица НОБ у овом делу обезбеђују продор главних снага НОВЈ у Србију.

Поред тога Главни штаб Србије одлучује да пређе у офанзивна дејства у источној Србији ради развоја НОП у том делу разбијањем контрареволуционарних формација. У ту сврху упућује 23. дивизију са лево обале Ј. Мораве, у другој половини јуна 1944. у овај део Србије.⁴³⁾

Двадесет друга дивизија пак добија један од најважнијих борбених задатака: удар по комуникацији — прузи Лесковац — Ристовац.⁴⁴⁾ Приступајући извршењу овог задатка 22. дивизија међу првим објектима напада 14. јуна Лесковац, где уништава железничка постројења на железничкој станици, а 17. јуна онеспособљава железничку станицу Грделица, где уништава постројења и много локомотива.⁴⁵⁾ Нарочито интензивни удари по прузи на релацији Лесковац — Ристовац од стране јединица ове дивизије биће у јулу и августу 1944. године. У овим својим борбеним дејствима 22. дивизија успешно садејствује са македонским и косовским јединицама у рејону Козјака и Ружна.

У периоду великог офанзивног размаха дивизија у југоисточној Србији, делегат Врховног команданта Темпо налазио се на Вису у Врховном штабу где је реферисао маршалу Титу о стању НОБ у Србији и Македонији.⁴⁶⁾ Том приликом Тито је изнео стратешко-војно-политичку оцену о развоју НОП у Србији. Ево како Темпо у својим „Мемоарима“ износи ту оцену: „... Тито је истакао како је увек сматрао да ће промена ситуације у Србији бити резултат унутрашњих акција, а не интервенције наших дивизија изван Србије.“⁴⁷⁾ Ову своју оцену он је два пута поновио док је Темпо реферисао.

41) Исто као под напоменом 38

42) Архив Војног историјског института (у даљем А VII) к. 15 ф. 1 док. бр. 29 и К. 181 ф. 5 док. бр. 13

43) „Девета српска бригада“ страна 90 и „Темпови Мемоари“ стр. 403

44) Зборник I/9 док. бр. 3

45) „22. дивизија“ страна 134—143

46) „Темпови Мемоари“ страна 404—405

47) „Темпови Мемоари“ страна 404—405

Развој НОП у Србији у току 4 године огледа се у формирању пет дивизија НОВ и у чврстим слободним територијама. То је потврда Титове оцене; ... да унутрашње снаге треба да разреше ситуацију у Србији⁴⁷⁾

Одржање и успешни развој НОП у Србији показао је на чијој је страни српски народ. Формирање дивизија и њихове успешне борбе доказале су ко води борбу противу окупатора у Србији.

Постојање пет дивизија са јаком базом обезбеђивало је главним снагама НОВЈ продор у Србију, а тиме и сигурну победу НОП над контрареволуцијом. Овим је у потпуности било доказано чије су војно-политичке позиције одлучујуће у Србији.

Снага јединица НОВЈ у Србији и њени успеси разоткривају су пред савезницима, „чије су реалне снаге у борби противу окупатора“ — Драже Михајловића или НОПЈ. Присуство енглеских војних мисија код штабова дивизија омогућило им је да се на лицу места увере у то.⁴⁸⁾

Војно-политички и партијски кадрови југоисточне Србије са јединицама НОВ у потпуности су обезбедили све стратешко-политичке замисли Врховног команданта у развоју НОП у Србији за победу НОПЈ. Спречено је да Србија буде „Вандеја“, чега се Тито прибојавао за сво време одвојености од Србије.⁴⁹⁾

Са овим се не исцрпљује УЛОГА јединица НОВ у југоисточној Србији иако је ОГРОМНА, оне ће у даљим борбеним дејствима да дају свој велики допринос и тиме потврде способност својих кадрова.

Врховни командант после реферисања Темпа, када је његова концепција развоја НОВ у Србији остварена и зато прилази делу свога плана: пружити помоћ Србији у борби са контрареволуционарним формацијама и довести победу НОПЈ до краја. Ускоро после повратка „Ударне групе“ са Ибра наређује штабу Ц корпуса, да ове (2. пролетерску и 5. дивизију и 17. дивизију) припреми и упути поново ка Ибру ради продора у југоисточну Србију.⁵⁰⁾ Нешто касније маршал Тито је наредио да се: 1. пролетерски корпус купи у рејон Плевља и спреми за продор преко Лима и Златибора у Србију; 2. корпусу наређује да пређе Дрину између Зворника и Вишеграда и избије преко Медведника и Суворора у Србију и да 11.

47) „Темпови Мемоари“ страна 404

48) „Темпови Мемоари“ страна 405

49) По наређењу Гл. штаба Србије шефови војних мисија дивизијама могу присуствовати појединим нападима бригада, ако то желе. Тако је шеф војне мисије Енглеске код 22. дивизије приговорио нападу на желез. станицу Грделица.

50) „Комунист“ од 6. априла 1961. године” сећања Тита из Народно-ослободилачког рата у којима је поред осталог рекао и ово: ... Ми смо настојали да у Југославији Србија не буде Вандеја и да реакционари не праве од ње једно жариште, које би касније могло довести до страховитог грађанског рата. Зато смо ми где год је то било могуће увјек и сваком приликом, водили бригу о Србији.“

51) „Београдска операција“ страна 71

и 28. дивизија прећу Дрину код Зворника и продиру у Србији према Крупњу.⁵²⁾ Према томе припреме које су почеле октобра 1943. године за продор у Србију добиле су завршну фазу.

Приближавање Црвене армије присиљавало је окупаторске немачке команданте на Балкану да предузимају све мере, за борбу са њом и планско повлачење групе армије „Е“ из Грчке. За успешно супротстављање Црвеној армији, окупатору је било неопходно да има добро организовану одбрану на источним границама Југославије, обезбеђене комуникације кроз Србију и сигурну позадину, то јест да читава Србија буде под контролом његових снага. За обезбеђење овог задатка немачки команданти су морали ликвидирати дивизије НОВЈ у југоисточној Србији и спречити продор главних снага Врховног штаба НОВЈ у Србију.⁵³⁾

Почетком јула (6) окупатор отпочиње са нападима на дивизије у југоисточној Србији. Тако је 10. јула напао 21. дивизију код Брусца и једну бригаду 25. дивизије на Јастрепцу. Ова непријатељска офанзива имала је две фазе: прва под називом „Трумф“ а друга „Хилали“. У нападу непријатељ је ангажовао делове немачких полицијских пукова, 27. бугарску дивизију, јаке четничке снаге (4. групу корпуса) од око 8000 четника, најјачу групацију ДМ формација, и делове Српског добровољачког корпуса. Поред ових снага у овој офанзиви учествовали су и остаци четничких корпуса (Јужноморавски, Јабланички, Топлички и др.⁶⁴⁾ из рејона Лесковца.

Општи напад непријатеља у овој офанзиви почео је 19. јула јер је непријатељ имао велику надмоћ у снагама и у дотадашњим борбама успео је да потисне 21. и 25. дивизију јужно од реке Топлице. Но Главни штаб Србије са генерал-лајтанантом Кочом Поповићем на челу преузео је команду над снагама-дивизијама у југоисточној Србији 12. јула, у току саме офанзиве.⁵⁵⁾ Борбе 21, 24. и 25. дивизије вођене су под врло неповољним условима (скоро у окружењу, без могућности за ма какав маневар), јер је демаркациона линија према Бугарској поседнута бугарским јединицама а према Косову поседнута јачим снагама албанских пукова и јединицама „Омладинског комитета за одбрану Косова“⁵⁶⁾

Главни штаб Србије био је прикљештен са три дивизије у рејону Оруглице и планине Кукавице. 25. дивизију са око 400 рањеника пребацио је на десну обалу Ј. Мораве у рејон који је држала 22. дивизија. Врховни штаб брзано је пратио борбе у Србији и пожуривао

52) „Рат и Револуција“ страна 266 и Београдска операција“ стр. 71

53) „Београдска операција“ страна 72

54) „Београдска операција“ страна 72 и „22. дивизија“ страна 176—186 и „Завршне операције“ страна 23 и Зборник I/9 док. 178

55) Зборник I/9 док. бр. 19, 20 и 179 и „22. дивизија“ стр. 176-177

56) II Призренска лига Националистичка организација — Баллист, формирала је овај комитет као војну организацију за борбу на Косову против јединица НОВЈ.

штаб 2. корпуса да упути Оперативну групу дивизија у југоисточну Србију ради помоћи дивизијама и Главном штабу Србије а и ради извршења постављеног задатка за продор у Србију.⁵⁷⁾

Други корпус који је такође од 18. јула био захваћен нападама јачих снага непријатеља у рејону Берана и Андријевице, није могао да одвоји Оперативну групу. Тек када је нанео непријатељу теже губитке и пораз у рејону Мурине, 24. јула одваја Оперативну групу и упућује је према планини Рогозни. Ова је група 28. јула отпочела са продором према Ибру. Немачке снаге су у рејону јужног Пештера и у долини Лешнице покушавале да спрече продор према Рогозни. За спречавање продора Оперативне групе преко Ибра непријатељ је убрзано у рејон К. Митровице пребацивао јаче снаге: 14. СС пук, јединице 1. брдске дивизије довлачене чак из Грчке.⁵⁸⁾ Исто тако непријатељ је морао да извуче и 4. групу корпуса четника из офанзиве код Лесковца и упути их на Копаоник да онемогуће избијање Оперативне групе у Србију. Ово је открио Главни штаб Србије, уз то је био обавештен од Врховног штаба о продору Оперативне групе преко Ибра на Копаоник и зато је јединице 21. и 24. дивизије упутио у противофанзиву према Копаонику.

Сви непријатељски напори да спречи Оперативну групу у продору нису успели и она је 5. августа избила на Копаоник где је разбила 4. групу корпуса четника и 8. августа заузела Брус, а 10. Александравац.⁵⁹⁾ Убрзо долази до спајања ове са 21. дивизијом.

Део немачког плана у борби за Србију пропао је: његове снаге које су деловале у југоисточној Србији и у рејону Берана и Андријевице доживеле су крах а поменута Оперативна група продрла је у Србију. Међутим, непријатељ не одустаје од плана да спречи продор дивизија НОВЈ из Босне и Санџака. У том делу наставља нападе ангажујући врло јаче снаге. Ови напади такође неће имати успехе, али ће одложити за извесно време продор корпуса и дивизија у Србију.

Двадесет трећа дивизија одмах по свом прелазу у источну Србију разбија групацију четничких корпуса на планинама Буковик и Рожај, спречавајући ову групу да на Копаоник пошаље 2000 четника како је наредио Дража Михајловић.⁶¹⁾ Ова дивизија је у току јула 1944. године разбијала четничке корпусе (8. група) прикупљене ради учешћа заједно са бугарским окупаторском 22. дивизијом из Ниша у борбама координирано са офанзивом на простору Топлице — Пусте Реке и Поречја.⁶²⁾ Не само што је онемогућила планове непријатеља, него је разбијајући четнике и бугарске снаге стварала слободну територију у Сокобањској и Бољевачкој котлини и омогућавала про-

57) Зборник I/9 док. бр. 178 извод из дневника Гл. штаба Србије)

58) „Рат и Револуција“ страна 268

59) Зборник I/9 док. бр. 178

60) „Београдска операција“ страна 72—76

61) АVII Микрофилм — Билца филм 21. снимак 29. и 30. и „Девета бригада“ страна 97

62) Арх. VII К 181 док. бр. 8/6 и „Девета Српска бригада“ стр.

дор према Крајини. Успесима ове дивизије нанети су тешки порази контрареволуционарним снагама и у источној Србији, тако да је Дража био присиљен да одустане од упућивање четника на Копаоник, ради очувања својих позиција у источној Србији.⁶³⁾ Наравно да му то није пошло за руком. Долазак 25. дивизије у источну Србију у августу створиће услове за формирање још једне дивизије, 45. а тиме и 14. корпуса НОВЈ. Овај корпус ће са својим дивизијама ослободити Књажевац, Зајечар и први пружити руку Црвеној армији на обалама Дунава.⁶⁴⁾

Двадесет друга дивизија после разбијања четничких снага на Бабичкој гори и Запаљу на самом почетку непријатељске офанзиве „Трумф“ — „Хилали“ по наређењу Главног штаба Србије послала је положаје на десној обали Ј. Мораве од Бабичке Горе до Ристовца. Са ових положаја 22. дивизија је свакодневно наносила велике штете на прузи Ристовац — Грделица.⁶⁵⁾ У току борби Оперативне групе на Ибру и Копаонику Главни штаб Србије захтевао је од 22. дивизије да сва своја дејства усмери на комуникацију Ристовац — Грделица и спречава непријатељу да упућује своје јединице за појачање снага на Копаоник. У вези са овим задатком Дивизија је заједно са снагама Главног штаба Македоније и косовским јединицама вршила једновремене ударе по прузи од Табановаца до Грделице.⁶⁶⁾ Развила се тешка борба са бугарском 29. дивизијом из Врања око комуникације. Успеси 22. дивизије били су равни онима које су постигле пролетерска и остале дивизије у борбама са истим (бугарским) снагама у рејону Куршумлије тих дана⁶⁷⁾. Двадесет пета дивизија пре него што је кренула у источну Србију садејствовала је делом снага у нападу на пругу у рејону Прибоја (Врањског).⁶⁸⁾

Успешан продор Оперативне групе у југоисточну Србију обезбђивао је прелаз на нове задатке. Више није било сумње у потпун успех НОП у Србији, иако главне снаге НОВЈ нису прешле Лим и Дрину. Најважнији задатак 22. дивизија је имала и то онај који је Врховни командант још 9. октобра 1943 г. поставио⁶⁹⁾ - спречавати повлачење немачких снага из Грчке. При извршењу овог задатка 22. дивизија је постигла успех од огромног стратешког значаја, онемогућивши коришћење пруге Скопље — Ниш рушењем моста на прузи код Предајана 26. августа 1944. године. До рушења је дошло баш онда када је немачка Врховна команда убрзано пребацивала 4. СС поли-

63) Арх. исти К. 95 док. бр. 45/6—1

64) Зборник I/11 док. бр. 112; I/12 док. бр. 200 AVII К. 1089 док. 40/1

65) Зборник I/9 док. бр. 9 и 169 и „22. дивизија“ страна 175

66) Зборник I/9 док. бр. 81, 83, 85, 97 и 98; VII/4 док. 4 Архив Србије ПКС бр. 632 и „22. дивизија“ страна 187—188

67) Зборник I/9 док. бр. 187 и 168. Јединице 22. дивизије су 11 VIII разбиле неколико батаљона бугарске војске у рејону Врања, а 13. VIII 2. пролетерска дивизија учинила је сличан пораз батаљонима бугарске 17. дивизије код Куршумлије.

68) Зборник I/9 док. бр. 83

69) Зборник II/10 док. бр. 172

цијску дивизију из Грчке у рејон Београда. Тог дана је чело њене колоне стигло возом до Скопља, али је морала да се пребацује пругом преко Косова што је успоравало пребацивање.⁷⁰⁾ Пресецање ове комуникације онемогућило је окупатору да из Грчке убацује снаге у рејон Ниша, који је угрожен дивизијама НОВЈ. Избацивањем Бугарске из савезништва са Немачком по избијању Црвене армије на граници Бугарске и објаве рата Бугарској, дошло је до ослобођења Врања, Пирота и многих других мањих градова, а тиме још више угрожено нишко раскршће, једно од најважнијих на Балкану.⁷¹⁾ Оваква ситуација пореметила је планове окупатора и присилила га да повуче 1. браску дивизију из долине Лима ради посудања нишког раскршћа. Ускоро је то морало да уради и 7. СС дивизија из рејона Дринс, што је ослабило снаге које су спречавале продор главним јединицама Врховног штаба у Србију.⁷²⁾ Растрзан на све стране окупатор се морао одрећи свог првобитног плана и прећи на провизорну организацију Источног фронта (Плаве линије) за борбу са Црвеном армијом. Али успеси 22. и новоформиране 46. дивизије спречили су непријатеља да успостави „Плаву линију” на делу Бесна кобила — Бела Паланка.⁷³⁾

Прелазом 2. и 12. корпуса и осталих јединица из Босне и Санџака у Србију почетком септембра 1944. године, спајањем 14. корпуса Црвеном армијом на Дунав и преласком Оперативне групе из југоисточне Србије у продор према западној Србији и Шумадији отпочеће завршне операције за ослобођење Србије и Југославије.⁷⁴⁾

Држањем у окружењу непријатељских снага у Лесковцу, Нишу, Власотинцу и Белој Паланци, дивизије Главног штаба Србије са 13. корпусом стварале су услове са спречавање извлачења групе армија „Е” из Грчке. Ова шанса није искоришћена само зато што је 2. бугарска армија, која је по одобрењу маршала Тита узела учешћа у борбама противу немачких снага у Србији, недоследно извршавала задатке у току борбених дејстава, у Нишкој и Косовској операцији.⁷⁵⁾

Неоспоран је допринос дивизија НОВЈ из југоисточне Србије НОПЈ. Тај успех заснивао се на апсолутној подршци народа овога краја, чврстини и упорности комуниста у спровођењу линије НОБ и способности војно-политичког кадра.

Пирот са својом околином дао је свој део у овом доприносу. Велики број Пироћанаца узео је учешћа од првог дана НОБ у одредима и бригадама. У саставу 22. дивизије било их је преко 4.000, од којих око 1000 Царибројана (бугарске народности); у саставу 46. дивизије било је око 3000 а у саставу 37. дивизије око 5000 Пироћанаца.

70) Зборник I/11 док. бр. 11, 33 и 44 и AVII К. 70а ф. 1 док. бр. 1 (Изјава генерала Лера)

71) Зборник I/9 док. бр. 178 и „2. дивизија” страна 230—240

72) „Завршне операције” страна 62

73) „Завршне операције” страна 62 и AVII К. 70а ф. 1 док. 1

74) AVII К. 172 док. 4/4 и „Београдска операција” страна 109

75) „22. дивизија” поглавље о Нишкој и Косовској операцији.

наца. Раније, а и у завршним операцијама за ослобођење Србије и Југославије допринос Пироћанаца је велики. Својим борбеним квалитетима и храброшћу били су увек међу најбољима. Овакав углед бораца Пироћанаца подигао је реноме Пироту и околини, на шта се могу и морају поносити старије и и млађа генерација.

(Облици и примери терора
бугарских фашистичких окупатора
на подручју нишавског
и лужничког среза
за време другог светског рата)

Окупирање и анектирање делова југоисточне Србије и Македоније од стране фашистичких властодржаца Бугарске у току другог светског рата резултат је аспирација бугарске владајуће буржоазије на ове делове наше земље, на које је она подстакнута од феудалних управљача царске Русије у другој половини 19. века који су желели да, путем стварања проширене Бугарске, обезбеде у ствари своје интересе и учврсте своје позиције на Балканском полуострву, не водећи при томе рачуна о правима и интересима других народа и држава.

Укључивање Македоније и делова југоисточне Србије, а тиме и Пирота и околине, у састав бугарске државе, доказивање да је становништво ових подручја бугарско, стварање тзв. „Велике Бугарске“ — то је био „историјски“ циљ бугарске владајуће буржоазије, који је она хтела по сваку цену и са сваким савезником да оствари. И када то није могла да учини уз помоћ феудалне Русије у 19. веку, нити уз помоћ Аустро-Угарске и Немачке у првом светском рату, она је покушала да то оствари помоћу Хитлерове Немачке у току другог светског рата, чији је савезник због тога и постала.

Усвајањем идеологије и политике нацистичке Немачке и фашизацијом своје земље уочи другог светског рата, бугарска владајућа буржоазија, насупрот жељама и интересима радничке класе и широких народних слојева, задобила је наклоност фашистичких управљача Немачке, а приступањем Тројном пакту и уступањем територије своје земље и њених привредних и војних потенцијала немачким оружаним снагама за напад на Југославију добила сагласност да може, након капитулације југословенске војске, да окупира и анектира ове делове Југославије, на које је она полагала своја умишљена права.

Окупирана подручја југоисточне Србије, па тиме и Пирота и околине, Бугарска је прогласила саставним деловима своје државне територије, а грабане тих подручја грађанима бугарске националности и својим држављанима, те је на њима приступила формирању

свог државног и правног поретка, што је било у супротности са одредбама међународног права, историјским чињеницама, правом народа на национално и државно самоопредељење, и што је представљало први и основни облик терора, из кога су затим произлазили и сви остали.

Насилно успостављен, бугарски окупаторски режим имао је све типичне одлике фашистичких режима, које су се врло очигледно изражавале у политици покоравања туђих земаља и поробљавања других народа, у насилничким методама владања, у лишавању народа демократских и људских права, у непризнавању националних обележја народности, изазивању шовинистичких осећања и распиривању расне и националне мржње, у гушењу прогресивних, демократских и народноослободилачких идеја и покрета, првенствено оних који су надахнути револуционарном и комунистичком идејношћу, а особито у терору као методу владања, који су окупаторске власти, ради постизања својих политичких, привредних и националних циљева, без икакве одговорности веома широко спроводиле над народом окупиране и анектиране територије.

Терором, као средством и методом владања, фашистички управљачи Бугарске хтели су да на окупираним и анектираним подручјима постигну вишеструке циљеве: да организују и учврсте своју власт, изврше денационализацију и бугаризацију становништва, онемогуће отпоре против мера које њихове власти предузимају, а особито да онемогуће све облике борбе и униште све присталице и припаднике народноослободилачког покрета Југославије, који је, под руководством Комунистичке партије Југославије, и на овом подручју водио борбу за заштиту народа, протеривање окупатора и ослобођење земље.

Бугаризација становништва

Један од систематски и упорно спровођених облика терора окупаторских власти на подручју нишавског и лужничког среза, као и на читавом анектираном подручју југоисточне Србије и Македоније, била је политика денационализације и бугаризације становништва, која се по својим циљевима и методама није разликовала од исте такве политике бугарских окупатора ових крајева из времена првог светског рата.

Идеју бугарске националистичке буржоазије и бугарских дворских кругова о стварању „Велике Бугарске“ и претензије на делове југоисточне Србије, произишле из времена Санстефанског уговора, прихватили су и фашистички управљачи борисовске Бугарске и у својој шовинистичкој ограниченисти упорно доказивали да је читав територија југоисточне Србије, све до Мораве, коју су називали „Б'лгар-Моравом“, саставни део бугарске националне територије и да на њу Бугарска има „историјска и национална права“. Окупирање и присједињење ових територија Бугарској значило је, према овим схватањима, њихово „ослобођење од српског ропства“ и њихово „вра

ћање“ у састав „мајке Бугарске“, а бугаризација становништва овог подручја, које је, тобож због „дугог робовања под Србима“ било „посрбљено“, представљала је „историјску“ обавезу бугарске владајуће класе и њених фашистичких управљача, коју је у савезу са нацистичком Немачком и њеним оружаним снагама требало остварити.

Да би бугаризацију народа овога подручја оствариле, окупаторске власти су примењивале многобројне и различите мере политичког, економског, културног, административног и полицијско-војног карактера, чија је основна и заједничка одлика била принуда и насеље.

Због неповерења према народу и службеницима југословенског државног апарата, од којих је један део напустио окупирано подручје а други се није хтео прихватити службе у окупаторским установама, Бугари су за читав апарат своје власти довели службенике из Бугарске. То су били режиму одани и у великобугарском духу васпитани људи, који су сматрали да у „новоослободеним западним бугарским покрајинама“, како су називали окупирана подручја, треба да извршавају „узвишену националну мисију“, тј. да васпитавају народ у бугарском националном духу и пресобраћују га у бугарску народност.

Одмах по доласку, а особито после прогласа, објављеног маја 1941. године, окупаторске власти су предузеле мере да се са окупираног подручја уклоне сва обележја српске националности и српске националне културе. Употреба српског језика и књига на српском језику је забрањена, а у службеном и јавном општењу уведен је бугарски језик; сви јавни натписи морали су бити исписани на бугарском језику; улице и тргови добили су нове називе — по личностима бугарске краљевске династије, бугарске историје и културе; наставак — ић у презименима морао је бити замењен наставком — ов; имена и презимена којих у бугарском језику нема морала су бити замењена бугарским; у свим јавним установама, радњама и домовима морале су бити истакнуте слике бугарског краља и чланова његове породице; приликом бугарских државних и националних празника грађани су били обавезни да на кућама и радњама истичу бугарске националне заставе.

После прве регистрације становништва, коју су бугарске власти спровеле убрзо по своме доласку, у којој се целокупно становништво овог подручја декларисало као српско, окупатори су, уз примену принудних мера, спровели и другу регистрацију, приликом које су, по свом нахођењу, целокупно становништво регистровали као бугарско, стављајући до знања да Србима нема места у „бугарској држави“, да ће сви Срби бити протерани у „Нсдићеву Србију“, а сва њихова имовина бити одузета.

У циљу бугаризације становништва, на анектирано подручје пласиране су књиге на бугарском језику пропагандно-националистичког карактера; у Софији је за ово подручје издаван шовинистичко-великобугарски лист „Бугарски запад“, који је на насловној страни носио карту овог подручја — „новоослободених западних бугарских

покрајина“; формиране су установе и удружења по бугарском државном и друштвеном систему; заведено је прослављање бугарских националних и државних празника; грађанству су држани говори и предавања о „величини и слави бугарског царства“; свештеници у црквама, доведени из Бугарске, у својим проповедима захваљивали су „божјој правди“ што је „вратила“ ове крајеве “у крило бугарске цркве и мајке Бугарске“.

Особиту пажњу окупаторске власти су посветиле школама, сматрајући их најбољим средством за денационализацију деце и омладине. Наставу су изводили бугарски наставници, доведени из Бугарске. Циљ наставе није био усвајање научних знања, већ развијање бугарских националних осећања. У школама се највећа пажња посвећивала учењу бугарског језика, бугарске националне историје и културе, рецитовању и певању песама „патриотског“ карактера, убеђивању ученика у њихово „бугарско порекло“ и у срећан живот који их очекује у „мајци Бугарској“. На почетку наставе читана је молитва за здравље и дуг живот бугарског краља и напредак бугарске државе. Ученици су морали наставнике да поздрављају фашистичким поздравом и речима „За Б'лгарија!“. Приликом прослава бугарских националних и државних празника одржаване су војне параде, у којима су морали да учествују и ученици, да марширају у строју, да носе бугарске заставе и тробојнице преко груди, да певају бугарске националистичке песме и колективно узвикују и поздрављају на фашистички начин. Школске власти су за ученике организовале екскурзије и посете историјским и културним споменицима и знаменитим местима по Бугарској, при чему су наставници држали предавања и говоре великобугарског и антисрпског и антијугословенског карактера.

У развијању шовинистичких, фашистичких и великобугарских идеја по школама и међу омладином особито место је имала омладинска организација „Браник“, устројена по угледу на хитлеровске омладинске организације. То је била полувојничка и политичка организација, чији су чланови, разврстани у чете и десетине, носили униформе, полагали заклетву и били обавезни да се покорављају старешинама и строгим дисциплинским обавезама организације. Школске власти су приморавале ученике да буду чланове ове организације и да учествују у свим њеним манифестацијама. За ученике основне школе постојала је посебна организација, која се звала „Орлета“. Она је имала слично устројство и исте циљеве као и организација „Браник“.

Све мере на бугаризацији представљале су, међутим, за народ овог подручја само један од облика окупаторског терора, најтежег и најомрзнутијег, који је код људи изазивао различите реакције — од подсмеха и ниподаштавања, до пркоса и оружаног отпора — али који није постигао ни један од својих циљева.

Претреси

Претреси по граду и селима и претраживања читавог терена били су један од облика терора коме су бугарски окупатори присту-

пили убрзо по доласку и успостављању своје власти на овом подручју.

Први систематски претреси у Пироту извршени су почетком маја 1941. г. У ту сврху употребљен је велики број војника и полицајаца, доведених из Софије и других места Бугарске. Том приликом читав град је био блокиран, а на улицама и раскрсницама, као и на излазима из града, били су постављени митраљези и јаке војничке страже. Циљ претреса био је да се прикупи оружје, мунџија и ратна спрема, заостала од разбивене југословенске војске, да се по установама, радњама и домовима униште сви симболи југословенске државности и сва обележја српске националности, да се изврши морални и политички притисак на народ и да му се стави до знања да Југославије и југословенских власти више нема, те да мора да прихвати нову власт и да јој се безусловно покорава.

Осим по граду, претреси су извршени и по свим селима, а претражен је и читав терен. Окупатори су се бојали да се по селима и шумама нису задржале групе наоружаних војника бивше југословенске војске, које би могле да представљају опасност за представнике новоустројене окупаторске власти.⁽¹⁾

Приликом првих претреса, у циљу стварања повољног утиска о својим намерама и својој тзв. „ослободилачкој мисији“, окупаторске власти су настојале да буду коректне и да се покажу „заштитницима“ народа окупираног подручја. Међутим, и поред тога, било је врло много случајева грубог и насилничког поступања, а особито пљачкања становништва, које је народ овога подручја подсетило на претресе, пљачке и друга насиља која су војници Фердинандове Бугарске вршили у току првог светског рата, као окупатори ове територије на коју су сада у истој улози поново дошли.

Касније, током три и по године окупације, претреси кућа и села и претраживања терена били су уобичајена и стална форма психолошког и физичког притиска и терора над народом, са далеко тежим и често веома трагичним последицама. Јер, скоро сва пљачкања, паљења и убиства вршена су за време многих претреса и претраживања терена од стране војника и полицајаца.

П л а ч к е

Разни облици самовољног одузимања и присвајања приватне имовине — пљачкања — били су саставни део терора које је народ овога краја, као и читаве наше земље, подносио од првих до последњих дана непријатељске окупације. Пљачке су вршили припадници оружаних снага окупатора приликом својих многобројних акција по граду и селима, окупаторски грађански службеници, доведени из Бугарске, кроз најразличитије незаконите и самовољне форме и поступке, као и сама државна власт путем разних законских или админи-

1. Историјат НОБ среза нишавског и Пирота; стенографске блеешке, Архив Савеза бораца у Пироту.

стративних прописа, помоћу којих је искоришћавала личну, задружну или јавну и државну имовину на окупираној територији.

Безброј је случајева и облика пљачки, извршених на подручју ова два среза, и огромна је вредност опљачканих предмета и добара. Тако, на пример, приликом једног доласка у село Градиште, код Пирота, бугарски војници су опљачкали много стоке и хране, а из кућа Пауна Павловића и Божидара Стефановића однели су девојачке дарове, ћилимове, платна, машине за шивење, новац, као и много животних намирница. У Петровцу, крај Пирота, општински „бирник“ (благајник) Крум Атанасијев, наметнуо се за благајника и књиговођу месне земљорадничке задруге и у том својству, помоћу разних малверзација и насиља, присвојио велику количину разне робе и задружног новца.⁽²⁾ Бугарски председник општине у Сукову, Васил Георгијев, користећи свој положај, мобилисао је сељацима да бесплатно секу и превозе дрва из планине за рачун трговаца, од којих је он велики део прихода узимао за себе.⁽³⁾ По селима Лужнице окупаторски полицајци су у марту 1943. идући у потеру за партизанима после њиховог напада на рудник „Јерму“, извршили многе и велике пљачке. Претресајући куће, они су узимали простирке, платно, сукно, девојачке дарове, новац. Од браће Борисава и Милана Голубовића оузеле су сву ситну и крупну сток, конфисковали имовину Душана Станковића, а од народа прикупили око пола милиона лева и 50 наполеона у злату, као и неколико стотина брава ситне и крупне стоке.⁽⁴⁾

У Пироту су у марту 1943. године окупаторски службеници и полицајци опљачкали имовину из 50 јеврејских породица, чији су чланови интернирани и истребљени. Из села Крупа, код Пирота, окупатори су у току окупације отерали 1.018 грла ситне стоке, 47 грла крупне стоке, 11 воловских запрега, преко стотину хиљада килограма пољопривредних производа, хране, вршаћу машину, много новца и хартија од вредности, тако да се штета процењује на 10 милиона динара по ценама из 1939. године⁽⁵⁾ Сличне штете од пљачкања имала су и сва остала села на овом подручју.

Пљачкања су вршена и у облику принудног откупа пољопривредних производа по ниским ценама, замене новца на почетку окупације по веома неповољном курсу, завођења разних и многих врста пореза, такса и давања, сече и експлоатације приватних и државних шума и других добара за потребе бугарске привреде и војске, одређивања ниских цена млеку, млечним и другим пољопривредним производима, реквизиција људске и сточне хране без надокнаде, итд.

Окупатори су пљачкали и разна историјска и културна добра.

2. Божидар Борђевић: Хроника о Петровцу; рукопис у Архивском центру у Пироту.

3. Миодраг Николић: Хроника о Сукову; рукопис у Архивском центру у Пироту.

4. Бұра Златковић — Милић: Зла времена, монографија Лужнице 1876 — 1945; Бабушница, 1967.

5. Др Јован Бирић — Витомир Живковић: Крупац, географска монографија; рукопис, својина аутора.

Тако су, на пример, из многих установа и школа у Пироту, Бабушници и појединим селима приликом повлачења однели са собом архиве и различита документа, а из манастира Поганова, у долини реке Јерме, задужбине Константина Дејановића из XV века, однели су црквени иконостас, израђен у дуборезу, који представља велику уметничку и историјску вредност.

Суђења

Осим мноштва насилничких поступака, вршених без позивања на законске прописе, бугарске окупаторске власти су пред грађанским или војним судовима повремено организовале и судске процесе, помоћу којих су се под фирмом легалности и законитости обрачунавале са противницима своје денационализаторске политике и свог терористичког режима или са симпатизерима и присталицама нашег народноослободилачког покрета. Суђења су била јавна, а одржавана су у Пироту или Софији. У циљу застрашивања народа даван им је веома широк публицитет. Пресуде су биле строге, а најчешће дугогодишња робија или смртна казна.

Крајем априла 1942. године окупаторска полиција је у неким селима лужничког среза — у Радињинцима, Масуровцима, Студени, Валнишу, Кијевцу, Камблевицу — због сарадње са партизанима, похалила велики број људи. После саслушавања и мучења у затвору у Бабушници, неки од ухапшених су пуштени, а други, њих око тридесетак, отерани у Централни затвор у Софији, одакле су после извесног времена враћени у Пирот, где им је у току јуна пред војним судом организовано суђење. Сматрајући оптужене својим држављанима, који су, по схватању суда, помагали „побуњенике“ против „законите“ бугарске власти на овом подручју, суд је ове људе осудио на казне затвора у трајању од 5 до 15 година. Тада су, између осталих, Борко Величковић, Срећко Величковић, Јеленко Величковић и Славко Стамениковић из Масуроваца и Светозар Милековић из Радињинаца осуђени на по 15 година тешког тамничког затвора, а малолетници Часлав Величковић из Масуроваца и Драгољуб Аризановић из Радињинаца на 10 и 5 година затвора.

Овом приликом суђено је у одсуству и партизанима из Лужнице, Живојину Николићу-Брки и Бури Златковићу-Милићу, и обојица су осуђени на смрт. Међутим, како осуђени нису били у рукама власти, они су уцењени, и то Живојин Николић са 500.000 а Бура Златковић са 200.000 лева. Предузете су мере да се осуђени ухвате или убију. Њихове фотографије разаслате су свим полицијским станицама и објављене у јавности. Али, и поред уцене и високих награда, у народу се није нашао нико ко би ове борце издао, те су се они и даље кретали овим подручјем и радили на организовању народноослободилачког покрета.⁽⁶⁾

6. Историјат НОБ среза лужничког; стенографске белешке, Архив Савеза бораца у Пироту.

Јула 1942. године, на основу закона о заштити државе, суд у Софији судио је групи од 13 симпатизера и сарадника народноослободилачког покрета из Горњег Крњина и Радошевца, па је, између осталих, Витомира Борбсвића из Радошевца и Александра Тошића из Горњег Крњина осудио на смрт (у одсутности), Светомира Стојановића и Сретена Урошевића из Радошевца и Александра Панчића из Горњег Крњина на доживотну робију, а Витомира Тошића и Николија Тошића из Горњег Крњина на по 15 година строгог затвора.

У Пироту је 1942. године суђено ученику пиротске гимназије Светозару Пантелићу и још неколицини омладинаца због учешћа у народноослободилачком покрету, као и групи јеврејских омладинаца — Лазару Колфину и другима — због истих разлога. Светозар Пантелић је осуђен на доживотну робију. Фебруара исте године, при Војном суду у Софији, одржано је суђење групи од 46 сељака из Висока и Буцака — из Дојкинаца, Јеловице, Завоја, Засковаца, Лукање, Гостуше, Рагодеша, Рудиња, Буштице и Мирковаца — под оптужбом да су формирали партизанску групу и по селима Горњег и Средњег Висока вршили акције против окупаторских власти, а у складу са циљевима народноослободилачког покрета. Сви оптужени су осуђени на временске казне, осим Борба Манчића, Анђелка Панића, Светозара Лукића, Владимира Голубовића, Србислава Станковића, Косте Петковића и Мирка Жикића, који су осуђени на смрт и стрељани крај Тијабарског гробља у Пироту.

Принудни рад

Одвођење на принудни рад била је мера насиља која је веома широко примењивана за све време окупације. Бугарске власти су мобилисале пунолетно мушко становништво са анектиране територије у специјалне војне радне јединице, које су називали „трудоим дружинама“, а њихове припаднике „трудовацима“. То су били војници на принудном раду, војска без оружја. „Трудоим дружине“ биле су распоређене по унутрашњости Бугарске, и, као бесплатна радна снага, коришћене за рад на разним војним и привредним објектима.

Са првим позивањем у „трудоим“ окупаторске власти су почеле у пролеће 1942. године. Тада је позван извештан број младића, рођених 1920. и 1921. године, којима је био дошао рок за sluжење војске. Њихова обавеза у „трудоим“ јединицама трајала је шест месеци. Мобилисање у ове јединице добило је највеће размере у току 1943. и 1944. године. У прво време мобилисани су само млади људи, а касније и сви редом, без обзира на године старости, занимање или породичне прилике. За неодазивање позиву примењиване су тешке казне (интернирање, паљење кућа и сл.).

Мобилисање је било чешће и масовније у оним селима или подручјима у којима су људи пружали већи отпор мерама депортације или интензивније помагали народноослободилачки покрет. Има случајева да је скоро целокупно мушко становништво појединих села отерано на рад у унутрашњост Бугарске (Петровац код

Пирота, Црвена Јабука у Лужници и друга). „Трудоваци“ су проводили на раду по неколико месци, а пскн читаво време окупације.

Са појавом и јачањем народноослободилачког покрета на овом подручју, бугарске власти су мобилизацију у ове радне јединице користиле и као средство за вршење терора над становништвом, за изолацију људи од утицаја народноослободилачког покрета и онемогућавање њиховог одласка у партизанске јединице. То је била форма депортовања становништва, која је, сем окупаторових привредних задатака, остваривала и његове политичке циљеве.

„Трудове дружинс“ су распорџиване по унутрашњости Бугарске, особито око Софије, Пловдива, Варне, Сливена, Ботевграда и других места. Радиле су најчешће на оправци путева, железничких пруга, аеродрома, на регулисању речних корита, сечи дрва по планинама, као и на другим тешким физичким пословима. Многи су радили и по фабрикама и разним другим привредним предузећима.

Услови за живот и рад припадника ових јединица били су веома тешки. Радило се по десет часова дневно, уз високу норму коју су многи испуњавали само прековременим радом. Становало се у лоше опремљеним и нехигијенским баракама. Храна је била слаба, а болести, особито маларија, веома честе. Физичка и психичка злостављања била су саставни део режима у овим радним јединицама. Старешине и чувари логора били су сурови и све покушаје „трудовака“ да на било који начин побољшају своје радне и животне услове немилосрдно су онемогућавали.

За припаднике ових јединица нарочито је била неподношљива пропаганда и активност коју су чувари и старешине логора вршили у циљу денационализације и бугаризације мобилисаних људи, упорно их убеђујући да су Пирот, Лужница и остали анектирани крајеви бугарски, да су до сада били у „српском ропству“, а да су сада „ослобођени“, да ће у састав бугарске државе ући и „бугарски крајеви до „Бугар-Мораве“ — како су је називали — и слично. Тешка је била и забрана употребе српског језика и то како у говору, тако и при писању писама. Сва писма писана српским језиком, која су мобилисани људи слали својим породицама, бугарска цензура је уништавала.

Услед тешких животних и радних услова, разних злостављања и мучења, жеља за праксом и отпором окупатору, било је доста „трудовака“ који су, излажући се опасностима по живот, бежали из логора и прелазећи пешице велика растојања, долазили до својих села или партизанских јединица. Неки су, пак, из мрже према окупатору и његовом режиму, на радним местима вршили разне ситније или крупније саботаже, због чега су, у случају откривања, подвргавани тортурама, осуђивани и одвођени у затворе или им је радна обавеза продужавана. Многи су се обавеза у „трудолим“ јединицама ослободили тек по распаду бугарског фашистичког режима.

Интернације

Насупрот мобилисању у „трудовете“ јединице, које је под видом државне обавезе имало тобожњу „законску“ форму, одвођење појединаца, група или читавог становништва појединих насеља у интернацију било је без икаквих законских основа, препуштено нахођењу окупаторских војних, полицијских или цивилних власти. У интернацију су најчешће одвођени „сумњиви“ и за окупаторов режим непожељни људи, а нарочито они који су симпатисали или помагали народноослободилачки покрет.

Масовне интернације становништва, којих је било особито приликом проласка казних експедиција кроз села, имале су за циљ да се одвођењем у унутрашњост Бугарске и затварањем у логоре што већи број за акцију способног мушког становништва уклони из села и тиме онемогући његов додир са народноослободилачким покретом и његово учешће у њему. Интернације су овај циљ често промашивале, јер је страх од интернирања убрзавао одлазак појединих људи у партизане, мада је било и случајева да су појединци, под претњом окупатора и из страха за живот и имовину, радије одлазили у интернацију него што су остајали у селу.

Нема скоро ни једног места на подручју нишавског и лужничког среза из кога није у интернацију одведен мањи или већи број људи. Из неких села били су интернирани сви пунолетни мушкарци и жене оних домаћинстава која су имала по неког свог члана у партизанима, а из појединих села били су интернирани скоро сви мушкарци од 18 до 55 година старости.

Први интернирци из Пирота били су и први симпатизери и организатори народноослободилачког покрета (Арса Глигоријевић, Ваца Крстић, Ратко Игњатовић, Пера Милићевић, Јован Ристић, Борбе Златковић и други). Они су интернирани маја 1942. године и били су најпре у логору Гонда-вода код Асеновграда, а затим у логору код Ксаптија, на грчкој територији окупираној од Бугара.

Јануара 1944. године, после паљења општинске зграде у Петровцу од стране партизана, скоро сви мушкарци од 18 до 55 година старости из села Петровца, Камика, Церев-Дела, Беровице и Присјана, који су се затекли у селима, отерани су у интернацију. У Сукову је ово исто учињено марта 1944. године.

Због јачања партизанског покрета и добијања помоћи од савезника путем авионских транспорта на црнотравском подручју, бојећи се општенародног устанка, окупаторске власти су донеле одлуку да се целокупно становништво од 18 до 50 година интернира у Бугарску. Наредба о овоме читана је у неким лужничким селима на скуповима, а у неким, која су била под влашћу партизана, бацана је у облику летака из авиона. Наредба је садржала претњу да ће се сви они који се не одазову позиву сматрати партизанима и да ће им се стога судити по кратком поступку, на основу „Закона о истребљењу разбојника“. Ова одлука и претња није са успехом спроведена, јер су се људи склањали и бежали из својих села.

Према неким подацима, из лужничких села било је у интернацији у Бугарској 1886 људи, и то из Камбелевца 150, Црвене Јабучке 140, Стрелца 126, Стола 113, Радињанца 105, Раков-Дола 92, Студене 89, Модре Стене 83, итд.⁽⁷⁾ Из села нишавског среза је исто тако десетинама и стотинама сељака било у интернацији.

Положај интернираца био је врло тежак. Они су били без законске заштите. Живели су у логорима, а радили тешке физичке послове у фабрикама, рудницима и на разним другим радилштима. Многи од интернираца покушавали су да побегну, и неким је то успевало, али је највећи број дочекао ослобођење у интернацији. У селима интернираних, због недостатака радне снаге, пољопривредни послови су остајали недовршени, због чега је тежак положај народа под окупацијом бивао још тежи.

Ево неколико редова из изјаве једног интернираца, омладинца Мише Живковића из Градашнице, који је био у логору Крстопоље код Ксаптија у Грчкој:

„Храна је била бедна: три грама шећера, седам грама зетина, двеста педесет грама земљаног хлеба, седамдесет грама пасуља с каменчићима... Можда је следовање било и веће, али су од њега крали команданти, шефови снабдевања и полицајци. Живот у логору био је тежак; мучени смо и малтретирани на најразличитије начине. Изводили су нас у подне и постројавали на сунцу, грчком сунцу усред лета кад је у хладу 40 степени, и терали нас да читамо „Оче наш“, док се не би многи од нас онесвестили и попадали... Ноћу је у собе упадао командант са полицајцима који су нас редом тукли“⁽⁸⁾

Туче и мучења

Туче и разни облици физичког мучења људи били су саставни део режима у бугарским фашистичким затворима и стални пратиоци окупаторских казних експедиција. У циљу застрашивања, изнуђивања признања, кажњавања, изражавања мржње и беса, њима су се служили полицајци и полицијски агенти, војници и официри казних експедиција, сеоски кметови и разни грађански службеници.

„У пиротском затвору било је врло тешко — прича Милорад Живковић, омладинац из Градашнице код Пирота, који је са групом других омладинаца, а у вези са стварањем првог одбора Народноослободилачког фронта у Пироту, ухапшен маја 1942. године. — Туче су биле страшне, терор и психичко мучење неиздржљиво. Из Софије је због тога дошла специјална група агената и један агент из Ниша, Попов, све препредени, искусни полицијски агенти, злочинци и крвници... Јаукање наших другова било је страшно... Тукли су на најразличитије начине, почев од туче гуменом палицом и мотком, на којој је писало „Ја знам све“. Тукли су по длановима, стопалама, по голом телу... Осуђеног обично вежу и пребаци преко столице... Тук-

7. Бурa Златковић — Милић: Зла времена.

8. Петар Николић: Хроника о Градашници; рукопис у Архивском центру у Пироту.

ли су и корбачима од коже и гуме по ногама и рукама, а страшно су нас мучили индуктором (струјом), чије су жице стављали по рукама и ногама, по ушима, језику, кичми. . .“(9)

„Бугарски полицајци су грозно поступали са нама у затвору — прича Живко Манчић из Градишта. — Стављали су нас на струју, употребљавали усијано гвожђе. . . Скидали нас голе и тукли мокрим конопцем. . . Тукли су нас док не би пали у несвест, а онда су нас поливали хладном водом да би се освестили. Мени су девет зуба избили . . . Четрдесет и три дана трајало је ово мучење.“(10)

Справе за мучење помоћу струје, о којима говоре затвореници, састојале су се од електричног апарата са два кабла (позитивним и негативним полом), који би се прикључили уз поједине делове тела ухапшеника, Када би се, окретањем ручице на апарату, кроз каблове пропустила струја, затвореник би осећао страховите болове.

Специјална мотка за батинање — на којој је често на једном крају писало „Ја знам све“, а на другом „Ништа не признајем“ — била је обавезни реквизит свих полицијских затвора. Затвореницима би се најчешће изрицала казна од 25 батина. Приликом батинања полицајци би веома често користили уобичајени трик: ударили би ухапшенику мање од 25 батина, па би, тобоже због грешке у бројању, почели испочетка да ударају и броје, тако да несрећна жртва не би добила 25 удараца, него много више.

Било је и других начина мучења: забијање клинаца или оштрих стабљика сувог шевара испод ноктију на рукама или ногама, пуштање да на чело или теме жртве у подједнаким временским размацима падају капљице хладне воде; стављање жртве у тзв. „кинески сандук“, сличан мртвачком сандуку, на чијем су боковима били дугачки шиљати шрафови који су могли да се затежу и да жртви, смештеној у сандуку, наносе исподношљиве болове.(11)

Тучама и мучењима нису подвргавани само мушкарци, већ и жене. Полицајци из казних експедиција тукли су Мару Борђевић из Петровца, Тану Павловић из Градишта и многе друге жене. Данку Стефановић, домаћицу из Нове Мале у Пироту, тешко су претукли војници у пиротској касарни, гдс је доведена ради саслушања. Трагично је било мучење старе Љубице Илић, сељанке из Радињинаца у Лужници, које је вршио један вод окупаторске полиције. Да би је принудили да призна своје везе са партизанима, пошто су јој запалили кућу, шталу и амбар, полицајци су је везали коњу за реп, вукли по дворишту и свирпо тукли. А када је рекла да јој је жао што није млађа, како би и она била с партизанима, где је био и њен син, полицајци су јој поломили руке и ноге, ишчупали косу и најзад је убили.(12)

9. Исто.

10. Душан Николић: Хроника о Градишту; рукопис у Архивском центру у Пироту.

11. Др Димитрије Кулић: Бугарска окупација 1941—1944, књига I, „Просвета“, Ниш, 1970.

12. Бура Златковић — Милић: Зла времена.

Поводи за тучу били су понекад безначајни. Општински полицајац у Градашници, скоро без икаквог разлога, жестоко је истукао у продавници сеоске задруге Драгутина Ђирића, тако да је овај од последица туче касније умро. Кад су се неколико полицајаца у кући Владимира Манчића у Градашници најели и напили, уљудно примљени и угошћени, почели су без икаквог разлога да тучу укућане.

Божидара Стефановића, земљорадника из Градишта код Пирота, окупаторски полицајци су везали и тукли пушкама, тражећи да ода сараднике партизана. „Претученог и огрезлог у крви, одвели су га до колибе. . . запалили је, привели га до ње, скинули му чарапе и опанке и бацили га у ватру. „Казуј где су партизани или ћеш изгорети!“, говорили су полицајци и цинички се смејали, гледајући како на жртви горе делови одела и како се очајнички отима из ватре“.

Браћу Радисава и Момира Станковића, земљораднике из Радосина у Лужници, у бабушничком затвору су тукли и мучили на разне начине, тако да је Радисав био непокретан од добивених батина. Момира су испребијаног дотерали у Радосин да са њим трагају за скривеним оружјем, али је он, при повратку у Бабушницу, иако испребијан и везан, успео да побегне, искористивши пролазак кроз шуму. Дуго времена после овога он је лежао и лечио се од последица туче.

Тешка је била туча сељака села Градишта, код Пирота, коју су 5. маја 1943. године извршили војници казнене експедиције под командом капетана Горчилова. Похватани по селу под оптугом да су помагали партизана, људи су доведени код железничког и друмског моста на реци Јерми, близу железничке станице Суково, и ту, пошто су обнажени, страховито су претучени. „Свакоме су ударили по 50 батина. После првих удараца људи су јаукали, а затим су постајали неосетљиви. Било је страховито посматрати како људи, голи и искрвављени, леже на земљи.“

Александра Ђирића, из Великог Села, који је приликом туче прошао путем и видео шта се збива, зауставио је капетан Горчилов и тако жестоко истукао, да је овај изгубио свест и остао на друму непомичан.⁽¹³⁾

У току лета 1944. године кроз Крупац и његов атар често су пролазили војници „ловних рота“, тучући без икаквог разлога овчаре и сељаке по пољу на које би наишли. Многи од њих — као, на пример Недељко Игњатовић — толико су тучени, да су им се трагови по телу и после ослобођења познавали. Војници потпоручника Љубена Стојанова злостављали су малолетну Бранку Борђевић из Крупаца на тај начин што су је излагали ударима електричне струје, желећи да јој изнуде признања.⁽¹⁴⁾

13. Душан Николић: Хроника о Градишту.

14. Др Јован Ђирић — Витомир Живковић: Крупац.

Спаљивање зграда

Спаљивање зграда, стамбених и разних помоћних, вршили су полицајци или војници казнене експедиције и „ловних рота“ приликом својих честих крстарења по селима овога подручја. Они су најчешће спаљивали појате у близини села или по планинама, јер су сматрали да су оне најпогодније за ноћивање или склањање партизана и малих партизанских група. Тако су, на пример, на Сарлаку код Пирота запаљене и до темеља разрушене све виноградарске кућице, како оне од камена и цигала, тако и оне од лозовог прућа, јер је у близини ових винограда убијен један бугарски официр и ухваћена једна партизанска двојка.

Међутим, од спаљивања појата и виноградарских кућица много је теже било спаљивање кућа за становање и разних пољопривредних зграда — амбара, штала, плевња, јер су том приликом често спаљиване и све кућне ствари, сточна и људска храна, домаће и пољопривредне алатке. Нарочито су била тешка спаљивања у време када су амбари и плевње били пуни људске и сточне хране, те су људи после тога морали да гладују и уништавају своју стоку.

У својој књизи „Зла времена“, првоборац лужничког краја Буре Златковић-Милић потресним речима приказује спаљивање села Стола, које су извршили војници бугарске казнене експедиције под командом капетана Горчилова, у циљу кажњавања сељака због пружања помоћи партизанима и због боравка партизана у селу:

„...Војници су отпочели са паљењем зграда и за кратко време букнуо је пламен, а изнад њега уздизали су се огромни стубови црног дима који су надвисли Голем Стол. Дим се простирао на све стране и мешао са сличним димом из Љубераће, Радњинца, Стрелца, Кијевца, Масуровца и других села, јер су и тамо истовремено сакупљали људе и палили зграде. Над Лужницом је био облак од дима, иако је тај дан био сунчан и леп. У кућама је пожаром уништено посуђе, одећна опрема, платно, пртенице, постељина, девојачки дарови, у подрумима бурад са ракијом, а у амбарима жито, у плевњама слама, сено и многе ствари које су ту на брзу руку биле сакривене. Под сводовима зграда пожар је уништио запрежна кола, ветрењаче, плугове и друге пољопривредне алатке. Многа домаћинства имала су складиране даске и осталу грађу што су спремали да довршавају започете или да граде нове куће, али је и то пожаром уништено...“

Поједина домаћинства су, по речима Буре Златковића, остала без имовине. Стоку су, уколико им је остала, морали да продају у бесцење да би за добивени новац могли да купе храну или одећу. Овом приликом, у Столу је спаљено 130 стамбених и пољопривредних зграда, као и зграда основне школе.

Оваква спаљивања имала су карактер застрашивања или одмазде над породицама или селима из којих су људи одлазили у партизане или која су на било који начин помагала народноослободилачки покрет. Спаљивања су вршена и у оним селима у близини којих би

приликом сукоба са партизанима био рањен или погинуо неко од припадника окупаторских снага.

Спаљивања зграда било је највише у току 1943. и 1944. године, када је народноослободилачки покрет у овом крају, а особито у Лужници, почео да добија крупније размере. Спаљивања су вршена по многим селима, али су најтежа била у планинским селима Средњег и Горњег Висока, Буџака и Лужнице. Тако су у Стрелцу, у току ових година, спаљене 73 куће и 223 разне друге помоћне зграде; у Студени је запаљено 17 кућа и 85 помоћних зграда; у Црвеној Јабуци, која је највише страдала, спаљено је 67 кућа и 432 разне помоћне пољопривредне грађевине.

Укупно је у току окупације у селима лужничког среза запаљено 299 кућа за становање и 1679 разних мањих или већих пољопривредних грађевина, а у селима нишавског среза спаљено је укупно 2098 зграда, од којих 8 јавних, 211 стамбених и 1879 помоћних и пољопривредних.

Уништење Јевреја у Пироту

Један од највећих злочина који су хитлеровци извршили у Немачкој и земљама Европе које су покорили јесте прогањање и физичко уништење Јевреја. Јеврејско становништво у Пироту доживело је исту судбину и, уз безначајне изузетке, у току окупације у потпуности је истребљено. Овом истребљењу допринеле су бугарске окупаторске власти у Пироту, и то како по захтевима и дотадашњој пракси Немаца, тако исто и по законским прописима о Јеврејима, донетим од стране владајућег фашистичког режима у Бугарској. Јеврејско становништво у Пироту, као и на осталим окупираним подручјима, било је најпре подвргнуто посебном животном режиму, затим је похапшено, интернирано и изручено немачким властима, које су биле непосредни извршиоци акта његовог физичког уништења.

Пре рата и у време доласка окупатора, у Пироту је било преко 50 јеврејских породица, које су, углавном, компактно становале у тзв. Јеврејској мали. У почетку окупације положај ових породица ни по чему се није разликовао од положаја осталих, српских породица. Међутим, са доношењем тзв. Закона о заштити нације од 28. августа 1942. године, бугарске власти су за Јевреје завеле посебан режим, по угледу на режим који је, у своје време, био спроведен у Немачкој. Јеврејима је забрањен рад. Радње јеврејских трговаца и занатлија су затворене, а роба у њима конфискована. Читаво јеврејско становништво је регистровано, а сви здрави и способни мушкарци и жене, обележени жутиим шестокраким звездама и тракама, коришћени су за извођење разних јавних радова, уз обавезу да се свакодневно пријављују полицији ради контроле. Јеврејима је било забрањено снабдевање пољопривредним производима на пијацама и индустријским у трговинама све док се не би снабдело остало, нејеврејско становништво. Окупаторске власти нису Јеврејима признавале бугарско

држављанство, као што су то чиниле осталом становништву анектираног подручја, те су Јевреји били у посебном положају и обавези да плаћају разне и високе таксе.

Међутим, судбина Јевреја била је унапред одређена.

У рану зору, 12. марта 1943. године, окупаторски полицајци и војници извршили су у Пироту блокаду Јеврејске мале и јеврејских кућа, похватали целокупно јеврејско становништво и, дозволивши да свако понесе само најнужније личне ствари, спровели га и затворили у фискултурној сали Гимназије, Соколани. Куће Јевреја су биле конфисковане, а ствари опљачкане.

Ево како један преживели Јеврејин из Пирота описује те трагичне догађаје:

„12. марта 1943. године у рану зору, управо пре сванућа, пред сваком јеврејском кућом залупаше по два наоружана жандарма и грубим речима нареднише да им поотварамо наше станове. Са ножем на пушци, дигли су нас из кревета, давши нам пола сата времена да узмемо оно што нам је било најпотребније. Онако збуњени, изненађени и заплашени, изгубили смо присуство духа— услед чега нисмо могли бог зна шта узети. Скрепули су нам пажњу да са собом понесемо више хране, сав новац и накит.

Онако још буновне и полуобучене, отераше нас све у двориште пиротске Гимназије. Ту су нас упарадили и свако је држао пред собом ко ранац, ко дењак или бошчу и томе слично. Након кратког времена почели су нас једног по једног претресати, те на тај начин све што су нашли код нас одузели су нам — новац, прстење и боље ствари од веша—након чега су нас једног по једног као стоку убацивали у општи логор. Са женама су још бестијалније и варварскије поступили. Нису презали ни од чега, нису имали никаквог обзира, тражили су им накит и новац и у најсветија места без обзира да ли је то стара или млађа жена, девојка или мала девојчица. Ми смо морали слушати кукњаву и јаук наших млих и драгих, али смо били беспомоћни. Одузели су нам и личне легитимације и казали да више њих не требамо, јер да више нисмо људска бића. Тако су нас опљачкали до голе коже, оставивши нас са нешто старудија и закрпа.

Стрпавши нас све заједно, одмах су нас закључали и поставили кордон жандармерије да нас чува и не дозволи пиротском грађанству да дође у додир са нама.

Још првог дана осетили смо круту руку непријатеља и последице нашег интернирања. Хране нам нису дали, а дозволили су нам само пола сата времена за све нас да вршимо физиолошке потребе. Ко не би за то пола сата свршио, а то је било немогуће, био је бичевањем утериван унутра, без обзира да ли су имали пред собом старца, старицу или мајку са дететом од 7 месеци или бремениту жену.

Тек следећег дана почели су нам давати хране, али то благодарећи оној храни коју су покупили из наших већ код нашег одласка запечаћених домова.

Наше је покућство све разграбљено од самих органа власти. Када су нас овели, привидно су запечатали наше домове, али када

су исти након пар дана „комисијски“ отворани, није нађен ни десети део онога што смо оставили, па су нас због тога још више мрцварили.

У том логору су нас држали седам дана и ноћи, тј. до 19. марта, када нас у рану зору — 178 људи, жена и деце — са моторизованом коњичког полицијом под претњом да нико не сме ни гласа пустити отераше у неизвесност.

За време ових седам вечери нашег логоровања, полицијски начелник Пушкарев је са жандармом одводио наше младе и лепе жене код њега у канцеларију и вршио над њим пресију, хтевши да задовољи свој зверски нагон, али иако их је тукао до изнемоглости, није у томе успео. Ми смо, наравно, морали све то да гледамо беспомоћно. Тако је одвео г-ђу Валику, жену Моше Левија, судије из Пирота, и Жану Аврамовић, жену А. Аврамовића, трговца из Београда, који се је пуким случајем спасао депортирања. . .“⁽¹⁵⁾

Сведок ових трагичних догађаја наводи да су неки представници бугарских власти од појединих Јевреја узимали по неколико стотина хиљада лева, обећавајући да ће их ослободити затвора. У ту сврху, ти Јевреји су у пратњи жандарма пуштани у варош да од својих пријатеља Срба набаве новац. Новац су набављали и предавали, али од ослобођења није било ништа.

Јевреји су у ноћи 19. марта 1943. године, у пратњи двоструког реда војника и полицајаца, спроведени на пиротску железничку станицу и отерани у правцу Бугарске. Један од пиротских фијакериста, који је од бугарских власти позван да те ноћи дође преа Соколану како би до железничке станице превезао болесне и немоћне Јевреје и њихове ствари, прича о овом трагичном транспорту следеће:

„Свима нама фијакеристима било је наређено да у поноћ дође-мо са фијакерима испред Соколане. Било је око 12 до 13 фијакера. Било нам је одмах јасно: транспорт Јевреја. Старце и децу са њиховим пртљагом потоварили смо у кола. Са осталима, који су натоварени оним што су могли понети у рукама и на леђима, кренули смо према станици. Спровод је личио на мртвачки погреб. Кретао се споро. Ретки пролазници посматрали су колону са саучешћем. Нису се усуђивали да се поздраве са својим познаницима, нити су Јевреји смели да им упуте поздрав или какву поруку. Тек би неко кришом климнуо главом — и то је било све. Најтеже је било кад смо пролазили поред „Национала“. Све су се главе окренуле према Јеврејској мали. Жене су бризнуле у плач. Кроз плач и јецање чуле су се речи: „Збогом доме мој!“ Збогом моје родно место! Ко зна хоћемо ли те опет видети“ . . .“⁽¹⁶⁾

Последњи трагови ових несрећних људи губе се на дан 21. марта 1943. г. у бугарском граду Лому, на Дунаву. О томе Леон М. Сид, у своме писму, каже:

15. Изјава Леона М. Сида од 7. III 1944. г., писана у Јерусалиму генералном конзулу Југославије; у Јеврејском историјском музеју у Београду, под бр. 2412 К 22—3—1/6—1/8.

16. Душан Ђирић: Јеврејска мала; рукопис, својина аутора.

„Сви Јевреји из Пирота депортовани су незнано куда, пошто су укрцани у шлепове на дан 21. марта 1943 г. у Лому—Бугарска, и о њиховој судбини нико ништа не зна. Последњи извештај од њих је једна отворена дописна карта, написана од мога млађег брата Јакова Сида, дугогодишњег п. т. чиновника при пиротској пошти, од 19. III 1943. г. из Лома, написана првобитно руком и са страхом, који јавља да кроз пукотину вагона гледају шлепове за њих припремљене за депортацију и моле браћу Србе за хитну интервенцију за спасење. Исту такву карту је написао и мој старији брат Хајим Сид, шеф Пореске управе у Вршцу, г. Сави Радовановићу, месару из Пирота, са готово истом садржином. Обе карте су стигле у Пирот 21. марта 1943, дате су ми на читање, али на жалост, нити ја, који сам се крпо и живео илегално, нити наши пријатељи Срби, нису могли ништа у том циљу постићи, јер је било најстроже и под претњом казни забрањено свако општење и додир са Јеврејима. Од тога дана губи им се сваки траг и о њиховој судбини ништа не знамо.“

Према подацима Општинског одбора Савеза бораца народно-ослободилачког рата у Пироту, из Пирота је у смрт отерано 155 Јеврејина, од којих је било 75 мушких и 80 женских лица. По годинама старости било је 18 деце од три месеца до 10 година, 29 лица од 10 до 20 година, 82 лица од 20 до 50 година и 26 лица преко 50 година старости. По занимању било је 50 домаћица, 34 трговца, 15 чиновника, 10 занатлија, 34 ученика и студената и 11 предшколске деце. Међу чиновницима, била су три дипломирана правника—судија и адвоката — један лекар, три инжењера, један геометар и седам разних струка.⁽¹⁷⁾

Убиства

Најтежи облик терора који су оружане снаге окупатора спроводиле над народом Горњег Понишавља и Лужнице јесу појединачна или групна убиства и стрељања недужних људи, вршена у циљу застрашивања народа или спровођења одмазде над њим.

Стрељања нису вршена на основу судских пресуда, мада је било и таквих, већ самовољно, без икаквих законских основа, вољом појединаца који су одлуке доносили и дела извршавали на лицу места и по кратком поступку. Животи људи били су ван закона и са њима се могло поступати како се хтело.

Стрељања су, углавном, вршили припадници оружане снаге окупатора—војници и полицајци — и то најчешће приликом својих многобројних казнене експедиција и претраживања терена или након сукоба са партизанима. Највећи број стрељања и убиства извршили су војници тзв. „ловних рота“, специјалних војних јединица које су постојале при свакој бугарској дивизији, смештеној на окупираној територији.

17. „Подаци о Јеврејима у Пироту“; Архивски центар у Пироту.

„Ловне роте“ (чете за хватање, јуришне чете) биле су састављене од војника старијих годишта, физички јаких и способних за велике напоре. Биле су наоружане аутоматским оружјем, специјално опремљене и обучене за брзе интервенције по тешком, шумовитом и планинском терену. Њихов главни задатак био је борба против партизана, „истрбљење“ партизана и њихових присталица, због чега су их звали „истрбителним ротам“ или „истрбителницама“. За сваког ухваћеног или убијеног партизана „истрбителни“ су добијали новчане награде. Терор над становништвом, као једна од мера за борбу против партизана и Народноослободилачког покрета, био је такође задатак ових чета.

Многобројни су злочини припадника „ловних рота“ на подручју Горњег Пошавља и Лужнице. У селу Засковцима, марта 1943. они су опљачкали и запалили десетак кућа, претукли и стрељали извесан број сељака. У Топлом Долу су Добривоју Бирићу стрељали мајку и жену, коју су и мртву мрцварили и бацили у запаљену зграду. У Копривштини су сељанку Лепосаву Најдановић везали коњу за реп, вукли путем, а затим обесили. Човека који је овај приказ посматрао такође су убили. Шездесетогодишњу старицу Јерину Николић, из Крупца, чији је син отишао у партизане, растргли су коњима. У Добром Долу, после сукоба са партизанима у коме су имали неколико мртвих, „истрбителни“ су претукли седморицу људи, привезали им руке уз мотке, провучене кроз рукаве капута, протерали их тако кроз село и стрељали.

После борбе са партизанима Нишавског одреда код Мртвачког моста на реци Височници, 23. марта 1944. године, у којој су претрпели пораз, припадници „ловних рота“ запалили су све појате у околини, натерујући људе у њих да живи сагоре. Сељаку из Завоја који је њихове погинуле војнике својим колима превозио до Темске заклали су волове, убили сина и снаху, па су назад и њега убили. На путу за Рудиње убили су три младих; на путу према Ореовици убили су петорицу сељака из Ореовице; а затим — четворицу из Темске, двојицу из Пајежа, и тако редом.

Након борбе на месту Страшна чука код Рсоваца, вођеној 2. јула 1944. године између бораца Пиротског партизанског одреда и „ловне роте“ под командом капетана Неделчева, у којој је погинуо један бугарски официр а неколико бугарских војника рањено, похватали су и у Височку Ржану доведени сви сељаци који су у близини места борбе чували стоку. Од похваталих, десеторица сељака из Рсоваца стрељани су у току исте ноћи. Међу стрељанима, углавном старијим људима, налазио се и малолетник Душан Јапачковић, који је био тешко рањен, те је на месту стрељања јаукао и звао у помоћ, али му помоћи није било. Овом приликом стрељани су и два сељака из Великог, односно Малог Јовановца, једна жена из Крупца и једна из Височке Ржане.⁽¹⁸⁾

18. Тодор Васић: Хроника о Рсовцима; рукопис у Архивском центру у Пироту.

Крајем јуна 1944. године, после партизанских акција по Горњем Високу, због чега су представници бугарских власти из Височке Ржане привремено напустили село и општину и сишли у Пирот, бугарски капетан Неделчев је, ради разрачунавања са помагачима партизана, дошао са војском у Височку Ржану и наредио да се ухвате и доведу Борбе Савић-Костић, Петар Андрејевић, Димитрије Живковић, Сретен Борбевић, Александар Игић, Борбе Костић и Петар Костић, земљорадници из Рсоваца, и Василије Николић, бивши жандармеријски наредник. Сви су они, изузев Василија Николића, били активни сарадници народноослободилачког покрета, а неки и чланови месног народноослободилачког одбора. У прстраживању терена, осим сељака из Височке Ржане и околних села, које су натерали да са белим марамима на леђима иду напред, бугарски војници су са собом повели и ове сељаке из Рсоваца и, са моткама провученим кроз рукаве њихових капута и кошуља, разапетих руку, довели их до места званог Вртоп, близу Копрена, једног од три врха Старе планине, на југословенско-бугарској граници. После мучења, људи су овде поубијани, а измрцварени лешеве бачени низ окомите стране према Бугарској, у провалију дубоку више стотина метара.⁽¹⁹⁾

Међу војницима окупаторске војске на територији горњоношавског и лужничког подручја нарочито место по броју злочина заузимао је потпоручник бугарске војске Љубен Стојанов. Затрован шовинизмом, испуњен мржњом према окупираном становништву, гоњен мрачним нагонима, он је као припадник или вођа казнених експедиција уносио ужас где год би се појавио. Он је спаљивао куће и убијао људе, не обазирјући се да ли се ради о мушкарцу или жени, старцу или младићу, „кривцу“ или недужном. При овоме, он је многа убиства и лично вршио. Ево неколико примера његових злочина.

У селу Камику, код Пирота, осамнаестогодишњи младић Драгомир Здравковић орао је на њиви недалеко од своје куће. Његова мајка тек му је била донела ручак. Утом је наишла група бугарских војника са Стојановим. Он је пришао младом орачу, проговорио с њим неколико речи, а затим извадио пиштољ и без икаквог разлога пред очима мајке, убио га.⁽²⁰⁾

Кад је јануара 1944. г. кроз село Бердуј у Лужници прошла једна јединица окупаторске војске, припудила је групу сељака да им на коњима пренесе некакав материјал до суседног села. Кад су то учинили, сељаци су затражили од војника потврду о послу који су обавили, плашећи се да их при повратку не сусретну други војници, који би их могли оптужити да су на својим коњима носили партизанима храну. Војници им потврду нису дали, говорећи да се не боје и да их нико неће дирати. На несрећу, групу од деветорице сељака сусрео је при улазу у село потпоручник Стојанов. Он их је зауставио и почео да назива „шумкацијама“ (партизанима). Сељаци су му рекли којим су путем ишли, али се он на то није освртао, већ им је наре-

19. Исто.

20. Летопис Основне школе у Камику.

дио да се поређају на путу дуж јарка, подигао је машинку, притиснуо обарач, и људи су попадали у јарак, мртви. Једини преживели из ове групе, случајно непогођен, био је Јован Петровић. Стојанов га је пустио да људима прича шта се збило.⁽²¹⁾

Сличан злочин Љубен Стојанов је извршио и код Цареве чесме, на путу између Рсоваца и Пирота, где је убио три сељака из Рсоваца. Ево како Радисав Костић, један од преживелих, приказује овај догађај.

„Сви који смо у селу имали самаре добили смо наређење да их 14. маја 1944. однесемо у бугарску команду места у Пироту. Ујутру смо ја и мој сусед Сокол Цанић пошли заједно. Успут нас је стигао Борђе Манчић, који је истим послом пошао у град. Дозволе за слободно кретање ставили смо у спољне џепове да су нам при руци и да се виде. Испред Цареве чесме стигосмо још двојицу Рсовчана, Илију Игића и Јордана Апостоловића... Одједном, пуче пушка. Мене ухвати језа. Још неколико корака и крв нам се следи у жилама. Изнад пута стоји бугарски војник: опкорачио пушкомитраљез и уперио га на нас. Испод пута два војника са аутоматима на готовс, а по путу се шета један подофицир.

— Стој! Доле с коња!

Сјашисмо.

— Јесте ли видели партизана?

Рекосмо да нисмо. Одједном — пљус! Шамар. . .

После нас спроведоше до чесме. У хладу, испод дивље трешње стојали су чувени крволок Стојанов и шумски надзорник Петрунов. Око чесме тискали су се војници. Приведоша нас Стојанову. Он нас одвоји од коња и построји. На десном крилу био је Сокол Чанић, па ја, а даље Борђе Манчић, Илија Игић и на крају Јордан Апостоловић. Стојанов нам је пришао, стао према левом крилу, погледао на сат и рекао:

— За два минута да ми кажете јесте ли видели партизана и где су?

Бутање.

После једног минута Стојанов промрља:

— Но!

Ми одговорисмо да их нисмо видели.

Још један минут. Онда се он обрати Јордану, на левом крилу:

— Казуј, мајку ти. . .

— Нисам видео. . .

Кратак рафал из машинке, не хоризонтално, већ вертикално, од груди наниже. Језав јаук се разлеже шумом. . .

Илију прескочи па се обрати Борђу:

— Јеси ли видео партизана?

Борђе одговори негативно.

Опет рафал на исти начин.

21. Душан Бирић: Хроника о Љубераћи; рукопис у Архивском центру у Пироту.

Затим прескочи и мене, па се обрати Соколу Цанићу:

— Јеси ли видео како су погинули твоји другови? Казуј јеси ли видео партизане?

— Видео сам двојицу кад су пролазили кроз село — одговори Сокол, мислећи да ће му то помоћи.

Пуцањ у чело и зад... .

После тога Стојанов је погинуле окренуо на леђа и поново гађао свакога у грло, тако да су изгледали као заклани.

Затим се обати нама двојици:

Идите у Пирот и кажите капетану Горчилову да сам убио три партизана... .

Ми пожурисмо да се што пре удаљимо. Недалеко, у шумарку крај пута, са грозом угледасмо још једног убијеног. Био је то неки сељак из Брлога, како смо касније сазнали.“⁽²²⁾

Фебруара 1942. године, у циљу уништења Бабичког партизанског одреда, у Лужницу су дошле јединице 25. пешадијског пука бугарске војске из Пирота, и, осим многих других насила (паљења, туча и хапшења), стрељале су у селу Братиневцу активисте народноослободилачког покрета Родољуба Борђевића, Саву Бурнића, Алексу Бурнића и Радивоја Мишића. Такође су стрељали и активисте из Богдановца — Станислава Димитријевића, Живојина Благојевића, Саву Стаменковића и Горчу Милековића. Маја 1943. због сарадње са партизанима, ухапшени су и после мучења у бабушничком затвору стрељани код села Бердуја Благоје Марковић, Илија Петровић, Јеленко Станојевић и Владимир Ранчић.

У Црвеној Јабуци, 17. марта исте године, на очиглед сељака, уз претњу да ће тако проћи свако ко помаже партизане, стрељан је Станко Лепојевић, окривљен да је носио храну партизанима. Неколико дана раније у Завидици је претучен а затим убијен Ранко Бурнић.

Полиција из Стрелца и Бабушнице, сазнавши за боравак партизана у Масуровцима, стигла је 13. маја 1943. у Радњинице и ухапсила двадесетак људи, међу којима и старицу Љубицу Илић. Да би признала везе са партизанима, полицајци су Љубицу тукли, привезану коњу за реп вукли по дворништу, поломили јој руке и ноге, ишчупали косу, а затим је убили и бацили у грмље.

Јуна 1943. полицајци су ухапсили Цветка Митровића, сељака, резервног капетана југословенске војске, из Раков-Дола, најоданијег сарадника народноослободилачког покрета из овог села, и, после вишедневног мучења у бабушничком затвору, повели га за село и близу воденица код Стрелца убили и бацили у воденички јаз.

Јула 1943, после партизанског збора коме су присуствовали и активисти из Валниша, окупаторска полиција је ухапсила већу групу људи, од којих су, после држања у затвору и мучења, стрељани Славко Нешић из Стрелца, Борисав Милошевић, Љубисав Нешић, Бура Пејчић и Стојан Стојановић из Валниша.

Једна јединица фашистичке казнене експедиције, која је 20.

22. Тодор Васић: Хроника о Рсовцима.

јула 1943. г. кренула из Пирота у села лужничког среза, наишла је код места Огрења на два косача из Раков-Дола (Драгољуба Митића и Христа Ристића), који су били за ручком, и без икаквог разлога убили их. У непосредној близини била је на ливади група косача, који су седели у хладовини и ковали своје косе, којима су жене тек биле донеле ручак. Војници су им пришли и без речи убили тројицу — Љубинка Крстића, Мирка Станојевића и Борба Бирића — док се четврти спасао бекством. Мало даље убили су 80-годишњег старца Дину Миљковића.

„Поранио сам са најстаријим сином у планину за дрва — прича Љубисав Златановић, земљорадник из Црвене Јабукe. Код куће су остали жена и троје деце. Кад смо се враћали, чули смо од избеглих људи да су Бугари у селу. Обузео нас је страх, У село нисмо смели да сиђемо, већ смо сачекали мрак. Кад смо сазнали да су војници напустили село, кренули смо. Приближили смо се кући. Од ње смо затекли само згариште, ни пас нас није сачекао, као што то обично бива. Помислио сам да је жена са децом побегла, и да се још није вратила. Али... на прагу куће набох жену мртву. У загрљају је чврсто држала најмлађе дете, мртво. Мало даље, у дворишту, поред крвавог пања и секире, лежао је други мој син, са одвојеном главом од тела, а трећи мој син, избоден бајонетима, лежао је мртав испод шљиве у дворишту... Од нас шесторо у породици, остали смо само двојица.“⁽²³⁾

У мају 1944. године, близу Стрелца, окупаторски војници сусрели су пет жена и све их, без разлога, поубијали. Биле су то: Живадинка Ристић, Ива Рапчић, Јевросима Манчић, Даринка Антић и Ружа Пејчић. У следећем сусрету убили су петорицу сељака, а Стевана Илића су живог бацили у бунар. После збора, који су одржали у Стрелцу, у циљу застрашивања ухватили су десеторицу сељака и на месту званом Градиште постројили за стрељање. Двојица су том приликом побегла, Будимир Раденковић и Јован Илић, али је Илић убрзо ухваћен и на зверски начин убијен, а на место побеглог Будимира, да би било стрељано тачно десет, довели су од куће Владу Нешића, и онда их све скупа стрељали.

Тежак злочин фашистички војници извршили су над двама сестрама, девојкама, 19-годишњом Борисавком и 20-годишњом Божидарком кћерима Александра Адамовића из Стрелца, које су, затекавши их саме на појати, најпре обешчастили, а затим затворили у појати и запалили је. Девојке су у појати изгореле.⁽²⁴⁾ У Црвеној Јабуци, везану за стуб на гввну, живу су спалили 18-годишњу девојку Добринку Богдановић, секретара актива СКЈ-а у селу.⁽²⁵⁾

Због напада партизана Нишавске и Лужничке чете на бугарску граничну караулу у Љубераћи 14. октобра 1944. године, којом

23. Борбе Милјалковић: Хроника о Горчици; рукопис, својина аутора.

24. Исто.

25. „Слобода“, лист за друштвена и политичка питања општине Пирот, бр. 378/1956.

приликом је рањено неколико бугарских војника, војници казнене експедиције похватили су све мушкарце у селу, а затим издвојили седморицу, које су сматрали сарадницима партизана, и стрељали их. Стрељање је извршено на тај начин што је наспрам седморице сељака стало седам војника, који су, ради већег ефекта на присутне, нишанили и пуцали један за другим, убијајући једног по једног ухапшеног. Овом приликом стрељани су Тодор Николић, његови синови Тихомир и Десимир и брат Ранђел, Срећко Младеновић, Чедомир Стојановић и Димитрије Стојановић.⁽²⁶⁾

Војници капетана Горчилова стрељали су у Кијевцу девет сељака: Алексу Бојића, Станка Бојића, Михајла Видановића, Бранка Видановића, Тодора Видановића, Петра Костића, Косту Петровића и Панту Стојановића. Вршећи претресе у селу, војници су у једној кући нашли у кревету тешко болесног Лазара Видановића. Један од војника се обратио својим друговима речима: „Зовите хирурга да га излечи!“ „Хирург“ је дошао, подигао са болесника покривач, заврнуо руке и ножем га ударио неколико пута, рекавши: „Сад ће му бити боље!“

Убиства су се ређала. У Дучевцу је убијен Бранко Крстић, у Камбелевцу Јанко Видановић, Светомир Стефановић, Илија Цветковић, Живојин Цветковић и Сретен Андрејсвић. У Ралину су маја 1944. године убијена 19 лица, међу којима 11 жена, од којих две девојчице испод 16 година и једна старица од 70 година. У Ваљаништу су убијени брачни пар Радисав и Драга Димитријевић и бачени у запаљену кућу.⁽²⁷⁾

Најтежи злочин окупатора на овом подручју извршен је у Столу, када је одједном стрељано 46 људи, рањено 22, запаљено 180 зграда, међу којима и школска. Било је то 14. октобра 1943. године. Тога дана у зору, војници 25. пешадијског пука из Пирота, под командом капетана Горчилова, идући претходних дана у потеру за партизанима, дошли су у Стол, и пошто су га блокирали, разишли су се по селу и почели људе да терају на збор код школе. Предосећајући зло, неки су стали да беже у оближње шуме, уколико су могли да се провуку кроз војничке страже, док су други, не желећи да оставе куће, жене и децу, остали у селу и отишли код школе, у нади да све ипак неће бити тако трагично. Војници су, међутим, ускоро почели да пале куће, штале, стоје за људску и сточну храну. Над селом су се надвили облаци црног дима, кроз који су лизали пламенови пожара.

Код школе је сакупљено 90 људи, колико се нашло у селу. После саслушавања и малтретирања, они су сврстани у колону по четири, и, опкољени војницима са аутоматима и пушкама на готовс, отерани на једну ливаду код места Три круше. Ту су постављени један крај другог, док су се испред њих у полукругу, са пушкама, аутоматима и митраљезима, постројили војници. Командант Горчилов тражио

26. Душан Ђирић: Хроника о Љубераћи.

27. Случајеви убиства из Лужнице: Бура Златковић — Милић: Зла времена.

је од сељака да му кажу ко је од њих помагао партизане, има ли кога из села у партизанима, куда су партизани, после боравка у селу претходне вечери, отишли. Сељаци су ћутали. Тада је Горчилов наредио да се из строја изведу тројица — Драгољуб Спасић и браћа Јордан и Тихомир Бирић — најкрупнији и најлепши момци у селу. Пред очима сељака, рафал из аутомата покосио је сву тројицу. Након кратког времена, кад је један бугарски војник дошао и донео наредбу да људе не треба испитивати, већ стрељати, Горчилов је командовао паљбу и аутомати и митраљези су заштекали. Строј људи се заталасао. Једни су пали мртви, други рањени. Неколико њих јурнуло је у густии оближње шуме. За неколико тренутака од строја живих људи остало је само гомила мртвих и рањених.⁽²⁸⁾

*
* *

Облика и случајева терора бугарских фашистичких окупатора на подручју нишавског и лужничког среза било је још веома много. Али ни терор, ни акт окупације и анексије, изведен оружаним снагама окупатора и његових нацистичких протектора, нису могли ни народ овога подручја да принуде на покорност. Напротив, на терор, народ је одговорио отпором и оружаном борбом, која се, у оквиру народно-ослободилачке борбе свих наших народа, а под руководством Комунистичк партије Југославије, завршила револуционарним исходом — националним и социјалним ослобођењем како овога подручја, тако исто и читаве наше земље.

28. Историјат НОБ лужничког среза, стенографске белешке; Летопис Основне школе у Столу; Бүра Златковић — Милић: Зла времена.

БЕЛЕШКЕ О АУТОРИМА

ВЕЛИМИР КОСТИЋ БАЈЕЖ, рођен 1921. године у Бабином Калу — општина Бела Паланка. Учесник је у НОБ од 1941. године. Дипломирани је правник и сада живи и ради као професионални друштвено-политички радник у Београду. Објавио је једну књигу и више радова са тематиком из НОБ.

МИОДРАГ МИЈАЛКОВИЋ, рођен 1922. године у Ѓињлану — општина Пирот. Учесник је у НОБ од 1941. године. Завршио је Вишу управну и Партијску школу. Сада је пензионер и живи у Београду.

ДРАГОЉУБ МИРЧЕТИЋ, рођен 1922. године у Белегишу — општина Стара Пазова. Учесник је у НОБ од 1941. године. Завршио је Вишу војну академију, резервни је потпуковник ЈНА. Сада живи у Нишу. Објавио је седам књига из историографије НОБ и радничког покрета југа Србије и преко двеста радова у разним часописима.

БОЖИДАР КОЛИЋ ПУНИША, рођен 1906. године у Обреновцу — општина Пирот. Учесник је у НОБ од 1941. године. Сада је пензионер и живи у Пироту.

ЖИВАДИН ИЛИЋ РАЈКО, рођен 1923. године у Петровцу — општина Пирот. Учесник је у НОБ од 1941. године. Сада је пензионер и живи у Београду.

ДРАГОЉУБ СТАНКОВИЋ, рођен 1922. године у Пироту. Учесник је у НОБ од 1942. године. Пуковник је ЈНА и сада живи и ради у Београду.

НИКОЛА АНТИЋ, рођен је 1922. у Великом Јовановцу — општина Пирот. Учесник је у НОБ од 1944. године. Пуковник је ЈНА и сада живи и ради у Београду. Објављивао је радове у Војној енциклопедији.

Др проф. **ЈОВАН ЦЕКИЋ**, рођен 1918. године у Лесковцу. Учесник је у НОБ од 1941. године. Сада је професор Универзитета у Београду. Објавио је неколико уџбеника и двеста научних радова из области медицине.

МИОДРАГ МАДИЋ, рођен 1924. године у Крупцу — општина Пирот. Учесник је у НОБ од 1944. године. Завршио је Филолошки факултет. Пуковник је ЈНА и сада ради у „Народној армији“ у Београду. Објавио је неколико књига са тематиком из НОБ.

ДУШАН ЈОНЧИЋ, рођен 1923. године у Пироту. Учесник је у НОБ од 1943. године. Завршио је Војну школу, Правни факултет и Новинарску школу. Сада је пуковник у пензији и живи у Београду. Бавио се публицистиком.

ЖИВОЈИН НИКОЛИЋ БРКА, народни херој, рођен 1911. године у Столу — општина Бабушница. Учесник је у НОБ од 1941. године. Сада је генерал мајор у пензији и живи у Београду. Објавио је једну књигу и више радова са тематиком из НОБ.

С А Д Р Ж А Ј

Страна

Др Петар Козић НОБ — одлучујућа фаза социјалистичке револуције	7
Велимир Костић Бајеж Рад КПЈ у пиротском ратном округу у времену од 1941. до 1944. године — — — — —	11
Миодраг Мијаљковић Пирот и околина у НОБ 1941, 1942. године — — — —	33
Момчило Манчић Павловић Рабање прве партизанске јединице у пиротском крају	57
Велимир Костић Бајеж Сврљишки (Нишаески) партизански одред 1941. године — — — — —	65
Драгољуб Мирчегић Оснивање Нишавске (Пиротске) партизанске чете —	83
Божидар Колић Пуниша Нишаеска партизанска чета — — — — —	95
Живадин Илић Рајко Пиротски одред — — — — —	101
Драгољуб Станковић Формирање Царибродског партизанског одреда — —	107
Никола Антић Пиротски партизански одред НОВЈ — — — — —	111
Професор др Јован Цекић Ослобођење града Пирота и околине — — — — —	125
Милорад Мадич Од Нишаве до Дрима — — — — —	135
Душан Јончић Кратак преглед формирања и борбених дејстава 46. дивизије НОВЈ — — — — —	143

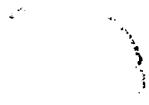
Живојин Николић Брка

Улога јединица НОВ југосисточне Србије у продору
главних снага НОВЈ у Србију — — — — — — — — — 159

Новица Живковић

Терор окупатора — — — — — — — — — — — — — 171

Белешке о ауторима — — — — — — — — — — — — — 196

Издаје **Новинско - издавачка** установа
„Слобода“, Пирот. Штампа „Графика“, Пи-
рот. Штампање завршено септембра 1974.
године. Тираж 2000 примерака. Фотографи-
ја на корицама: детаљ са дочека партиза-
на ослободилаца Пирота. Снимио **Божидар**
Манић Жоли.